

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1914—1916. CYCLUS

TANULMÁNYOK

ÍRTA
JOHN MORLEY

FORDÍTOTTA
TARNAI JÁNOS

AZ 1916-IK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE

TANULMÁNYOK.

TANULMÁNYOK

★

ÍRTA

JOHN MORLEY

FORDÍTOTTA

TARNAI JÁNOS

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1916.

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája Budapest. 62258.

BEVEZETÉS.

A jelen kötetben John *Morley*, az újabb angol publicistica egyik legkiválóbb képviselőjének néhány értekezését veszi fordításban az olvasó. Az eredetileg folyóiratokban megjelent dolgozatokat utóbb könyv-alakban adta ki a szerző *Critical Miscellaines* cím alatt; ebből a gyűjteményből választottuk közleményeinket.

Szerzőjük neve mellé egy francia író (A. Filon, *Profils anglais*) a következő jelzőket tette: „kritikus, hírlapíró, államférfiú“. Csakugyan e hármassal, de szoros correlatióban álló munkakörre terjed ki Morley tevékenysége. Államférfiúi legutolsó tényére még mindnyáján emlékezünk: arra, hogy a Németország ellen indított mostani háború megindultakor lemondott miniszteri állásáról.

A kik a jelen kötetet elolvassák, megtalálhatják e lemondás benső okát; látni fogják, hogy szerzőnk nagy bámulója a német léleknek és tudománynak. Politikai hitvallása tekintetében Angliában sokan a legradikálisabb irányzat követőjének tartották, a mely véleményre főképen Robespierre-ről írt, kötetünkben is meglevő értekezése szolgált alapul. Iratainak elfo-

gulatlan tanulmányozásából azonban meggyőződhetünk, hogy bár mint kritikus igazságos tud lenni minden irányzattal, a jacobinussal épp úgy mint a clericalissal szemben: de politikai álláspontja egyszerűen az, a mit mi a continensen „demokratikus“-nak nevezünk. Bölceleti nézeteivel a positivist rendszerhez áll legközelebb; államphilosophiai alaptételét Filonnal abban foglalhatjuk össze, hogy a társadalom regeneratiójának nem az érzés és a vallás fogalmai, hanem a tudomány eredményei szerint kell végbemennie.

John Morley Viscount of Blackburn 1838 deczember 24-én született. Iskoláit Cheltenhamben és Oxfordban végezte. Az írói pályára óhajtván lépni, mindjárt tanulmányai befejeztével, 1859-ben, Londonba ment lakni és elvállalta a *Litterary Gazette* szerkesztését, mely lap utóbb a *Parthenon* nevét vette fel. 1867-től 1883-ig a *Fortnightly Review* ismert folyóiratot vezette, kiemelvén azt az angol szemlék hagyományos alakjából s inkább continentalis szerkesztési rendszert honosítván meg benne. Irányzata haladó, szabadelvű volt.

A gyakorlati politika terére akarván lépni, kétszer volt sikertelenül képviselőjelölt, míg 1883-ban megválasztották. Ekkor, hogy több időt szentelhessen új hivatásának, letette a *Fortnightly Review* szerkesztését és a kevesebb munkával járó *Macmillan's Magazine* vezetését vette át, de már 1876 óta, többi vállalataival párhuzamosan, az *English Men of Letters* nevű életrajzgyűjteményt is szerkesztette. Ebben jelent meg legjelesebb könyveinek egyike, Burke életrajza. 1886 óta a *Pall Mall Gazette* élén látjuk, mely liberalis ujságban Gladstone szellemében küzdött az irlandi autonomiáért. Már akkor tevékeny része volt Gladstone ily értelmű törvényjavaslatainak kidolgozásában.

Mint képviselő természetesen szintén e politika mellett foglalt állást. Már 1883-ban indítványt tett a Crimes Act megváltoztatására, a mely törvény mintegy ostromállapot alá helyezte Irlandot. Gladstone által irlandi államtitkárrá neveztetvén ki, politikai vezére oldalán ezen országrész törvényhozásának teljes elválasztásáért küzdött (Homrule Bill, Landpurchase Bill). Tudjuk, hogy e párt törekvéseit, talán éppen törhetetlen következetessége miatt, nem pártolta az angol közvélemény és Morley, saját elvtársainak nyomása alatt is, engedni volt kénytelen követelményeinek merevségéből. De egyéni súlya nagyra nőtt e küzdelemben. Bár az angolok nem sorozzák az elsőrendű parlamenti szónokok közé: mégis, világos előadása, okoskodásának egyenessége és politikai elvhűsége a legelőkelőbb parlamenti rangra emelte.

Gladstone 1886-ban az általános választásokon kisebbségben maradt, visszavonult és csak 1892-ben jutott ismét a kormányra. A hivatalos teendőktől mentes ezt az időszakot Morley irodalmi munkálatokra kívánta használni, de választókerülete nem hagyta politikai tétlenségben ezt a nagyon becses parlamenti munkaerőt; hű maradt hozzá, bár egy időközben felmerült nagy politikai kérdésben, a 8 órai munkaidő kérdésében, erős ellenpártja támadt, mely később (1895-ben) el is hódította mandátumát. De azonnal kapott egy skót kerületet, míg 1898-ban a szabadelvű párttal együtt újra visszavonult és ismét irodalmi munkálatoknak szentelte magát.

1905-ben a Campbell-Bannerman miniszteriumban Morley indiai államtitkár lett s ezt az állását megtartotta az 1908-ban uralomra jutott Asquith-kormányban is. Egyúttal főrendiházi tagsággal tüntették ki a Vis-

count of Blackburn cím adományozása mellett. Mint indiai államtitkár sokat tett az indiai administratio javításáért, de nagy erélyvel iparkodott fenntartani a rendet s igen keményen járt el az akkoriban kitörni készült mozgalmak ellen.

Morley főbb munkái: Voltaire (1872), Rousseau (1873), Diderot és az Encyclopaedisták (1878), Burke (1879), Cobden (1881), Walpole (1889), Cromwell (1900), Gladstone (1903).

Carlyle.

Carlyle műveinek új, könyvtári kiadásával a szerző talán végleges alakban kívánta bemutatni mindazt, a mi kortársaival szemben mondanivalója volt; talán azt akarta, hogy szavait megállapodott alakban bírják utódai közül azok, a kik meghallgatni kívánják. Az Írás végleg be van fejezve. A Hallgatás arany evangéliuma harmincöt szép kötetben van előttünk. Mindazok után is, a miket a szerző öntelt modorosságáról, erkölcsi fonákságairól, szólamos szítkolódásairól és egyéb sajátságairól mondtak, e kötetek mégis nemes emlékei lesznek egy fenkölt jellem munkásságának eredetiségének, lelkiismeretének és geniusának; nemes emlékei egy oly szellemi életnek, mely több tekintetben a legmélyebb hatással volt az angol gondolkodásra. Azok, a kik rég eltávolodtak már az ő szellemi világától, de éppúgy azok, a kiknek az még ma is menedéke, ha lapozgatnak e jelenleg már divatjukat mult, de hajdan mindennapi elmélkedésük tárgyául szolgált dolgozatokban, alig fognak szabadulni attól az érzéstől, hogy bármennyit tettek is a későbbi gondolkodók a nézetek végleges kialakulásáért, az érzések sajátos kiformalódásáért és az észszerű fegyelem uralmának való önkéntes alávetésért: ő volt a kegyes fáklyavivő, a ki

elsőnek hozta el a prometheusi szikrát, a próféta, ki először nyitotta meg a sziklát.

Igaz, hogy ebbe a hálaérzetbe a legtöbbeknél kevésbé kedves emlékül bele fognak vegyülni, a mester fiatalos túlzásai: az ismétlődő phrasisok, az intéssel és korholással helyénkívül való apostoloskodás, a szív iránti érdeklődés, melynek egy részét jobb lett volna az elme gondozására fordítania. Az Oxfordban és egyébütt fennálló Carlyle-szövetségek ellenséges megfigyelője talán jogosan mondhatná, hogy ott a munkálkodás szigorú kötelessége nem egyéb, mint egy-egy órai buzgó henyélés; hogy az arany hallgatásnak az ezüst beszéd fölé helyezése állandó kacaj tárgya; hogy a képmutatás folytonos ostorozásának túlhajtása azzal az eredménnyel járt, mint rendszeren: hogy másnemű képmutatás fejlődött ki. A javíthatatlan érzelgők mindebben mérő mérget láttak, mely iríthatatlanul megmaradt a rendszerben. Más, erősebb lelkűek, mihelyt érintkezésbe léptek a világgal és annak edző követelményeivel, vérükbe vették szerzeményük egészséges részét, míg a többi lassanként és csendesen veszendőbe ment. A kritika elvégezvén elítélő munkáját Carlyle sok tanítványának kelletlen affectatiojáról, Carlyle elméleteinek minőségéről és azoknak mint specifikus alkotásoknak értékéről: kevesen fogják tagadni, hogy nincs élő bölcsész, a kinek az erkölcsi energia élesztése, a lelkesedést érdemlő erények iránti lelkesedés felgyújtása, az emberi munka és szenvedés realitása vagy irreabilitása iránti érzék fölkelése többet köszönt volna.

Carlyle legnagyobb és legigazabb dicsőségeinek egyike az, hogy negyven évnél tovább látta és mindig világosan szemei és olvasói szemei előtt tartotta a

mélyjelentőségű válságot, melyet átélünk. Mindig tisztán észlelte, hogy evező, kormány és térkép nélkül vaktában hajózunk; nem az ő hibája, hogy ez kortársai előtt nem volt éppoly nyilvánvaló. Ő nem volt híve a hajszólo politikának. Sokszor és bátran kijelentette, hogy képtelenség a társadalom fennmaradása üres, szegényes hit mellett, kormányzás nélkül, oly intézményekkel, a melyek közt alig van realis, szégyenségben sínylődő, reménytelen néptömeggel, s hogy ha fenn is maradna, az nem jelenthetne mást, mint végső vigasztalanságot. Nem mozdítjuk elő a czélokat, melyekért a társadalom létezik és nem törekszünk erős akarattal arra sem, hogy utódaink számára egészségesebb állapotokat készítsünk elő. A gazda és a szolga, a tőke és a munkás, a földesúr és a bérlő, az uralkodó és az alávetett fajok, a törvényhozás és a nemzet érzelmei és értelme, az irodalom és az egyház szellemi hatalma és a bennük élők közötti viszony, a mindezen téreken uralkodó fejtelenség és annak veszedelmei: ez volt Carlyle örökös themája. Ha sokan vagyunk is azon a nézetén, hogy megoldási módzatai teljesen elégtelenek és még ennél is rosszabbak, mégis köszönettel tartozunk neki azért az erélyért és éleslátásért, melyekkel a világot a feladat sürgősségére oly hathatósan figyelmeztette.

Hogy milyen tartós lesz hatása a legközelebbi vagy a következő nemzedékekre, az más, kissé meddő kérdés, a melylyel itt nem kell foglalkoznunk. Ama féktelen túlzás folytán, melylyel Carlyle erős egyénisége iratait színezte, e munkák valószínűleg nem számíthatnak maradandóságra, melyet csak a classikus forma biztosít. A napi eseményekre vonatkozó sok phrasis, czélzás és gúnynév mellett e művek életre-

valósága szükségképen attól függ, hogy életképesek-e ama múlt, véletlen elemek, melyek e szerzeményeknek válthatatlan alkotórészei. Hozzájárul ehhez az a körülmény, hogy philosophiai író, bármily bensőn kedvelje és kövesse őt saját kora, a későbbi nemzedékek részéről csak akkor számíthat kellő méltatásra, ha nevét valamely határozott, positiv adalék fűzi hozzá az európai érzés és gondolkodás általános áramlatához. Más szóval, különbség van abban, hogy valaki csak az irodalom vagy a hit történetében él-e, avagy magában az irodalomban és a hívők lelkében. Carlyle igen hatalmas bontó elem volt, de végzete a bontó elemeknek, hogy pusztá történeti tényekké lesznek. A ki a századunkbeli Anglia szellemi és erkölcsi mozgalmainak történetét megírja, súlyos hibába esnék, ha nagy, kimagasló helyet nem juttatna a *Sartor Resartus* szerzőjének. Csakhogy más dolog az elődeinkre befolyással volt eszméket történetileg méltatni, és más azt vizsgálni, hogy ezek az eszmék reánk nézve gyümölcsözők voltak-e. Valószínű, hogy lesznek, a kik kétségbe vonják Carlyle sajátos elméleteinek örök érvényét, de azért habozás nélkül fognak csatlakozni ahhoz a szeretethez, melylyel ezer és ezer olvasója méltán viseltetett egyénisége iránt. Ő maga hirdette, hogy meg kell különböztetni az egyénnek e két oldalát; tőle tanultuk, hogy Johnson Sámuel szeretnünk kell, a nélkül, hogy sokat vagy bármit is olvasnánk a régi bölcselőnek irataiból. „Sterling és én“, így szólt egyszer, „egymás mellett haladva sokat vitakoztunk és csupán véleményeinkben volt eltérés“.

Mindazok daczára, a miket most elmondottunk, jelentősebb és ritkább tulajdonsága az embernek, ébresztőleg hatni kortársai erkölcsi életére, mint clas-

sikusan írni, saját szellemi egyéniségének bélyegét az emberek sokaságára reányomni, mint oly műveket alkotni, a melyeket, mint mondani szokás, a világ nem szívesen enged át a feledésnek. Azt sem mondhatjuk, hogy Carlyle-t ama magasabb dicsőség illetné meg, a mely mellett az irodalomnak és a történelemnek tett, kevésbbé ragyogó, de annál lényegesebb szolgálatai háttérbe szorulnak. Művét idővel túlszárnyalhatja a tudomány haladása, de ez nem csökkenti a kezdeményező munka értékét. Ő volt az, a kitől, mint mondták, „az angolok megtanulták Goethét méltatni“; de nemcsak méltatni Goethét, hanem azt is, hogy bővebben megismerkedni törekedjenek Goethe nemzetének geniusával és munkásságával. A francia forradalomról írt fényes drámája az e tárggyal foglalkozó összes angol műveknél jobban előmozdította és várhatólag még soká elő fogja mozdítani, hogy a mi lassú, képzelem nélküli közönségünk megértse ama borzalmas kataklysmát. A puritanismus, a köztársaság és Cromwell leírása először tette valóban érthetővé nemzeti történelmünknek e büszke korszakát. II. Frigyes Életrajza, bármily véleményen legyünk erkölcsi értékéről vagy akár arról is, hogy mily helyet foglal el a történetírás művészete körében, mintaképe marad annak, miképen kell a történetolvasók előtt eddig elzárt tényeket gondosan, alaposan elmondani. Mindezekért, de egyéb, még technikai szempontból is föltötte hasznos és érdemes munkásságáért is, a legmelegebb elismeréssel tartozunk Carlyle-nak. Geniusánál fogva joga volt gúnyolni Dryasdust meddőségét; de geniusa egyszersmind sokkal becsületesebb is volt, semhogy ne dolgozott volna a legkörülményesebb szorgalommal, a munkának e mindig szükséges kísérőjé-

vel, a miben versenyzett Dryasdust-tal a robotolásában. Képzeljük,* hogy a közönséges műveltségű angol olvasónak és az átlagos angol újságírónak amazénál mindig egy-két fokkal alacsonyabb elméjéből hiányzanak a francia forradalomról és az angol lázadásról való fogalmak; vegyük el a német irodalomról és történelemről való tudásukat, valamint ismereteiket a XVIII. század legkiválóbb embereiről: csak akkor fogjuk látni, mily nagy munkát végzett Carlyle mint egyszerű iskolamester is.

De ez bizonyára csak másodrendű oldala egyéniségének és ama hivatásnak, melyet az újkori gondolkodás és ^vérzés tevékenyebb irányzatai tekintetében teljesített. Más térre kell átmennünk, hogy megtaláljuk a kört, melyben leglelkesebben és legtöbb sikerrel munkálkodott. Neki a történelem és az irodalom az volt, a mi a teremtető szellemeknek, sőt a magasabb kritikai tehetségű bölcs és értelmes elméknek is általában mindig volt: csak alakok, képek, kísérletek a vallás, magaviselet, társadalom, történelem és a teljes társadalomtudomány összes nagy fejezetei és osztályai számára. E szempontból talán már időszerű megkísérelni a Carlyle által kezdeményezett, siettetett vagy mélyített némely irányzatok megismerését; bár bizonyára hosszú időre lesz még szükség, míg hatásukat és végső kifejlésüket mérlegelni lehet.

Aránylag egyszerű eljárás volna, a philosophia fejezetcímeit használnunk és azt mondani, hogy Carlyle a vallásban pantheista (vagy pot-theista, hogy e vagy-lagos kifejezéssel éljünk, melynek ledérségén Sterling annyira megütközött¹), az etikában transcendentalista

¹ Life of John Sterling, p. 153.

vagy intuitionista, a politikában absolutista és így tovább, egy sereg fosztó és tagadó melléknév hozzáadásával. De az ilyen osztályozások nagy ellenségei a megismerésnek. Az ilyen neveket többnyire tökéletlenül értik, tudatlanul magyarázzák, nyersen és gondatlanul alkalmazzák még azok is, a kik művelteknek tartják magukat. Bátran mondhatni, hogy tíz oly ember közül, a ki azt hiszi, hogy bírálatot mondott, ha azt állítja, hogy Carlyle pantheista, kilencz sem tudja, mi a pantheismus és sohasem gondolt arra, hogy megjelölje Carlyle iratainak azon részeit, a melyekben ez a különös szörnyeteg rejtőzik. Az ilyen elnevezés csak jelszó, mely a fecsegőket fölmenti a gondolkodástól. Más helyen egyszer ezeket írtam :

„A ki nagy dolgokról általános kifejezésekben könnyedén ítél, annak illetékessége rendesen csekélyebb, mint könnyűsége. A ki tudja, hogy rendszerint miképen születik a gondolat, bámulva látja, mily könnyedén szórják gyakran a legtágabb, legbonyolultabb, legingadozóbb jelentésű kifejezéseket. A legtöbb ember szellemi készletét tevő eszmék nagyobbbrészt oly művellettel jönnek létre, mely nagyon távol áll a világos okoskodástól és a következetes meggyőződés alkotásától. Ez oly köztudomású dolog, hogy megdöbbenve látjuk, sok ember mily bátran és hamarosan szór a bölcselőre vagy íróra bizonyos jelzőket, a melyeknek osztogatására hivatva nincs és a melyeket hallgatói sem általában megérteni, sem a külön esetben ellenőrizni nem tudnak“.

A jelen esetben az ilyen elnevezések lehetőleg még értéktelenebbek, mint rendesen, mert Carlyle hivalkodóan illogikus és kihívóan következetlén ; minéltozva az olyan jelölés, mely elméletének vagy hit-

vallásának egyik részét talán fedi, egy másik részén minden valószínűség szerint hamis képzeteket fog kelteni. Ahhoz, hogy a szokásos jelzők csak némileg is találjanak, annyi kivételt kellene tenni, hogy a magyarázatok valósággal elnyomnák a szöveget. Talán könnyebben jutunk tanulságos magyarázathoz, ha mellőzzük a kutatásnak e pótlékait és nem keresve, mit jelent és mit ér a pantheista, absolutista, transcendentalis és más elmélet, azt vizsgáljuk: miként gondolkozik Carlyle az emberekről, természetükről, egymáshoz való viszonyukról és hogy mindezen eszméknek mi az értéke.

Kétségtelen, hogy a legtöbb férfi és nő véleményét nem a saját, függetlenül működő elméje vagy képzelme irányítja, hanem egyedül a szokás és megszokás, melyet alkalmi érzések színeznék és melyet a jobb esetekben egy kedvelt tanító módosít, míg a rosszabb esetekben az lesz a kedvelt oktató, a ki leginkább meg tud alkudni az előítéletekkel vagy legjobban tudja őket táplálni és fokozni. A magasabb elmék az ésszt és a képzelmet alig tartják valaha helyes egyensúlyban és egyiket sem szorítják a megfelelő korlátok közé. Vérmérséklet kérdése, hogy a két lelki állapot közül melyik állandósul és válik szokássá, és az is vérmérséklet dolga, hogy az egyik vagy a másik milyen mértékben korlátozza vagy ferdíti el a látás rendes képességét. Az, a ki keményfejséggel dicsekszik, a mi azonban többnyire gyengefejség, a jellemek és viszonyok megítélésében oly korlátolt, egyoldalú és tudva felületes módszerhez szokhatik és többnyire szokik is, hogy a józan ész elborzad a bűnöktől, melyeket az ész isteni nevében elkövetni lehet. A másik irányban való túlzás indulati izgalomba

hajtja az embereket, melyben az igazságnak tartozott kiváló tiszteletet, az igazság megtalálásának nehézségét, az oda vezető út szűk voltát, a szellemi pontosság és határozottság érdemét, sőt az erkölcsi pontosság és határozottság érdemét is elfátyolozzák a harag, rokonszenv és érzélgés ama bíbor vagy tüzes felhői, a melyeket a képzelem vont az elme elé.

A költői és a tudományos véralkat szokásos szétválasztása egy másik módszere ugyanazon különbség megállapításának. Amaz szétosztatja vagy jegeczíti az emberi érzésben és indulatban a külvilág tárgyait és viszonyait; a másik a dolgoknak és állapotoknak egymás közti viszonyát vizsgálja, belefoglalva az emberi megismerés összes tényeit és felkutatva s osztályozva e viszonyokat. A magaviseletben, a társaséletben és a természeti tárgyakban élénk táruló jelenségek hasonló különbségtételre vezetnek a szerint, a mint azokat a megismerés alaposságának célzatával avagy érzéki tehetségeinkre vagy ezek megnyilatkozásának alakjára, gyengédségeinkre, rokonszenvünkre, tiszteletünkre, féltékenységünkre, szépérzékünkre vagy e fontos sorozat többi tételeire való hatásukban szemléljük. A csillagos eget másként nézi a csillagász mint csillagász és másként a költő mint költő. A fülemile, a pacsirta, a kakuk más oldalról érdekli a madarászt, mint Shelley-t vagy Wordsworth-ot. A szervetlen világ bámulatos ősi alakzatait, a rovarok ezernyi fajait, a növények nagy világát, kezdve azokon, a melyeknek terjedelme és formái a halálos szörnyetegek módjára ijesztenek bennünket, le a legapróbb virágrügyig, — mindezeket más tulajdonságokkal ruházza fel a tudományos elme és másokkal az érzés, a képzelem és a képzelmi eszmetársulás.

A versengő philosophiai iskolák vitája elhomályosította annak tudatát, hogy ez a megkülönböztetés alkalmazást talál ama változatos tény sorozatokra is, a melyek közelebbről érintik az embert és a társadalmi együttlétet. Az egyik iskola azt a lényegében érthetetlen tant vitatta, hogy az akarat szabad s azért e tan hívei nem adtak teret ama felfogásnak, hogy az ember alkalmas tárgya az erkölcsi és történeti tudományos vizsgálatnak, pedig nem tagadhatták, hogy boncztanilag és élettanilag erre alkalmas. Ellenfeleik inkább azzal törődtek, hogy kiszorítsák őket ebből az állásukból, mintsem azzal, hogy saját álláspontjukat erősítsék, rendszerbe foglalják és kialakítsák. Ennek a következményei nem voltak veszedelem nélkül valók. Poéták nyomultak be oda, a hol a tudósoknak bátran helyt kellett volna állaniok. Hogy az emberi természetnek és az események folyamatának van költői oldala is és hogy költői kezelésükhöz a legritkább és legértékesebb tulajdonságok kellenek, ez oly igazság, a melyet csak a legkorlátoltabb és legfelületesebb ember merne tagadni. De hogy ezeknek a tárgyaknak van tudományos oldaluk is; hogy oly rend van bennük, melyet megérteni, megítélni és tudományos eredménnyel elhatárolni csak a valóban tudományos szellem türelmével, óvatosságával és pontosságával lehet: ez oly igazság, amelyet még a legmagasabb és legjobb lelkű férfiak és nők is ignorálnak. Ily esetekben a félrevezetett féktelen érzékenység siralmasan elveszti energiáját, céljait bizton eltéveszti és ha ezt az érzékenységet a szellem, az ékesszólás és a közviszonyok bizonyos állapota támogatja, a társadalomban vészes megzavarodás áll elő.

Az érzelmek e győzedelmes, veszedelmes sôphistikájának főképviseelője Rousseau volt. Az angol nyelvű

népek korunkbeli Rousseauja: Carlyle Tamás. Talán bocsánatot kell kérnünk, hogy ezt az egyszerű, igaz, önzetlen és mindenkép emelkedett szellemű életet élt embert egy lélekzetben említjük a világ legegészségtelenebb embereinek egyikével. De a módszer közösége, épúgy mint a nyomor, furcsa társaságba keveri az embereket. Ismeretes dolog, hogy az erkölcsi érték legkülönbözőbb fokain álló két ember egyazon hitben találkozhatnak; már pedig Carlyle módszere azonos volt a Rousseauéval. Mindkettőnél a gondolat — aspiratio, az igazság — érzés, a társadalom — visszaesés. Mindakettő azt kívánja tőlünk, hogy a jogot és igazságot saját kebelünkben keressük, hogy az érzést fölébe helyezzük az észnek, és oly kérdéseket, melyeket csak a külső megfigyelés és a történelem segítségével lehet helyesen megoldani, mindakettő a belső szemléletnek és a Természetnek nevezett képzeleti valaminek körébe utal. Mindakettővel kapcsolatban példáját láttuk annak, mily kegyetlenség van az érzelés mögött, ha a körülmények lerántják róla az álarczat. Rousseau-nak nem legkisebb tanítványa Robespierre volt. Művei ott állottak a Közjólétbizottság asztalán. A Rémuralom elméletét oly emberek találták ki és vitték át irgalmatlanul a gyakorlatba, a kiket Rousseau látományai hevítettek és a kik nem átallottak, nem szégyeltek vértengeren át gázolni a humanitás és a jóérzés ígéretföldje felé. Napjainkban is láttuk az érzelgő tantételek következményeit a háború barbár kedvelésében, a megtorlás eszméjének retrográd felkarolásában, az emberi élet megvetésében, a rendszeres, békés megoldások iránti türelmetlenségben. Belső szemlélődésen, örök igazságokon kezdjük és vérrel-vassal végezzük. Rousseau első munkája kora

tudományának és művészetének elátkozása, a könyv és a beszéd bevádolása volt. Carlyle, egészen ebben a szellemben, kárhoztatta a logika taposómalmát, elijesztett bennünket az irodalomtól és többnyire alárendelte az ész fegyelmét az akarat indulatos érvényesülésének. Találunk helyeket, a hol tisztelettel szól az Észről, de mindig nagy gonddal jelzi, hogy e szót sajátos külön értelemben veszi: egyenértékűnek azzal, a mit az egyik helyen „az emberi *Érték* sommás összefoglalásaként“ definiál. Ilyképen, a helyett hogy egyrangúvá tenné az erkölcsi érdemet az észbeli energiával, az erényt az értelemmel, az akarat helyes működését az elme tudományos műveleteivel: vagy mérhetetlenül alárendelte az egyiket a másiknak, vagy pedig, hibásan, mint azonos fogalmakat tárgyalta őket. A kegyelet parancsai fölötté állanak a nemzetgazdaság elveinek; a gyors, peremptorius elhatározás biztosabb útmutató, mint a fontolgató gondolkodás. Ha az akarat könnyen, bizton működik, azt kell vélelmeznünk, hogy a mozgató indíték helyes. Ez nem torzképe az olyan rendszernek, mely az érzést, néha a kegyetlen érzést, fölibe helyezi az észnek és a módszernek.

Másszóval: az az író, a ki napjainkban bárki másnál többet tett azért, hogy szívünket az igazság-érzetre és a társadalmi munkára ösztönözze, hideg megvetéssel dobta el magától az igazság felismerésének és annak a lehetőségét, hogy megtudjuk, mi az igazság és miképen lehet társadalmi tevékenységünk okos és sikeres. A született költőt, kiben talán csak a tisztább formaérzék és a finomabb szellemi önuralom hiányzott ahhoz, hogy az angol dalosok fényes sorozatát egy új névvel gyarapítsa: ezt az írórt arra ragadta a rokonszenv heve, hogy képzelmi, fölötté emotionalis

módon kétségbe vonja a társadalmi kérdések tudományos vonatkozásait. A jóindulat mélysége, fájdalom, nem bizonyítéka annak, hogy az ember rátermett a bonyolult kérdések tárgyalására; a festőiség iránti finom érzék éppoly kevésbé minősít arra, hogy egy vén társadalom bajaival hatásosan megbírkózzunk, mint a hogy Wordsworth-nak a Westminster-hídról írt híres szonettje nem bizonyítja azt, hogy szerzője jó műszaki tanácsos lett volna.

Miképen is volna lehetséges, hogy a társadalom, a maga hosszú, mélyen titokzatos fejlődésével, tömérék bonyodalmaival és történeti távlatban levő szövevényeivel, mintegy nyitott könyv legyen az olyan olvasó előtt, a kiben van ugyan éleslátás és kedv, de a kinek nincs sem türelme, sem az elmélkedéshez való nyugodt szabotossága. Vannak a gondolkodásnak és az észlelésnek sokkal egyszerűbb, a vakító és torzító elemektől mentesebb, a közvetlen tárgyi szemlélet számára hozzáférhetőbb elemei, a melyek egy magától értődő szabály szerint az emberi elme leghiggadtabb és legkomolyabb hajlamai és vizsgálódásai számára vannak fenntartva. A probléma tényelemeinek helytelenítése nem is legrövidebb útja a megoldásnak. Ha helytelenítjük azt a tényt, hogy a forgalomban bizonyos ügyleteknél a kereslet és kínálat törvénye irányadó, ezzel még nem mozdítottuk elő az erkölcsösebb törvény rendszeresebb felkutatására való törekvést. Mennyire ócsárolta Carlyle a közgazdászatot, mely M' Croudy szerint „nyomorult tudomány és evangelium“. Meglehet engedni, hogy a nemzetgazdaság éppen nem képes az egészséges társadalmi állapot feltételeit meghatározni, és a jelen dolgozat írója fájlatja legjobban ama bajokat, melyeket tudatlan, önző szellemek a közgazdászati elvei révén

a kereskedelem legrosszabb irányzatainak támogatásával okoztak. De nem előfeltétele-e annak, hogy az önérdék uralkodó szabályai helyébe jobb rendszer léphessen, annak tudományos megállapítása, hogy ama szabályok miképen működnek és miképen kell szükségkép működniök? Vagy pedig, más dologról szólva, könnyű Carlyle-nak így kiáltani fel: „Nyomorult, gyűlölünk téged, oly ellenséges, engesztelhetetlen indulattal, mely örökre a sötét semmiségbe dönt és eltünteti e világ teréről a gazembert, az összes gazembereket.“¹ De ez üres általánosság; nem tudományos beszéd. A gazemberek között is van különbség. Van nagyobb és kisebb gazság, a mint van végleges és kevésbé végleges megsemmisítés. Azért van szükségünk rendszeres jogtudományra, a mely osztályozza a gazembereket és fokonként eltünteti őket. Mi volt nagyobb hasznára ama törekvésnek, melyet Carlyle a gonosz világ megjavításának nevez: az ő indulatossága-e avagy a tudományos munka, melyet Bentham végzett, ki neki a gonoszság megtestesülése. A bíralat, melyet Sterling Teufelsdrókh-ról mondott, kemény, de hasznos igazságot foglal magában Teufelsdrókh szerzőjéről is: „Mint-hogy neki nyugalom kell — úgymond — vad kedvetlensége megrohan mindent, a mi körülötte gyenge, romlott és tökéletlen; a helyett azonban, hogy nyugodtan és serényen összefogna azokkal, kik a legfenköltebb eszmékkal fáradoznak a legsúlyosabb bajok orvoslásán, haragos magányosságba húzódik félre.“²

Bonaparte-ról mondja Carlyle, hogy természetes érzéke jobb volt, mint műveltsége. Bizonyítja ezt az

¹ Latter-Day Pamphlets. II. Model Prisons, p. 92.

² Letter to Mr. Carlyle, a „Life“-ben, Pt. II. ch. II.

egyiptomi hadjáratban előfordult azon esettel, hogy midőn tudósai erősen vitatták, hogy nem lehet Isten, Bonaparte, a csillagos égre mutatva, e szavakkal czáfolta meg őket találóan. „Az urak nagyon elmések; de hát *ki csinálta* mindezt?” Bizonyára mondtak ennél meggyőzőbb czáfolatot, a mióta a ficsurak nevetéssel czáfolták meg Berkeley-t; de élő példája annak, hogy Carlyle a természeti ösztön mellett feleslegesnek tartotta a türelmes logikai eljárást vagyis más szóval: hitt a nyers, indokolás nélküli érzésben. Kétségtelen, hogy a belszemléletnek nagy a fontossága, de ez tudományos tárgyak kezelésében éppoly kevésbé ment fel a fegyelmezett gondolkodástól és a rendszeres ségtől, a mint nem nélkülözhetjük az egészség physikai feltételéhez való alkalmazkodást. Miért volna a társadalom az egyedüli tér, a melyen egy genialis ember önkényesen fogadhatna el bármely logikai felsőtételt, hogy azután hirdethessen bármely következtetést?

A vívódó lelkeknek mély nyugtalansága legelőbb is abban talál csillapulást, hogy mások hathatós, rokon-érzésű nyilatkozataiból hasonló nyugtalanság létezéséről nyer tudomást. Ennek a tudata az első lépés az enyhüléshez. Ha tapasztaljuk, hogy a tényekkel való elégedetlenségünk, a ködös eszményre való vágyódásunk, a lehetetlen magasságra való kívánczóságunk egy genialis ember szívből fakadó beszédében visszahangzik: akkor kezdődik vigasztalódásunk. Mintegy száz évvel ezelőtt a legnemesebb lelkek egy része Rousseau ékesszólásában találta meg ezt a vigaszt; korunk legnemesebb szellemeinek egy része a *Sartor* szerzőjében. Egy hitét vesztett korszakban mindig egész tömegek kergetik a délibábot. Ha az ilyen

szomorú időtöltés meg volna engedhető, akkor természetesnek és jogosultnak kellene azt tekintenünk a forradalom előtti Angliában, a mint természetes és jogosult volt a forradalom előtti Franciaországban. A ki oly államban született, a hol a politikai forma, kezdve a monarchián le egészen a népképviselőig, javarészt pusztá látszat, mely a vagyonosok nyers fölényét takarja; a hol a vallás főképen hivatali és politikai intézmény, mely mindig nagyon is kész elkülönödni a jog, az igazság és a kegyelet szellemétől; a hol az irodalom rendszerint nem meri a komoly dolgokat nyíltan és méltóan tárgyalni;¹ szóval oly államban, a hol a hatalmon levő összes rendeknek és osztályoknak főcélja, kényszerű hallgatással, szemethunyással és fülbetöméssel valahogy csúcshegyén tartani a társadalmi piramist, azzal a szomorú eredménnyel, hogy Anglia folyton a vagyonosak paradicsomának, a tehetőségek purgatoriumának, a szegények poklának dicső hírében áll: az ilyen államban született embernek, ha szíve lágyabb a kovánál, esze pedig valamivel világosabb a barlanglakóénál, meg kell engedni, hogy időnként félreálljon és délibábot kergessen.

Carlyle-nál azonban a meddő nyugtalanság társadalmilag meddő megoldást eredményez, éppúgy mint Rousseau-nál. Az egyik lapon arra inteni az embert, hogy tegye meg kötelességét, a másikon pedig keményen eltiltani az utilitarismustól, a nemzetgazdaságtól, „az erkölcsi érzék” minden „elméletétől” és a kötelesség felismerésének minden tárgyi eszközétől: ez meddő, üres tanács. A társadalom szellemi semmiségét és anyagi ziláltságát nem lehet azzal orvosolni, hogy

¹ Ezt 1870-ben írtam.

a panaszos, duzzogó, ijesztő önzés tevékeny, gyakorlati, tárgyilagos, megalkuvó önzéssé változik át. Azok az erkölcsi háborgások, melyeket az emberiségnek rossz időkben támadó ösztönszerű indulatai, például az őskereszténység vagy Rousseau socialismusa idején, mindig előidéznek, leronthatják a társadalmat, de megmenteni csak úgy tudják, ha szervező politikával kapcsolódnak össze. A római birodalom életére nézve a pénzügyi és gazdasági igazságok alapos méltatása legalább is oly nélkülözhetetlen volt, mint a Messiás-hit elfogadása, és csak oly nagy államférfiú mint VII. Gergely tehette a kereszténységet oly hatalmassá, hogy végül a civilisatio megmentésének eszközévé lett. Mindnyájan tudjuk, mit tett Rousseau ébresztése Franciaországért. Pedig Rousseau elmélete mélyebben socialis volt, mint a Carlyle-é, mely az önlemondás czégére alatt teljesen az individualismuson alapszik. Rousseau, az *Émile*-ben kifejtett tanok ellenére, collectiv egység részének tekinti az embert, ki sokféle viszonyokba lép, sokféle kötelezettséget vállal magára. Rousseau folyton hivatkozik a szeretetre és a rokonérzésre, melyet egy képzeleti természetisten oltott sziveinkbe. Célja az egyesítés. Carlyle, a személyes érzelmeihez való hűség ugyanazon rendszerét követve, a türelmes elmélkedés támasztéka nélkül, az ellenkező végletbe esik és az elkülönítő ösztönökre helyezi az egész nyomatékot. Az egyén magában áll a dolgok örökkévalóságával szemben; ezek és saját lelke között csak központi viszonylat áll fenn. Ebben megvan az egyéni boldogulás elméletének alapvető önzése minden szépítés nélkül, egy indulati phrasissal leplezve. Ezt az elméletet minden nehézség nélkül igen általánosan arra magyarázták, hogy a kereskedői siker feltételeinek hű kifejezését foglalja magában.

Ha honfitársaink között körülnézünk, azt fogjuk találni, hogy az önlemondás apostola azoknál a kiválóan ügyeseknél örvend a legnagyobb népszerűségnek, a kik szilárd önbizalommal, gondos körültekintéssel és a kedvező esélyek biztos kiszámításával legtöbb sikert értek el az életben. Könnyű volna, Carlyle-anthológiát vagyis a mester bölcs mondásainak oly gyűjteményét összeállítani, a melyben javarésze együtt volna ama bizalmas életszabályoknak, melyeket az industrialis osztályok kitünőségei, mesterek és közemberek egyaránt, követnek. Megbocsátják neki azt vagy szemet hunynak az előtt, a mivel a „hód-industrialismust“ (Beaver Industrialism) vádolta; ezeket szeszélyének vagy spleenjének tudják be. Az emotionalis bölcselő legnagyobb baja az, hogy az emberek tetszés szerint válogathatnak tételeiben, holott az okoskodó tanokat válogatás nélkül, vagy érvekkel kell megczáfolni vagy ész szerint kell elfogadni. Ha az üzlet eleven és Anglia sikeresen versenyez az idegen piacokon, bámulatos népszerűségnek örvendenek a gyári vidékeken az olyan könyvek, melyek a hallgatást és az önlemondást hirdetik. Becsületére válik ez a közönségnek is, az írónak is; de némi joggal gyaníthatjuk e jelenségből, hogy leg-hatalmasabb erkölcsi reformerünk, távol attól, hogy új aknákat tárt volna fel, tényleg csak erősítette és tömörítette azokat a hajlamokat, melyek amúgy is elég gyökeresen megvoltak nemzetünk jellemében. Fokozta az ország hevületét, de ennek tárgyát lényegileg nem változtatta meg; tanítása legfeljebb színlelésre vitt bennünket, de alapjaiban nem változtatott azokon az érzelmeken, melyeket valóban táplálunk. Az érzelmekre való általános hivatkozás, ha egyebet akar elérni, mint negatív célokat, világos elvekre és specifikus

szabályokra kell hogy vezessen. Carlyle elmélete, mint negatív megújulás, tökéletesen elérte célját. Gyökeresen véget vetett a byroni hangulatnak. De mondhatjuk-e, hogy Byron semlegesítésével befejezte meghatározottabb, legkülönösebb feladatát? Nem mondhatjuk-e továbbá, hogy Anglia valódi megújulása, ha egyáltalában lehetséges, egészen más úton fog végbemenni, mint ezzel az érzelmekeltéssel? Nem csupán nagyobb erkölcsi komolyság' útján fog végbemenni, hanem nyíltabb ész segítségével; nemcsak azáltal, hogy nagyobb elszántsággal dolgozunk és egyúttal hallgatunk, hanem azáltal, hogy készségesebben használjuk eszünket. „Bűneink mérges forrása“, így szól Carlyle utolsó nyilatkozatában, „nem éppen szellemünk sötétsége, hanem szívünk tompa igaztalansága.“ Ez így van, de az igaztalanság, akár tompa, akár éles, mindig szellemi sötétséget szül, pedig ez zárja el a mostani dicstelen állapotból való menekülés útját. Inkább világosságra van szükségünk, mint melegre; szellemi élénkségre, a gondolkodó elmében való hitre, új eszmék befogadásának képességére. Nem tompa igaztalanság-e az is, ha vonakodunk elménket türelmesen, rendszeresen használni, ha nem akarjuk a tudományos igazságot keresni, ha jobban szeretjük az érzés ömlengéseinek átengedni magunkat, mintsem az új eszméket szorgosan, fegyelemmel, őszintén tanulmányozni? És nem járult-e hozzá módszere hevességével Carlyle is ez igaztalanság mélyítéséhez?

Könnyű, erkölceink reformjára és arra buzdítani bennünket, hogy legyünk hőslelkedők, mivel ez a legbiztosabb út „a legbölcsebbek aristocratiájához.“ De hogyan ismerjük fel a legbölcsebbeket? Felismerheti-e őket a nemzet másképen, mint az észbeli igazság és

annak tanítói iránt való benső tisztelet és figyelem által? Bármennyire bámuljuk Carlyle sok fényes tulajdonait, bármennyire tiszteljük jellemét: mégis kétkedünk abban, hogy bárki megtanulta volna tőle a gondosság és lelkiösmeretesség ama becses tudományát, hogy mikép kell elménket serényen és kitartóan hasznosítani. Pedig ez lett volna a hősök igazi tiszteletének szilárd alapja.

Legyen elég ennyi a vérmérsékletről. Valamely író tanításának bizonyos részeit csak úgy fogjuk kellően megérteni, ha ismerjük a kort, a melyben élt.¹ Carlyle életpályájából fel kell említenünk, hogy azon emlékezetes évben született, mikor a „kartácszápor“² véget vetett a szűkebb értelemben vett francia forradalomnak és mikor a felszabadulás és világosság nagy százada szomorúan merült el a csatákban és a zűrzavarban. Ifjúsága idején teljes folyamatban volt a reactio és a vezetés oly versenyzők kezébe került, a kik elődeiknek nemcsak eszméit és módszerét forgatták fel, hanem céljukat is meghaladták. Az 1789 előtt élt nemzedéknek legjellemzőbb, leghatásosabb eszméje az volt, hogy reménykedett és lelkesen bízott a papi babona és a világi zsarnokság békóiból felszabaduló emberiségben. A rémes kudarcz, melylyel

¹ Carlyle főművei ezek: *Life of Schiller*, 1825; *Sartor Resartus*, 1831; *French Revolution*, 1837; *Chartism*, 1839; *Hero-Worship*, 1840; *Past and Present*, 1843; *Cromwell*, 1845; *Latter-Day Pamphlets*, 1850; *Friedrich the Second* 1858—1865; *Shooting Niagara*, 1867.

² Czelzás Broglie herczeg mondására, ki a párisi „canaille“ mozgalmát „salve de canons“ segítségével akarta lecsillapítani (I. Carlyle, *The french Revolution*, 1. k. 218. l. Tauchnitz). (Baráth fordításában I. K. 283. l.) Ford.

e reményeknek egy megújhódott, tökéletesebb társadalmi szerkezetben való megvalósulásának kísérlete járt, természetesen az lett a következménye, hogy sokak elméje a múlthoz fordult vissza; nem a Rousseau képzelt múltjához, hanem a tételes történelmi előzményekhez. A kereszténység megalakulása utáni időből Európa történetében csak egy korszakról nem tudtak mondani egy jó szót sem: a Voltaire korszakáról. A keresztény egyháznak kilenczedik és tizedik századbeli borzalmai előtt könnyedén szemet hunytak azok, a kik csupán az Encyclopaedia egyházának ferdeségeit nézték. Carlyle-nak Voltaire-ről és Diderot-ról írt fényes, de igen fogyatékos értekezései ugyanabból a reactionarius szellemből fakadtak. Ma alig fog akadni bírálatra illetékes ember, a ki azt hinné, hogy kielégítő méltatása az Encyclopaedia hatásának és jelentőségének, ha az mondatik róla, hogy Diderot és követői „a háborgó atheismus hamisítatlan termékei”; senki sem fogja hinni azt sem, hogy összefoglaló jellemzése volna Voltaire-nek, az igazságért lángolóan hevülőnek, a nyugtot nem ismerő humanistának, a szellemi termelés fényes tehetségének, a babona őszinte gyűlölőjének, ha az mondatik róla, hogy nem volt egyéb, mint a *persiflage* főmestere. Maga az a tény, hogy az előttünk fekvő harmincz kötetnek több mint a fele a tizennyolczadik századból veszi tárgyát, bizonyítéka annak, mily varázserővel hatott e korszak még arra az íróra is, a ki mindig csak becsmérelte. Erről is mondhatni talán, a mi a magánélet viszonyairól áll: hogy a gyűlölet közelebb áll a szeretethez, mint a közöny. De legyen ez igaz vagy nem: Carlyle ama nézetét, hogy a XVIII. század kizárólag a skepticismus és a hitetlenség korszaka, ma nyilván tarthatatlannak

fogják ítélni azok, a kik Rousseau ájtatos buzgóságát és a perfectibilitás híveinek nem kevésbbé buzgó válasosságát ismerik. Ötven évvel ezelőtt azonban mindez nem volt ilyen világos; akkor a rombolás dörgése és pora nem ült volt még el annyira, hogy látható lett volna, mi minden támadt mögötte. Az új iskola lángja éppen azon a tűzvészen gyuladt ki, a melyet oly förtelmesnek talált; nem tartóztatta őket a XVIII. század vádolásától az a gondolat sem, hogy e kor bölcselete és tevékenysége legalább is utat nyitott a XIX. század vívmányai java részének.

Maga Carlyle szólt nekünk Coleridge-ről és a Coleridge vezette mozgalomról. Ez a mozgalom egészen más irányokba tért. Az egyik irány a theosophia nap-talan ingoványaiban tespedett el, melyekből az ephemeridák egy egész felhője még ma is szivogat némi kis szellemi nedűt. A másik irány az anglicanismus sacramentalis és egyházszervezeti kifejlődésére vezetett. Egy harmadik irányból erősen gyakorlati érzékű emberek körében jóindulatú vihar keletkezett, a kereszténység egy oly nemét hozva létre, melyet izmosnak neveznek, mert nem szellemi. Tévedés volna azt hinni, hogy ezek az áramlatok, valamint az ugyanazon forrásból eredt többiek, teljességük idején nem termékenyítettek és vidítottak fel némely tájakat. Az egyik iskola betűpietismusa, a másiknak utánzó szertartásai, a harmadiknak vad hősiessége elfajult alakzatok. Hogy meddig fognak megmaradni, azt könnyelműség volna megjósolni egy oly országban, melynek hivatásos tanítói és hivatalos hitszónokai megrögzött félénkségüknél fogva nem csatlakoznak ama fegyelmezett gondolkodáshoz, melynek a mult század magasabb elméi oly elszánt hívői voltak.

Carlyle némileg ugyanabból a forrásból merített. A coleridgei eszmék a levegőben voltak. Ily körülmények között valószínű, hogy ott szerezte a multhoz vagy a mult bizonyos részeihez való vonzódását, a történelem egységének érzését és azt a meggyőződését, hogy történeti elméletünknek szorosan alkalmazkodnia kell az egyéb dolgokról való gondolkozásunkhoz. E tulajdonságaiban meglepően hasonlít az egy nemzedékkel előttünk élt anglikán vezérekhez. E képességek némelyikének megszerzésében nagy megerőltetésre volt szüksége, hogy leküzdje puritán skót nevelésének elfogultságát. Senki sem járult hozzá határozottabban ahhoz a mozgalomhoz, mely, sok oldalról támogatva, megkülönböztette a történetírókat az újságíróktól és a régésztől. A *Past and Present* felét az oxfordi vezérek valamelyike írhatta volna a Tractatusok idején. Az ilyen emberben sokkal több az őserő, semhogy abban a fényes felhőzetben maradhatott volna, mely a coleridgei légkört alkotta. *Sterling Életének* egyik ismert fejezete, melyet azonban sokan kegyetlennek tartanak, mutatja, mily kevésbé maradandóknak vélte Coleridge eszméit és hogy azok szerinte mily csekély mértékben szülhetnek tartós megelégedést. Coleridge valóban nemcsak költő volt, hanem éppen annyira bölcsész is. Volt benne egy bizonyos tudomány, épp úgy mint képzelem, de ez a tudás nem volt a hirtelen, türelmetlen elméknek való. Carlyle soha életében nem tűrte az eszmék eldarabolását és meglehet, hogy a tárgy és alany közötti alaposztályozás végtelen ágazatait meddő fáradozásnak tartotta.

Angliában a forradalom legnagyobb irodalmi szószólója Byron volt, kinek geniusa, bátor, melodrama-

tikus szabálytalansága ma oly hihetetlennek tetsző varázst gyakorolt Európa legkevésbé forradalmi nemzetére. A tudományos munkára nem alkalmas Carlyle hivatást érzett magában arra, hogy egész erejével megsemmisítésére rohanjon e borzalmas költőnek, ki mint valami Gorgo, Hydra vagy Chimaera ijesztően állta el a város kapuját és évente annyi meg annyi ifjút és szűzet ragadott el belőle. Az irodalomban csak forradalmár gyűrheti le teljesen a forradalmárt. Carlyle épp oly bátor volt, mint Byron; iratai legjobb részében, ha nincs is meg Byron éleszemű pontossága és folyton lüktető ereje, megvan a genius apálya-dagálya és szilárd akarata. Bizonyos elfogadott dolgok iránt épp oly rendhagyóan tanúsítja lenézését. Megvolt az a mérhetetlen előnye, hogy az volt, a mit, bár nem ebben az értelemben, csak az ő kedvencz megvető szava fejez ki kellően: respectabilis; másrészt érdesen őszinte. A carlylismus férfias byronismus. Erős, izmos, pipázó, szőrösmellű byronismus az. Megtaláljuk irataiban a kor és emberei elleni vádaskodást, sőt valamit ugyanabból a megvető kétségbeesésből is; ugyanazt az érzetet, hogy az ember a kegyetlen, mogorva világegyetem közepébe van belehelyezve. De a carlylismus mindezekről meg is vált bennünket, megvált az egyedül lehető módon. A carlylismus kétségbeesése nyomorúság nélküli kétségbeesés. Főnkelt munkakedv, köteleességteljesítés, a jó szolgálatnak erős lélekkel való végzése; a mi nem kivezető út ugyan, de egyik módja a talpon való megállásnak.

A byronismus ellen a közönséges moralista nem tehet semmit, mert a byronismus a lélek oly rejtekében honol, a melyet csak az közelíthet meg, a kinek

fogékony szeme és erős költői érzéke van a dolgok végtelen egésze iránt. Nemcsak *Manfred* lázadása, *Don Juan* elméssége, *Childe Harold* kedves melancholiája volt az, a miért a költőt bálványozták és bálványozzák még ma is sokan Francia-, Német- és Olaszországban. Ennek a hatásnak egyik főtitka Byron megjelenése, eszmebősége, függetlensége és elementaris ereje volt. Ki nem érzi, hogy ez Carlyle működésének is egyik dicsősége: hogy nagy és bőséges, hogy dús érzékkel van telve az ismeretlen és csodálatos dolgok iránt, hogy legapróbb részleteiben is bámulatos, elragadó egészlet mutat? A világegyetem erőinek nagysága nagysággá alakítja át az ember kicsiségét; tehetségeinek, munkájának csekélysége a nagyság méreteit ölti magára a környező, vele észrevétlenül egybevegyülő, határtalan mindenség hatása alatt.

Gondoljunk továbbá arra, hogy míg Byronban mindezeknek eredménye a lázadás volt, addig Carlyle-ban az eredmény a tisztelet lett, ama lelki nemeség, mely az angol jellemnek egyik legnagyobb sajátága. A germán fajokban élő sanctifikáló ösztönt, mely a gépies vallásosság elfajult, szenteskedő alakításaiban oly felháborító, Byron minden sorában gúnyolja, becsmérli vagy fölényesen ignorálja; Carlyle ellenben az Imádás czímén, mint a jó élet kulcsát és magvát, trónra emelte. A próféta, ki fáradhatatlanul hirdeti, hogy „az ember csak a Magasabb előtti térdhajtással emelkedhetik fel érzéseiben“, ünnepi orgonahangokat ütött meg s ezek a vallás ködös mélységeiben oly visszhangot ébresztettek, a milyeneket Byron lantjának viharos panaszai sohasem keltettek. Carlyle a tiszteleti érzés politikai oldalát is méltányolja: az egyének és a közületek első felada-

tául azt tűzi ki, hogy keressenek erre az isteni tiszteletre érdemes tárgyakat. Nem kíméli sem a királyi köpenyt, sem a papi köntöst és még kevésbé engedi meg, hogy ezek becstelen viselőiknek oltalmat nyujtsanak. De a harcz és rombolás szerencsétlensége, a nyugalom és rend szüksége, a határtalan hála, melylyel a fejedelmeknek és mindama szent, nagy embereknek tartozunk, kik a világot ezzel a renddel megajándékozták: mindez nyugalmat és összhangot vitt a lelkekbe, a melyeket a zsarnokok és papok elleni általános lázongás üres mennydörgései sekélyességbe és zűrzavarba ejtettek volt. Különben még a legteljesebb *frondeur* is, ha angol vér van ereiben, legdaczosabb perczeiben is megőrzi szívében azt a meggyőződést, hogy végre is az élet mértékét az a valami szabja meg, a mit józan észnek nevezünk és hogy a serény munka a józan ész bevált rendelete. Éppen erre czéloz a carlylismus és ezt mozdítja elő. Nem csoda, hogy a byronismus elvesztette a csatát.

Talán Goethe transcendentalisan erős, világos látású elméje volt az, a miben Carlyle pozitív szelleme az első veleértő bátorítást találta.¹ Igaz, hogy ég és föld a különbség az egyiknek vidámsága, egyensúlya, pompás lelkinyugalma és a másiknak hevessége, szenvedélye, fölényes haragja között. Goethe széles-medrű, szünettelen, szabatos kutatásvágyának meg-

¹ *Positiv*. Az angol szótárak szerint ez a szó nem azonos értelmű a franczia *positif* kifejezéssel, például midőn a történetíró Bonaparte *positif* szelleméről beszél. Azt hiszem, az angolban erre nincs teljesen megfelelő szó. Így tehát a *positif* kifejezés a fentebbi értelemben meghonosodhatik. A sajátos, külön gondolat, melyet e szó megjelöl, nélkülözhetetlen.

felelő tulajdosságot nem találunk Carlyle egyéniségében, mely néha egyenesen, néha csak közvetve, de igen érthetően annyi lenézést és közömbösséget tanusít a szellemi tevékenység azon alakjai iránt, a melyek neki személyileg nem congenialisak. Mind a kettő isten, csak hogy az egyik az Olympuson ül, a másik a Tartarusból való. Nem szólva egyéb tulajdonságaikról: közös bennük a látás bizonyos nagy közvetlensége, a bátor, beható szemlélet, mely daczol az analysissal. Carlyle-nál néha a túltömött beszéd és a nem idiomatikus szóhasználat sem képes eltakarni a könnyedséget, melylyel minden akadályokon keresztül a legképtelenebb mélységekbe jut. És a döntő körülmény az, hogy e képtelenség nem szóbeli és nem a köd és a felhő homálya. Az ő jelzője, képe vagy tropusa napsugárként csap le a tárgyra és módosító világot vet reá még akkor is, ha nem sikerül annak belsejébe hatolnia.

Szilárd alapot keresve, de végképen felháborodva a XVIII. század szűk és alacsony positivitásán; némi megismerését keresve a nem tudhatók tág birodalmának, de ki nem elégítve az angol és skót reactio transcendentalismusától: Goetheben találta meg azt az igazán szabad és méltó positivitást, mely a dolgokat egy természeti és történeti rend részeiként fogja fel; mely szükségesnek tartja ugyan e rend tárgyi feltételeinek buvárlatát és elveti ama kísérleteket, melyek e kutatást mint hiút és gyermekest elkerülni akarják; de a mely nyíltan feltárja keblét minden szépség előtt a művészetben, minden nemes törekvés előtt az erkölcsi világban. Nem mondjuk, hogy Carlyle eljutott erre a magas pontra. Vérmérséklete akadályozta benne. De oda törekedett. Mindig irtózott a tiszta transcen-

dentalismus duzzadó semmiségétől. Carlyle némely kedvelt szólamai eltakarták olvasói előtt egész lelkületének alapjában gyakorlati alkatát. Azzal, hogy mindig örökkévalóságot, végtelenséget és hasonlókat emleget, elfátyolozta azt, hogy csaknem a korlátoltságig ragaszkodott a határozott megállapításokhoz, tekintet nélkül az erkölcsi szempontra, és hogy néha cynikusan meghajolt ama veszedelmes, de (helyes értelmezés és alkalmazás mellett) józan tétel előtt, hogy „a mi van, az megvan“. Az örökkévalóság és a végtelenség nála csak valami félelmetes háttér. Mondják, hogy bensőleg a legfönkeltebb elmék is érzik e nagy, rettenetes valóságokat, de náluk csak lélekmozgató mellékdolgok; a kérdés érdeme az, hogy az ilyen emberek gyakorlatilag miképen viselkednek tényleges, fogható környezetükkel szemben. Ez a spiritualitás, melynek Carlyle elméletében való jelentőségét annyira félreértették, nála teljesen eltűnik, mikor olyan hősokról szól, a milyen a nyers, materialista Bonaparte, kiről pedig hős-imádó régibb dolgozataiban némi dicséretes elnézéssel beszélt, és a nem kevésbé nyers és materialista Frigyes, kivel szemben a hűséges tanítvány nem engedheti meg magának az elnéző álláspontot. A katonás módszerek bámulatával — feltéve, hogy sikeresek — Carlyle, miként a Gondviselés, mindig a nagy, győzelmes seregek felé fordul. Utolsó hajtása ez az erős cselekvés és a gyakorlati siker iránti hódolatnak, a miben minden transcendentális szódisz ellenére sem láthatunk mást, mint tiszta materialismust és leplezetlen brutalitást, a melynél nagyobbat a XVIII. század becsmérelt szelleme sem szült.

Figyelmet érdemel, hogy De Maistre József, a XVIII. századnak egy másik hírneves ellensége, épp

oly bámulója volt a háború hatásainak s épp oly rendkívüli rokonszenvet tanusított a háború emberei és eszközei iránt. Ő is azt mondja, hogy „talán a katonában találhatjuk fel a legfelségesebb, legnemesebb érzéseket“ és hogy a háború borzalmas, de isteni, fényes, varázslatos dolog, a világegyetem egy magasztos törvényének megnyilatkozása. Az igazság kedvéért azonban fel kell említenünk, hogy abból a furcsa vonzalomból, melylyel De Maistre a Carlyle által Sebészetnek, Ítéletnek nevezett dolog iránt viseltetik, rész jut a hóhérnak is, a mi csak méltányos megoszlása a társadalmi sebészet becsülésének; hogy továbbá ama sajátos katonai sebészet brutalitását egy rendkívüli mysticismussal igazolja, melynél fogva a háborúban isteni, ki nem fürkészhető erőt látott, mely minden emberi számítást meghaladó módon intézi a sikereket.¹ Frigyes életírója ebben, úgy látszik, nem lát semmi kifürkészhetetlen erőt, hanem csak akaratot, szívóságot, a puskapor szárazon tartását. Nagy különbség van e felfogás és a mystikus absolutismusa között.

„A természet“, így ír egyik helyen, „csendben takarékpénztárt tart, pontos Tartozik- és Követel-jegyzéket vezet mindnyájunkról egyenként és összesen; csendben beírja, hogy valaki az igazság és hősiesség ezen meg azon láthatatlan ténye folytán ennyit meg annyit „követel“ vagy pedig ezen meg azon kiáltó hiba következtében 27 millió vagy egy egységi összeg erejéig „tartozik“. Így nap-nap után, kegyetlenül mint a Sors (mert a Sors írja be), fel van jegyezve minden tettünk, szavunk és gondolatunk:

¹ Soirées de Saint-Petersbourg, septième entretien.

tartozik, tartozik, tartozik. „Barátom, a számla lezárta-kor mindent meg fogsz fizetni.“¹

Ez azt jelenti, hogy az emberek egyesülései a jutalmazás törvénye alatt állanak; a nemzet úgy arat, a mint vetett. De megmondja-e Carlyle e törvény pontos tartalmát és alkalmazása módját?

Mi alapvető különbség van az igaz tett és a bűn között? Miért volt a Directoriumnak fructidor 18-iki csinje bűn és Bonaparte brumaire 18-iki csinnye igaz tett? Milyen könyvviteli törvény szerint lehet a Természetet II. Frigyes adósává tenni azért, hogy ez elfoglalta Sziléziát, ellenben a Természet adósává tenni Bonaparte-ot azért, mert „eltiporta és zsarnoki járomban tartotta a világot?“ Könnyű mondani, hogy „az igazságtalanságot rettenetesen, kamatok kamatjával fizetjük meg“; de van okunk gyanítani, hogy ilyen és hasonló értelmű mondások, Carlyle-nak a jóról és rosszról való definitiója mellett, a közhely és az ismételtség színvonalán állanak. A ki kifejezetten vágy hallgatagon azt vallja jónak és igaznak, a minek sikere van, annak nem kell további bizonyíték arra, hogy a kudarcz az igazságtalanság büntetése, mert hiszen éppen a kudarcz bizonyítja az igazságtalanságot.

Ez a magva Carlyle elmélete legretrográdabb részének. Azonosítja a physikai világrendet az erkölcsi-vel; összezavarja a siker anyagi feltételeihez való jóhiszemű alkalmazkodást az erény törvényeihez és elveihez való őszinte ragaszkodással s azután az anyagi győzelmet a természet parancsa és az ég jóváhagyása gyanánt állítja oda. A legnagyobb bámulattal nézi a hajthatatlan akarat látványát, ha okosan tud számolni

¹ Latter-Day Pamphlets, No V. p. 247.

a módok, mennyiségek és erők eszközeivel, de azért áhítattal tiszteli az igazság abstract eszményét; elkábitják a vas elszántság módszerei, de hagyományos szeretettel csügg az erényen. De e kettős hajlamát nem tudja máskép összeegyeztetni, mint annak kimutatásával, hogy *egy* cél felé törnek és hogy erény és siker, igazság és győzelem a végeredményben teljesen azonosak. A legvégzetesebb eszmezavar ez. Az anyagi törvényhez és feltételekhez való alkalmazkodás biztosítja az anyagi győzelmet, az erkölcsi követelményekhez való alkalmazkodás biztosítja az erkölcsi győzelmet; de így az erkölcsi győzelem nem ritkán physikai vértanuság. A csatatéren a természet, a tények, a sors és az igazság mulhatatlanul a nagyobb hadierények oldalára állanak; de mi jön azután? Végítélete ez a sorsnak? És midőn azt jegyzi fel, hogy a Természet adósa a győztesnek, nem írhatja-e be együttal azt is, hogy a győzelem erkölcsi költségei fejében irgalmatlan hitelezője lett?

Lengyelország anarchiája és viszálykodása a politikai követelmények elleni bűn volt, mely függésbe és romlásba vitte az országot. Felosztásának módja bűn volt az erkölcs követelményei ellen, a miért a benne részes államok Bonaparte jogtiprásával lakoltak. Viszont a leobeni békefeltételek és Campoformio megmagyarázzák Waterloo-t és Sz. Helenát. De Carlyle megáll az anyagi győzelemhez való alkalmazkodásnál. Neki elég az, hogy Frigyes meghódította Sziléziát, de nincs tekintettel arra, hogy lesz jenai ütközet. Megelégszik azzal a tudattal, hogy a vendémiaire 13-iki kartácstűz a rendhez vezette vissza és megsemmisítette a sansculottismust; nem nézi azt, hogy a fegyveres erő használata a rendbontásnak mennyi

állandó csiráját hintette el irthatatlanul. Ő csak a kudarcokat használja fel a nagy történeti morál igazolására, és ha Bonaparte díszben és dicsőségben a Tuileriákban halt volna meg, épp olyan igaz ember volna, mint Frigyes vagy Francia.¹ Ez esetben Carlyle nem nevezhetné Palm kivégzését „nyilvánvaló, zsarnoki, gyilkos igazságtalanságnak“, a mint nem nevezi annak a Katte vagy Schlubhut kivégzését. Épülésünkre van felhasználva a tetten ért árulónak, a francia monarchiának, az első republikának, I. Károlynak bukása; de akkor a másik tanulság, a Cromwell-fajta hősök bukása egymagában, összefüggés nélkül áll és nincs helye az erkölcsileg szabályozott világrendben. Ha Poroszország ereje egymagában bizonyítéka annak, hogy Frigyesnek joga volt Sziléziát elfoglalni, úgy hogy ehhez való jogát nem kell tovább vizsgálnunk: akkor miért nem következtethetné a royalista a restauratio tényéből és Cromwell művének ezt követő elenyésztéből, hogy a Protector bitorló és álhadvezér volt?

Carlyle ama tanítása, hogy a Természet nyilvántartja az igaztalanság büntetéseit, belsőleg anachronismus, nem is szólva arról, hogy ez a tan magának Carlyle-nak nem egy hangsúlyozott tételével is ellentétben áll. Rosszabb, mint a katolikus reactio; mert míg De Maistre csak azt kívánja Európától, hogy a XII. század rendjéhez térjen vissza, Carlyle történetbölcselete a történelem előtti időkbe vet hátra bennünket, a mikor erő és jog azonos dolog volt. Ter-

¹ Francia (Dr. José Gaspar Tomas) 1811-ben a paraguayi államjunta titkára, 1812-ben első consul, 1813-ben dictator.

† 1840-ben.

Ford.

mészetes, hogy az ember a természeti állapotban annyit foglal el és tart birtokban, a mennyit ügyességével és physikai erejével tarthat. De a társadalom és annak jótéteményei a természettől és a természeti állapottól elhódított terület. Minél természetiebb valamely szerzőmód, annál kevésbbé valószínű, hogy az társadalmi is. A moralitás lényege az, hogy a természetet a társadalmi szükségletek szolgájává teszi. Kant pompás meghatározása szerint: a helyzet szüksége által *pathologice* kikényszerített megegyezés *moralis* egyezménynyé emelkedik. Éppen az egyiknek a másikkal való progressiv helyettesítésében áll a haladás, a species ama haladása, melynek némely alakjait Carlyle annyira gúnyolja.

Ez kétségtelenül a magatartás igaz, hősies voltának valódi bizonyítéka. A pathologikus vagy az erkölcsi irányban mozog-e hősöd munkája? Az-e a célja, hogy hitet ébresztszen a ravaszság, hatalmaskodás és erőszak ama világa iránt, mely a hajdani primitív élet állapota volt és a mely a természet törvényénél fogva ma is érvényesülni törekszik, amennyiben ezt ama viszonyok lehetővé teszik? vagy ellenkezőleg, az-e a célja, hogy emelje a tiszteletet a polgári törvények, az adott szó, a közjó iránti buzgalom és mindazon eszmék, érzések és szokások iránt, melyeket oly keservesen hódítottunk el az önérdek és egoismus sivatagából és a melyeknek köszönjük mindama végtelenül becses javakat, melyeket az ember a társadalmi együttlétben élvez?

E szempontból a működés módja éppoly fontos, mint közvetlen eredménye; már pedig Carlyle legjellemzőbb sajátságainak egyike az, hogy erre csak csekély súlyt fektet. Lelke mélyéből gyűlöli a jesuitismust, de nagyon is hajlandó elismerni annak alapvető maximáját:

hogy a cél szentesíti az eszközöket. Azt tartja, hogy az eszközök az eredmény szerint igazoltak vagy kárhoztatandók és az eredményt nevezi a Sors és a Tény ítéletének a tettről és a tettesről. Helyesebb tétel az, hogy az eszközök határozzák meg a célt és hogy az eszközök tették az eredményt azzá, a mi. Ebben van az ember és a sors közötti viszony igaz törvényének határvonala. Hogy ez a törvény igazságos-e vagy nem, azt ne vizsgáljuk.

Van a viszonyoknak két rendje, melyeket bizonyos fokig még ma is a megtorlás és a nyers erőszak ősi pathologikus szabálya szerint kell kezelnünk. Az egyik a bűntevők és bűnös lelkületűek szerencsétlen osztálya, kiknek antisocialis hajlamai folyton feszítik és veszélyeztetik a társadalom kötelékeit. Ezek a legcivilizáltabb álladalmak közepette a vad törzsek rablóinak erőszakos életét élik. A természeti állapot eleven, le nem győzött maradványai ők s egy bizonyos oktalan philanthropia kísérletei mutatják, hogy velük úgy bánni, mintha az emberiség legjobbjaival egy színvonalon állanának, nemcsak tudománytalan, de sikertelen dolog is. Ha veszélyeztetik a társadalmi rendet, teljes joggal használhatjuk ellenük a kényszer minden módjait, a melyek a társadalom megalakulását eredetileg lehetővé tették. Nincs a szabad akaratnak vagy a kényszerűségnek oly elmélete, nincs a jutalomnak vagy bűnhődésnek positiv adatokra támaszkodó oly elmélete, mely arra kötelezne bennünket, hogy kíméljük az olyan ember jólétét vagy életét, a ki antisocialis életmódnak engedi át magát. Carlyle sokat tett azért, hogy ezt az igazságos, komoly fel fogást belevigye kortársai elméjébe és e részben kitűnő szolgálatokat tett,

Az állapotok ama rendjében, hol a pathologikus elem még ma is nagy túlsúlyban van, a második helyet a nemzetek közötti viszonyok foglalják el. Az elkülönödött, független közületek még mindig a természeti állapotban vannak. Csak az önérdek és az anyagi erő tökéletlen, laza, nem-erkölcsi kapcsolata áll fenn közöttük. Sok publicista és sok érzelgő politikus folyton titkolni szeretné önmaga és mások előtt ezt a kelletlen tényt, szemet hűnyván a civilizált világot újra meg újra megrázó kitörések tanulságai előtt. Carlyle-nak a porosz monarchia erejének keletkezéséről és fejlődéséről írt munkája tanúsítja, mily hatással volt reá az a gondolat, hogy a nemzetek közötti állapot a természet állapota. És ebben a részben is kétségtelenül dicséretes munkát végzett, arra tanítva bennünket, hogy a múltat történeti módszerrel kell vizsgálnunk.

De lehet-e tagadni, hogy ennek az igazságnak e két terület mindegyikén más oldala is van? Valamely gondolkodásmódról csak czéljának ismerete mellett ítélhetünk véglegesen. Ha ezt nem ismerjük, nem tudhatjuk pontosan valódi törekvését és irányát. A pathologikus szükség felismerésével együtt kell járnia az ezen állapot erkölcsös alakítására való törekvésnek. A reactionarius és a haladó gondolkodók vagy eszmecsoportok közötti különbség nem abban áll, hogy az egyik az erényt és az erkölcsöt tudatosan a nemzetközi érintkezés feltételévé teszi, míg a másik azt vitatja, hogy ez az érintkezésmód az önérdek eredménye és az anyagi erők mérkőzése; nem is abban, mintha az egyik a nemzetközi életet arról az erkölcsi álláspontról nézné, mely akkor volna helyén, ha a független közületek állandó, szoros családi kapcsolatban volnának, míg a másik egyáltalában nem

talál benne erkölcsi mozzanatot. Az alapvető különbség az, hogy a reactionarius író szorosan a létező tények terén áll véleményével, a másik pedig anticipálja azt a kort, mikor a művelt világ legjobb elméinek munkája, minden kedvező külkörművelés felhasználásával, a nemzetközi viszonyokban mindinkább túlsúlyra emeli az erkölcsi szempontokat, a belügyekben pedig az egyén jóléte és nevelése útján mindinkább elenyészeti az antisocialis, barbár hajlamok okait és mentességét. Ez a reménység, egyik vagy másik alakjában, szükséges jellege minden nemes gondolkodásnak. Megmaradni a fegyvernél, az akasztófánál és annál a rendnél, melyet ezekkel elérni lehet, annyi, mint szemet hűyni a jövőnek összes kérdései előtt; pedig kétségtelen, hogy a jövőnek figyelmen kívül hagyása csak mulékony, hiányos megoldása a jelen kérdéseinek.

Carlyle hatása azonban elérte tetőpontját, még mielőtt a harczi erő ama bálványozása hitvallásának uralkodó tételévé vált volna; bizvást várhatjuk tehát, hogy sokan azok közül, kik tőle tanulták, hogy mindenek előtt a tényeket és a valóságot kell megragadni, nem fogják őt ama sivár vidékekre követni, hol nem az elvek mennek tényszámba, hanem az erőszak, és a hol nincs más valóság, mint az önkényes akarat kierőszakolt diadala. Mindezek a dolgok valaha kedvezőbb színben mutatkoztak. Akkor volt ez így, mikor a tények kutatásának és a hozzájuk való ragaszkodásnak szabálya arra intett bennünket, hogy ne pazaroljuk erőnket és reményeinket oly világosságok keresésére, a melyeket ember soha meg nem találhat; a mihez hozzáfűződött az a szent hitünk, hogy a viszonyoknak elfogulatlan, bátor vizsgálatában értékes, mindig gyümölcsöző kielégítést talál az emberi ész. Az Öntudat-

lanságnak, a Hallgatásnak, a Lemondásnak tartós, ezerszer ismételt dicsőítése összesen is arra megy ki, hogy hagyjuk el a meg nem ismerhető dolgok területét és teljesítsük szorosan a legközelebbi kötelességeinket. Ebben van az „örökkévaló igen“. Csak a cselekvésben van megnyugvás.

A hallgatás néha csak kevésbé szabatos, de éppoly sokat mondó beszéd, mint a legvilágosabb nyilatkozat. Azért Carlyle hallgatása a vallásos hit mai értékéről és igazságáról sokat mond. Az a körülmény, hogy nem foglalt határozott pártállást ama nagy vitában, mely a kinyilatkoztatás, az üdvözülés, az ihlet és a theologia egyéb kérdéseiről folyt egy olyan országban, melyet e kérdések izgatnak és pártokra osztanak s a melyben a theologia ma inkább csak szótudomány, különböző magyarázatok tárgya volt és azt eredményezte, hogy Carlyle sokoldalú befolyása újabb, saját-szerű irányban érvényesült. A dogmatikusok pártján sokan azt szerették hinni, hogy nem lévén kifejezetten ellenük, talán velük tart, és sok egyházi emberről tudjuk, hogy legerősebb sugalmaikat attól vették, a ki a ködképek és az elavult formulák főellensége volt. Csak egyszer tört ki belőle a régi, már kiégett zsidó csillagok félre nem érthető jellemzése és azok elleni haragja, a kik azt akarják elhitetni, hogy e csillagok még ma is, még pedig egyedül világítanak. Akkor történt ez, mikor arról szólt, hogy Sterling magára vette a clericalismus jármát. Nem vonjuk kétségbe, hogy ez a tartózkodás annak idején böles volt és hogy előmozdította a tudós népszerűségének időben és térben való terjedését. Vannak helyzetek, a melyekben a közvetett bontószerek a leghatályosabbak,

a mint viszont más körülmények között, a melyeknek kialakulását amazok nagyban előmozdítják, az igazság egy barátja sem fog nem-egyenes nyilatkozatokig lealacsonyodni. Carlyle megtámadta a dogmatikai szellemet a vallásban; ez a munka pedig mélyebb jelentőségű magának a dogmának megtámadásánál.

Még maga Comte sem kelt ki erősebb szavakban a metaphysika ellen, mint Carlyle. A metaphysika betegsége „gyógyíthatatlan”. A halál és a halhatatlanság, a bűn eredete, a szabadság és kényszerűség kérdései folyton felmerülnek és alakítani szeretnék az emberiséget. „De mindig sikertelenül; mert van-e a végtelenségnek oly elmélete, melyet a végeesség teljessé tenne? ... A metaphysikai elmélkedés, a mint a Nemmel és a Semmivel kezdődik, úgy szükségképpen semmiséggel végződik; végtelen forgatagokban kering és kell keringenie, elnyelve — önmagát.”¹ De másrészt Carlyle éppoly erősen szembe száll a physicisták túlzó igényeivel és ingatag bizonyosságaival. „A mi apró csillagzat-töredékünk természeti fejleményeinek menetét ismerjük ugyan; de ki tudja, milyen mélyebb folyamatoktól függnék ezek s hogy a mi kis epicyclusunk milyen végtelenül nagyobb (ok-) cycluson mozog? A halacska ismerheti a terep minden hasadékát, kavicsát, sajátságát és változatait; de ismeri-e az oceán hullámvázát és időszaki áramlatait, a passzátszeleket, a monsumokat, a holdfogyatkozást, mindazt, a mi az ő kis öblét alakítja és időn-

¹ „Characteristics.” Misc. Ess. III. p. 356—358. Rousseau hasonlóan mondatja a savoyardi vicariussal: „Jamais le jargon de la métaphysique n'a fait découvrir une seule vérité, et il a rempli la philosophie d'absurdités dont on a honte, sitôt qu'on les dépouille de leurs grands mots”. Emile livre IV.

ként (éppen *nem* csodálatos módon) teljesen felforgathatja és elpusztíthatja? Ilyen hal az ember; öble a mi földgolyónk; oceánja a mérhetetlen mindenség; monsuma és időszakai áramlatai a gondviselés útai aeonok aeonjain át¹. Az emberi tudás örökös relativitását sohasem példázták jobban; a két hely együttvéve igazi philosophiai éllel vonja meg e tudás határait. A mystikusok és a physicisták csapongásai között terül el az ész szerinti bizonyosság szűk vidéke, a mely relativ, feltételes, tapasztalati; a honnan megpillantjuk ama tág birodalmat, mely ismeretlenül tárul eléink, a mely magasztos áhítattal tölti el az embert és sajátyszerű fensőséggel veszi körül rövid élete érdekeit és feladatait. „A semmiségből merülünk fel, viharosan zajlunk át a bámuló földön és ismét a semmiségben tűnünk el . . . De honnan? Istenem, hová? Érzékeink nem tudják, hitünk nem tudja; csak annyit tudunk, hogy titokból titokba.”²

A Természeti Supernaturalismus: ez a czíme Carlyle sarkalatos műve egyik sarkalatos fejezetének. Talán éppoly jó elnevezése volna az e kettős arcú, de egész philosophiának, mely arra tanít bennünket, hogy derült örömmel nézzük a nagy örvényt, mely képességünket és életünket minden oldalról körülveszi s mely a végtelen, titkos lehetőségeknek, az árnyéknak s a fénynek szellemünk fölött elvonuló, rejtélyes, határozatlan mozgásainak ama magasztos érzetével tölt el bennünket, a mely nélkül az emberi lélek sivár, gyötrelmes meddőségbe merül. Az ifjút talán Carlyle tanításának utóbbi oldala kapja meg legelőbb;

¹ Sartor Resartus, bk. III. ch VIII. p. 249.

² Ib. p. 257.

kényelmesebb is, passive átengedni magunkat e korlátlan indulati benyomásoknak, mint munkálkodva, nyugodtan teljesíteni a legközelebbi kötelességeket a végből, hogy legalább ama „legparányibb eredményt“ biztosítsuk, melyet tanítónk folyton hangsúlyoz. Eleinte a supernaturalismus hevíti az embert; a kor nagyobb érettsége és a bővebb tapasztalat azután a naturalismusban való bölcse, nem dicstelen megnyugvásra vezeti. Az utóbbi lelkiállapot az, a melyet Carlyle a Hit neve alatt fáradhatatlanul magasztal. Annak hiánya, a befogadására való alkalmatlanság neki a Hitetlenség, a melyet oly keserűn ócsáról, vagy más szóval: azon Elégedetlenség, melyet lelkünknek gyötrelmes, bénító rabságba ejtésével vádol.

Mi mást kíván tőlünk Carlyle, mint azt a „szellemi szabadságot“, mely egyik vagy másik néven az emberi boldogság feltételeiről gondolkodó legnemesebb elmék célja és eszménye volt? Az általa annyiszor nyomatékkal ajánlott Hallgatás nem egyéb, mint a szabadság e legmagasabb nemének első feltétele. Mert mi más a Hallgatás, mint az önkínzó tételeesség távolléte, a mások beszéde iránti túlságos fogékonyságtól való mentesség, a hiábavaló beszédek fojtó sivárságától való visszahúzódás? A Hit az a lelkiállapot, mely mentesít a dúlt szellemek bénító kétségeitől, a melyel megszerezünk teljes önuralmunkat, mert rendületlen, meg nem dönthető alapot nyerünk vele cselekvésünk és gondolkozásunk számára, valamint arra, hogy indultainkat meggyőződésünknek rendeljük alá. A munka, mely e hitnek talán sarkalatos czikkelye, egyúttal erkölcsi függetlenségünk ellenértéke, első feltétele tudásunk teljességének és pontosságának, a mi nélkül nem vagyunk szabadok, hanem rabjai az előítéletnek,

irrealitásnak, sötétségnek és tévedésnek. Valósággal még az önlemondás sem egyéb, mint kirekesztése ama nyugtalanító, nyűgös tulajdonságoknak, melyek a jellem értékesebb sajátságainak szabad, természetes működését gátolják. A lemondással tehát csak visszadjuk magunknak saját, isteniebb lelkületünket.

Korlátlan szabadságot azonban nem kell sem keresnünk, sem reménylenünk. A viszonyoknak vannak szoros korlátaik, melyeket semmi erőlködéssel sem léphetünk túl. Tudjuk, hogy Novalis keserű szavakban kelt ki *Wilhelm Meister* gépies, prozaikus, utilitarius, hideglelkű alakja ellen s a „művészi atheismus megtestesülésének“ mondotta; angol kritikusok ellenben, éppoly hangosan, azt hibáztatták szerzőjében, hogy mystikus. Épp ily ellentétes vélemények merülhetnek fel Carlyle iratairól is. Bizonyos értelemben mystikusnak, sőt transcendentalisnak lehet őt mondani, más értelemben nyersen mechanikusnak, sőt hideglelkűnek, éppen olyannak, a milyennek Novalis Goethét látta a *Wilhelm Meister*-ben. Az utóbbi színben fogják őt látni mindazok, kik, miként Goethe és Carlyle, a viszonyok tényleges alakulásában való fenséges megnyugvást teszik nemcsak az észszerű törekvés, hanem az igazi boldogság alapfeltételévé is. Carlyle előadásának ragyogó tüze és féktelen heve részben elfátyolozza mély megnyugvását, mely tényleg nem nagyon távol áll a fatalismustól. Ékesszólásának zuhataga fényes és rohamos; de kopár partok között, kemény sziklák fölött robog át. A hősi magatartás bámulata nem gátolja abban, hogy oly hangokat üssön meg a nem-hősök nagy tömegével szemben, mintha kétlábú, malomhajtó, mindig egyazon körben mozgó lovaknak nézné őket. Tényleg nem ismer a halandó számára

más vigaszt, mint a milyent a keleti ember végső, záró kismetje nyújt. Ez a fátum. Az embert végzete teremti. Attól, a ki netalán az égi hatalmakra hivatkoznék, azt kérdi: „Mi jogod van csak lenni is?” Az ilyenfajta fatalismus a velünk született, tudományos gondolkozás által nem tájékoztatott szellemi positivitás természetes, elkerülhetetlen eredménye. Legdurvább, legkezdetlegesebb alakjában a Napoleon-jellegű kalózokban látjuk azt; nemes, önzetlen alakjában azokban, a kik Cromwell jámbor szemével nézik az eseményeknek Isten jóakarátán és gondviselésén nyugvó rendjét.

E fatalismusból kifolyólag Carlyle elmélete két szembetűnő sajátságot mutat: költőisített utilitarismust vagy színezett positivismust. Az egyik, rendszeres lenézése az erkölcsi fogalmak túlzó kényességének és ellenszenv a dícséret és az ócsárlás lapos módszere ellen. Az olyan fenékgig feldúlt és megrongált országnak, a milyen Anglia a maga álnokságával és silány, lélek nélküli képmutatásával, kétségkívül némi hasznára volt ez a vérmérséklet, mert egy kissé edzette a közgondolkozást, a mire az nagyon rászorult. Gondolkodásunk hangszíne után ítélve, azt hinné az ember, hogy nálunk a jó és rossz közötti különbségtétel irányítja az életrendet, — a mi igaz; de azt is hihetné, hogy ez a létező állapot és életrendünk egyedüli jellemvonása, — a mi nagy tévedés. A puritanismus azzal tette bennünk a legnagyobb kárt, hogy az emberek megítélésében félretétetett velünk minden általánosabb szempontot, minden színt, minden különbséget, minden finomabb árnyalatot s e helyett vézna, szűkös, felületes tételeket fogadtatott el betűszerinti erkölcsiségükről vagy nézeteiknek a vallási és egyéb bevett szabályokkal való szoros egyezéséről. Az a gyengeségünk, hogy az

ember magatartását csak jónak vagy rossznak tudjuk értékelni (a minek a szellemvilágában megfelel az, hogy valamely tételt csak igaznak vagy hamisnak tudunk elképzelni) szülő oka lett, egyéb bajokon kívül, ama *parti-pris* szellemnek, mely annyi igazságtalanságot, zavart, lomhaságot és homályt vitt az angol elmébe. Az bizonyos, hogy az erkölcsi életszabály kizárólagosságának e szertelen követelménye nem hozott létre szertelen erkölcsösséget. „Quand il n'y a plus des principes dans le coeur“, mondja Senancourt, „on est bien scrupuleux sur les apparences publiques et sur les devoirs d'opinion.“ Szenvedéseinkért nem kaptunk cserébe mást, mint visszatetsző ítéletszegénységet, mely lelkiállapot kezdetétől máig, mikor az egészséges ellenhatás megindult, folyton és nyomatékosan közrehatott arra, hogy jellemünket rideggé, cselekvésünket gépiessé, művészetünket szegénynyé tegye. Mintha az emberben nem volna más jeles tulajdonság, mint az erkölcsi törvény betűjéhez, még pedig annak a mi alkalmi és helyi értelmezésünk szerinti jelentéséhez való törhetetlen ragaszkodás; mintha nem volna bennünk rokonérzési tehetség, a jellem szépsége iránti fogékonyság, a nagy erő és az elevenen lüktető életrevalóság iránti érzék!

Az ember szokásainak, magatartásának és erkölcsi természetének ily szempontból való vizsgálata éppoly nyilvánvaló hiba, mintha teste vizsgálatában, minden más alkatrész mellőzésével, csupán hátgerinczét és csontozatát vennők figyelembe. A test nem csupán csontváz. A jellem sokkal több, mint pusztá erény és bűn. Sok oly jellem, melyben az emberiség legszebb, legsajátosabb tulajdonságai talán a legmagasabb fokra emelkedtek, az erkölcsösség szempontjából leg-

kevésbbé volt érdemes a méltatásra. A szellem világában ugyanezt mondhatni a vélemény helyességéről vagy helytelenségéről. Kárhoztassuk a hibát és az erkölcstelenséget, mikor ez külön célja vizsgálatunknak; de mire való a dícséret vagy korholás, a magasztalás vagy roszalás, mikor helyesebb volna szemlélnünk vagy élveznünk? Az erkölcsi tökéletlenség mindig súlyos csorbája az életnek, de a legszabálytalanabb talajon is teremhet sok ékes jellemvirág, sok szép és hatalmas dolog.

Ha igaz, hogy lelkünket misem gazdagítja inkább, mint a nagy rokonérzés és a sokoldalú látóképesség, akkor az a nagy fogyatékoság, melyet ama korlátozások látóképességünkben előidéznek, igen nagy tékozlást jelent erkölcsi javainkban. Az olyan férfiúnak például, a milyen Macaulay volt, a kritika nem egyéb mint ítélőszék, a mely elé azért állítják az embereket, hogy egy-két kifogástalan bizonyíték alapján döntő ítélettel mondassék ki róluk, hogy jobbra a juhok vagy balra a kecskék közé álljanak. Műveiben ítéletek vannak feljegyezve, nem pedig emberi jellemeknek teljességük és színeik szerinti leírásai; a minek az lett a következménye, hogy e művek, ragyogó előadásuk ellenére, már ma, ily rövid idő múlva, csak gyengén hatnak az emberekre. Mily sötét mélységbe merül Johnsonról írt értekezése, ha Carlyle-nak ugyancsak Johnsonról szóló dolgozatához hasonlítjuk, mely egy szép drámai alkotás élőképességében áll előttünk. Carlyle éppúgy tudja mint Macaulay, mily vak és buta hitvallás volt az angol torysmus száz évvel ezelőtt; de ő embere jellemét ragadja meg és írja le, ez pedig sokkal több volt, mint hitvallás dolga. Ugyanez áll Burnsról. Ez részeges, kicsapongó, tékozló ember

volt és Carlyle csak oly mélységesen kárhoztatja e bűnöket, mintha ezer szónoklatot írt volna ellenük. De ő átengedi a mennydörgést a szószerző vagy a sajtó hivatásos moralistáinak, kiknél olcsó a szó, könnyen meg van találva és hamar ki van mondva. Ha igaz komolyságot, ritka eredetiségű felfogást és sajátos emberi tulajdonságot talál, jobbnak tartja ezekre vetni a súlyt, ezeket ismerni el, semmint közhelyeket halmozni össze a bűn bűnös voltáról. Talán ebben találhatjuk meg annak magyarázatát, hogy bár Carlyle sok, mindenféle véleményű és szellemű emberről írt, még pedig nyomtatékkal, éllel és erős érzülettel: ítéletei között még sincs alig egy is, a melyre, bármennyire eltérő véleményen legyünk, részrehajlatlanul mint botrányosan képtelenre vagy felszínesre mutathatnánk rá. Hány harminczkötetes íróról mondhatnók ezt?

Nagyon igaz, hogy e nagyméretű, költői kritikus hajlamnak meg vannak a maga veszélyei is és hogy azt különös óvatossággal kell kezelni. De még ha túlzásba megy is, sokat megbocsáthatunk neki amaz érdemeért, hogy ellenhatás egy oly rendszer ellen, mely a kesernyés képmutatás rettenetes áradatát öntötte ki reánk, keménynyé tette szíveinket és a theologia sivatagaiból hozott gőzökkel elsorvasztotta érzelmeinket. Oly emelkedett, oly sajátos szempont van benne, a melyről férfiakban és nőkben többet és mást ismerhetünk fel, mint hitet, hitvallást és formulázott szabályokat; a mely szempont ezt a hitet és szabályt kormányozza és színezi, a mint viszont e hit és szabály emberi voltánál és természeténél fogva maga is érzi hatásukat. Johnsonnak legkevésbé fontos tulajdonsága az, hogy tory volt, Burnsnek az, hogy ivott és mértéktelenkedett. És ha látjuk, hogy az újabb irodalom mindinkább e maga-

sabb álláspontra, e humánusabb szemléletre törekszik, úgy nincs élő író, kinek ezért többet köszönnénk, mint Carlyle-nek. Az az elv, mely a puritanismus erejét és isteni voltát hirdette, a puritanismus leghatásosabb oldószere lett, mert arra a polczra emeli a jellemet, a melyre a puritanismus a dogmát helyezte.

A Carlyle fatalismusából folyó következmények másodikika: az embertömegekkel való rokonérzés hiánya. Ez az olyan nép közt, a milyen az angol, még kevésbé van helyén. Könnyű ugyan olyan helyeket találni irataiban, a melyekben szép, őszinte, humánus nyelven szól a néma tömegekről, és ha az egyének életében az emberi sors általános nyomorúságával találkozik, ez iránt érzése éppoly komoly és keresetlen, a mily kedvesen és meghatóan ki tudja fejezni. De egyes kiszakított helyek nem ellensúlyozhatják az egységes, tömör tanrendszer hatását. A tömeg a Sors és a Hős között áll; az előbbinek játékszer, az utóbbinak gyári anyag. „Kutyák, örökké akartok élni?” Frigyes a legenda szerint vagy talán valósággal ezeket a szavakat intézte a csapathoz, mely habozott a halált és romlást szóró üteget megtámadni. Carlyle szerint ezzel a mértékkel kell a legtöbb ember életét értékelnünk. Tudjuk, hogy gyakorlatilag mily irtózatossá eredményre vezetett a nem-hős emberélet méltóságának ez a becsűje: Jamai-kában a barbár törvényszegés barbár igazolására; a rabszolgaság intézménye iránti embertelen elnézésre; mérges és megvető kifakadásokra „Bealer és 60000 himpellérje” ellen s ennek visszájaképen ama nyájas szavakra a mi drága aristokratiánkról, a melynek asszonyai „a legmíveltebb és legbájosabb nők”. Vége van az „örök igazságoknak”, ha oly nagyra

nőnek, hogy eltakarják ezt a veszendő foltot: az emberiséget.

„Ezek a derék éjszakai emberek“, így ír az egyik helyen, „ugy látszik felismerték azt, a mire a gondolkodás minden időben tanított bennünket, hogy ez a világ végre is csak látszat — phaenomenon vagyis megjelenés, nem valóság. Minden mélyen érző lélek belátja ezt.“¹ Igen, de azok a mély lelkek, a kik a társadalom gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak, jól teszik, ha lehetőleg távolra tolják e látományt és abból a feltevésből indulnak ki, hogy ez a világ nem megjelenés, hogy a nyomor és a boldogság nem pusztán látszat, hanem a képzelhető legégetőbb valóság. Az erény és a bűn, a bölcsesség és az oktalanság közötti különbség csak phaenomenalis, de azért a különbség nagy. „Mily árnyak vagyunk és mily árnyakat kergetünk!“ így kiáltott fel Burke egy megható esemény alkalmából. De ilyenén érzése mellett is gondos, pontos, türelmes, rendszeres volt, ha valamely politikai rendszabályt mérlegelt vagy valamely adónemet bírált. Carlyle ellenben a politikai zavarok, nehézségek és apróságok közepette azon gondolkozásban keres menedéket, a melylyel tudományosan szembeszállni nincs erkölcsi bátorsága. Nem lévén képes elgondolni, hogy az emberek hamarosan megújhódnak és bölcsökké lesznek, az élet irrealitásával tépelődik és keményszívúvá lesz azon nemzedékek iránt, a melyek nem ismerik fel azt, a mi megnyugvásukhoz szükséges. Annak, a ki mérsékelt hangon felszólal az emberiség tömegei mellett, úgy felel, mint porosz hőse: „Ó, te nem ismered ezt az átkozott fajzatot!“²

¹ Hero-Worship, p. 43.

² Carlyle, Frederick, VI. 363.

Nincs hely, melyet Carlyle többször idézne, mint ezek a fenséges sorok:

*Oly anyagból vagyunk,
A milyenből az álmok; kis életünket
Álom veszi körül.*

E félelmes, mélyen megindító és mégis csillapító gondolat folytonos érzése nagy és mély szellem szüleménye ugyan, de azért van benne veszély. Az ilyen érzés a nagyság és semmiség vegyes tudatával töltheti meg lelkünket, de el is sötétítheti annyira, hogy az ember cynikusan, törvényellenesen csak önmagának és a napnak él. Lehet ünnepi, szent hangzat, mely távolról, de tisztán szól bele a munka és kötelesség köznapi menetébe; de buzdító kórus is lehet az önzés és erőszak ördögi színjátékában. Az olyan vallási elméletek ellen, melyek az emberiségben tultengővé teszik az önfontosság érzetét, az egyént pedig azzal a gögös önhittséggel töltik el, hogy külön üdvözülő vagy elkárhozó lelke van, reactióul még a byroni cynismus is hasznos, sőt megbocsátható lehet. Mindazonáltal egy nagy oktató megítélésében még a legközönségesebb ember pályája és életrendje szempontjából is az a legfontosabb kérdés: mennyire erősítette és emelte az emberi méltóság harmonikus tudatát; mennyire ébresztette fel férfiakban vagy nőkben, sokakban vagy kevesekben, nem az egyik vagy másik apró egyéni életére nézve, de a collectiv életre nézve a jelentőség, a kötelességek, a várható eshetőségek tudatát; mennyire emelte fel a faji önbecsülést? Nem szükséges utopiába képzelniünk magunkat, szemet hunyván az ember gyarlósága, reményeinek hiúsága, sorsának ironiája, a szívében lakozó szatir vagy tigris.

előtt. A nevetésnek kiváltságos helye van az életben. Mindezt láthatjuk, és nem is kell titkolnunk, hogy látjuk; de annyira háttérbe szoríthatjuk a lelki nemesség és az áldozatkészség nyomósabb tényei és ama végtelen jótétemények előtt, melyeket a testvéri egyesüléstől nyertünk és még nyerhetünk, hogy a felsőbb érzések elől el nem zárkozó kebelben kigyulad a rokonszenves törekvések tüze és tiszta örömünk ama köteléken, mely a léleknek lélekhez való vonzódását oly becsessé teszi.

Az erkölcsi erőnek ez a felújítása az emberek tömegével való érintkezés és az emberiség sorsáról való elmélkedés útján, merő ellentéte a Carlyle módszerének. Szerinte a helyes út az, hogy ne gondoljunk a tömeggel, boruljunk le az egyén előtt: ez legyen a megváltónk. A győzedelmes hős a valódi vigasztalónk. „Nincs, a mi az embert, habár csak perczekre is, alacsony rabságából annyira kiemelné, mint az igazi bámulat.” Ez a magva Carlyle tanításának. Az egész emberiség azért küzdöklik, fárad és erőlködik, azért munkálkodik és szenved e földön annyit és oly kimondhatatlanul, hogy mint az aloe, száz évben egyszer hajtson virágot. Ez az a hős, a ki századról századra megy át és a kit a legbölcsebbek imádnak. A közönséges emberiség tajtékos aljából az idő és a természet néha-néha egy bámulatos alakot szűr le, kinek hatalmas ébresztő tulajdonságai a csodával határosak. Ez az ember, a ki tudatában van jelességének, lelke mélyében szentség gyanánt őrzi az erkölcsi élet elixirjét. A Nagy Férfiú „az a fény, mely megvilágítja, megvilágította a sötétséget; özönlő fényforrás, melynek ragyogásában minden lélek egészségesnek érzi magát”. Nem egyéb ez, mint az istenség anthropomorph fel-

fogásának más alakja. A közönséges hierophant istenségét a hívők elméje felruházza a legmagasabb emberi tulajdonságokkal, melyeket elképzelni tudnak ; ez azon önműködő gépezet, melynek segélyével az imádat föléleszti és megújítja az ember legjobb képességeit. Carlyle eljárása más. Egy lépéssel tovább megy, visszaadja a nagy embernek azt, a mi az embertől a magasabb lények javára elvétellett és azt kívánja tőlünk, hogy hősi vezérek oltára előtt gyujtsuk fel az imádás lámpáját. Ebben a házban sok lakás van, egy kóbor polytheismus zajos szentélye az. De minden oltár külön áll és elkülönödésének a hívek önző ösztöneire való hatása nagyon is láthatóvá lett. Jól tesszük, ha templomokat emelünk ama nagy neveknek, melyek az emberiség nevezetes átalakulásaira emlékeztetnek bennünket; de még többet ér, erősíti cselekvésünk rugóit és szentebbé teszi erkölcsi érzékünket, ha folyton magunkkal hordozzuk a lelkek számlálatlan millióinak láthatatlan, de élő hagyományát ama szótlan, öntudatlan erőlködésről, mely könnyedén repül tova, mint a hulló levelek, de a mely állandóan gyarapítja az emberi tökéletesedés elemeit és bátorít örökös küzdelmünkben.

Carlyle azt írta ugyan, hogy az egyik nemzedék válhatatlanul bele fonódik a másikba; hogy „nemcsak életünket, de életünk összes alakjait és díszét, cselekvésünket és beszédünket, sőt gondolkodásunkat és érzéseinket is örökségképen bírjuk úgy, a mint azokat apáink és ősapáink kezdettől fogva reánk hagyták“; hogy „az emberiség élő, oszthatatlan egész“.¹ Azonban még ez is, valamint az összefüggőleg reá következő

¹ „Organic Filaments“ a Sartor Resartus-ban, bk III. ch. VII.

hely, mely „a szentekkel való betűszerinti közösség”-ről szól, csak kiszakított eszmetöredék, mely nem tartozik az író elméletének szerves egészéhez. Nem enyésztet el sem a tömegek erkölcsi fejleszthetőségében való hit általános hiányát, sem a gunyolódó cynismus ama rendes hangját, melyben, az emberiség savának tartott egy kis csoport kivételével, mindenkit részesít. Carlyle-nak, miként a kálvinista theologusnak, az ember bukott, romlott teremtés, kinek, kevés választottak kivételével, alig lehet reménysége. Ennek a nyomorult teremtésnek még legjobb, ha alaposan beleverik az erkölcsöt. Más szavakkal: a társadalom, mint egész, nem halad, és azok az eszközök, melyek a társadalmi együttélés ősi létrejöttére és fejlődésére szolgáltak, örökre nélkülözhetlenek maradnak. Nincs-e mély, messzelátó igazság Goethe egyszerű, de mérhetetlen bölcseségű mondásában: hogy ha javítani akarjuk az embert, hitessük el vele, hogy olyannak tartjuk, a milyenné lenni kívánjuk. A *noblesse oblige* szabályának meg nem írott parancsa ez az emberekkel való érintkezésben; ezzel a módszerrel mindig hathatunk a tömegekre. Ily irányban Carlyle nem ismer türelmességet.

A társadalom minden átalakulása lassú folyamatban megy végbe; a ki ezt katonás szigorral és parancsoló törvényhozással siettetni akarja, az közeli, felszínes eredmények után kapkod. Könnyű, pusztaságot csinálni és azt nyugalomnak nevezni; könnyű, vas talpon állani és ezt rendnek mondani. De olvassuk el Carlyle értekezését dr. Francia-ról és azután gondoljunk Paraguay történetének utóbbi éveire és a jelenlegi állapotáról szóló hírlaptudósításokra. „Meglehet“, azt olvassuk ama nevezetes dolgozatban, „hogy jóltevő

hatása még ma sem szűnt meg egészen. Ki tudja, hogy jövődő századok múlva a paraguay-i ember nem fog-e úgy visszatekinteni a vaskezű kis Franciára, a mint a népek ily esetekben az egyetlen igaz emberre feltekinteni szoktak, és nem fognak-e gondolkozóba esni¹. De ki tudja, nem fogja-e csak azt bizonyítva látni, hogy a vaskezű kis Francia, a rend és tekintély iránti buzgalmában, magát a nemzeti életet taposta el? A hol valamely szervezet fejlődéséről van szó, ott türelem az első törvény; ha pedig ez a szervezet emberek egyesülése, ott a leglényegesebb szabály az emberi méltóság iránti érzéknek valamely alakban való megnyilatkozása. E tények felismerése mutatja, mi különbség van a Cromwell-szabásu igazán heroikus kormányzó és a külső rendnek oly zsarnoki rajongója között, a milyen Frigyes volt. Pedig Carlyle nem egy helyen elfogadja a demokratia elvét. „Különös látvány“, így ír egyszer, „mily erős, kitartó szívósságot fejtett ki a szegény angol nemzet, ösztöneitől hajtva (Walpole idejében a spanyol háborúban felmerült ú. n. Jenkins' Ear² kérdésben) nem akarván elfogadni semmi-

¹ Misc. Ess. VI. 124.

² A Jenkins's Ear (Jenkins füle) esete az 1739-ben megindult angol-spanyol háborúra vonatkozik. Jenkins Róbert hajóskapitány azt a panaszt tette az angol kormánynál, hogy amerikai spanyol területen sanyargatásokat szenvedett és egyik fülét levágták. Ez szolgált egyik ürügyül arra, hogy Anglia hadat üzent Spanyolországnak. A háború igazi oka kereskedelmi érdek volt. Anglia népe neheztelt Spanyolország colonialis és vámpolitikája miatt és sürgette a hadüzenetet. A kormány hat sorhajóból álló expedíciót küldött ki Vernon tengernagy vezérlete alatt Porto-Bello városa ellen, melyet addig bombáztott, míg feltétlenül megadta magát. Az angolok azután lerontották a város erődjét. Vernon-t hazatérése után az esemény

féle letagadást; mintha gyanított és látott volna valamit. Mert az egyszerű, ártatlan embereknek (kiket a türelmetlenek könnyen butáknak néznek) ösztönei néha jóslatszerűek és a világegyetem mélységeiből fakadnak¹. Ha ezeknek írója végig gondolja a dolgot, és az abból folyó következtetéseket a történelemre és a politikára alkalmazza: mi nagy különbség lett volna ez!

A Carlyle-ről vagy speculativ jellegű bármely újabb történetíróról szóló kritika hiányos volna, ha figyelmen kívül hagyná az író felfogását a régi Európa szerkezetének feloszlásáról és ennek jelentőségéről. A történetíró elég biztosan mérlegelheti azokat az erőket, melyek a multban az összeroskadást előidézték, ha, mintegy a jövőbe nézve, a valószínű reconstructio menetéről alkot magának véleményt. Miként Comte a történeti mult visszaállításáról való eszméjével, úgy Carlyle is valamelyes feudális alakulatra gondol, mint az industrialis szervezkedés mintájára. De a szellemi élet terén Carlyle a lehető legtávolabb áll még a látszától is az olyan felfogásnak, hogy a régi egyházi alakzatokat, bár a régi theologiai eszmék nélkül, fel kellene újítani; ez pedig Comte államépületének sarkköve. Arra a kérdésre, hogy a francia forradalom hasznára vagy kárára volt-e az emberiségnek, Carlyle sehol sem felel határozottan; ebben a kérdésben a rendesnél is szorosabban követi kedvelt módszerét: a

fontosságával arányban nem álló diadallal ünnepelték. A Jenkins's Ear eset belefonódott a hétéves háború kérdéseibe és azzal nyert megoldást. Carlyle sokat foglalkozik vele Nagy Frigyesről írt munkájában. Szerzőnk az „Anglia terjeszkedése” című dolgozatban is kitér reá. (L. alant.) *Ford.*

¹ Frederick IV. 390.

drámai gúnynyal tarkított egyszerű leírást. Nincs író, ki nálánál jobban érezné, mily óriás fontossága volt ezen eseménynek egész Európára nézve; de nem hallunk tőle egy szót sem arról, hogy áldanunk vagy átkoznunk kell-e azt az eseményt, mely részint késleltetve, részint siettetve megszakította ama folyamatot, melylyel Európa nyugata a háború, a fokozatos társadalmi alárendeltség, a vallási kiváltság és az arisztokratikus kormányzat állapotából átmenőben volt a békés munka, a nemzetközi jogegyenlőség, a társadalmi egyenlőség, a szabad és egyenlő vallási türelmesség állapotába. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a fejlődés már 1789 előtt megindult. Közelebb hozott-e az, a mi 1789 és 1793 között történt, az új rend tartós megalapításához, avagy kizökkentette-e az embereket a reform helyes útjából az a mozgalom, mely kizárólag abstract jogok körül forgott, mely úgy bánt az emberek eszméivel és szokásaival, mintha azok bármely kormányzat igényeihez rögtön alkalmazkodhatnának és a mely reform, a maga erőszakos, megfontolatlan eljárásával, a haladásnak is ellenségeivé tette azokat, a kik csak a rendet óhajtották? Vannak művelt, becsületes, republikánus emberek, kik szentül hiszik, hogy az utóbbi alternativa jellemzi hívebben amaz eseményeket. Carlyle úgy tesz, mintha nem hallaná a kérdést. Csak általános erkölcsi tanulságot von le a francia forradalomból és nagy hangon hirdeti mindenkinek, a kit illet, a királytól a parasztig, hogy a gazságnak pusztulnia kell. De arról, hogy milyen méretű és jellegű változást köszön a Nyugat a francia forradalomnak; a forradalom politikai jelentőségéről, melyet pedig meg kell különböztetni erkölcsi és dramatikus jellegétől, hiába keresünk

felvilágosítást. Minderről nem találunk egy szót sem, még annyit sem, hogy az író szükségesnek tartotta volna e kérdést mérlegelni.

Valójában úgy áll a dolog, hogy Carlyle szerint a forradalom nem 1789-ben, hanem 1741-ben kezdődött, nem a Bastille lerontásával, hanem a mollwitzi ütközettel. Frigyesnek ez az első győzedelme legkorábbi jele volt annak, „hogy újra ütött az idő órája, új korszak érkezett el. A korlátolt pedanteriában szendergő, a hitvány képmutatásban tudva vagy öntudatlanul tespedő Európa számára megjött az az ember, a ki felrázza a hazugság és a becstelen takarodzás nyughelyéről és távolról megérteti vele, hogy van még dologi igazság, hogy az álorczáskodás hazugság...” és így tovább az ismert hangon.¹ Nem lehet elég nagyra értékelni azt a hirtelen összeomlást, mely Európát VI. Károly halálával érte. A nyugati társadalmak történetében az 1740 épp oly fontos dátum, mint az 1789. Sokan e korszak jelentőségét talán inkább romboló hatásában látják, mintsem a 89-iki mozgalom mélyén levő constructív és erkölcsi erőiben. A Birodalom végkép megrendült. Franciaország el volt szegényedve, meg volt alázva. Spanyolország megszűnt számottevő tényező lenni az európai államrendszerben. De a legfontosabb az, hogy a nagyon meggyengült jámborság végképen elejtette a közjog és a nemzetközi jog régi fogalmait. Európa egész politikája oly züllésben volt, a melyhez foghatót Nagy Károly halála óta nem lehetett látni. Lengyelország felosztása volt e züllés teljességének leg-

¹ History of Frederick the Great, IV. 328. Lásd vol. I. Proem is.

rémesebb bizonyítéka és ha van államférfiú, a kit a többiekénél nagyobb érdem illet vagy nagyobb bűn terhel az épület megrendülésében, az II. Frigyes porosz király volt. És íme, Carlyle nézete szerint mindezen tényeknek constructiv és nevezetes erkölcsi oldaluk is volt. A régi világ azért omlott össze, mert bensőleg korhadott volt. Az új világ evangéliuma az lett, hogy az emberek és országok kormányzása oly feladat, a melyhez mindenekelőtt a tények és valóságok iránti nyíltszemű fogékonyság kell; hogy ezen a téren, inkább mint bárhol másutt, oly emberek kezébe kell adni az eszközöket, a kik bánni tudnak velük; hogy a kormányzás nem megy magától, hanem több ügyességet, türelmet, erélyt, messzebbnyúló, erősebb kezet kíván, mint bármely más mesterség és hogy folyton ébren kell lennie ama nélkülözhetetlen, de igen ritka belátásnak, hogy az okozatot szükségképen okra kell visszavezetni. Ez bizony kétségtelen forradalom. A francia forradalom annak némiképen complementuma. Carlyle maga mondja ezt azon a helyen, a hol említi, hogy egyaránt kell hinni a francia forradalomban és Frigyesben „vagyis hogy a valódi királyság örökké nélkülözhetetlen, de az álkirályság lerontása (ez a borzalmas tett) néha szükséges.“¹ Csodálatos, hogy az olyan gondolkodó, a ki positiv hatást ismert fel abban, hogy Frigyes 1740-ben Európát szétrobbantotta, nem látta azt is, hogy a francia monarchia 50 évvel későbbi lerontásának szintén volt positiv oldala és hogy ez nem csupán az álkirályságra mért ütés volt, hanem döntőleg mozdította elő a kormány-

¹ Frederick the Great, I. 9.

zati erkölcs és igazság amaz eszméit, a melyeken egyedül állhat meg bármely alakú valódi királyság is.

A régi állapot összeomlásának másik nagy tényezőjéről, a régi szellemi formák elavulásáról, Carlyle nem nyilatkozik oly határozatlanul. A reformatióról is, miként a francia forradalomról, különböző nézeteken voltak a philosophusok a tekintetben, hogy mennyiben járult hozzá az európai civilisatio szakadatlan haladásához. Jobb lett volna-e — feltéve, hogy lehetséges volt, — ha a régi vallás fokozatosan, természetben folyamatban mállik vala szét és az új tan fokozatosan, normalisan emelkedik vala fel a régi gondolkodás korhadt, elmerült talajából, ama rémes erőszak nélkül, mely felkavarta az emberek legmélyebb szenvedélyét, felébresztvén bennük azt a szerencsétlen hajlamot, hogy a versengő vallások legszélső, legkizáróbb, legtürelmetlenebb alakjaihoz ragaszkodjanak? Ezt a kérdést Carlyle nem látja, vagy ha látja, kurtán bánik el vele. Minden olvasója emlékszik ama nevezetes helyre, a hol kijelenti, hogy az a kérdés: protestáns vagy-e vagy nem? mindig csak ezt jelentette: „Nemzet, van-e benned nemesség vagy sem?” Azután a nemzet állapotától függött, hogy a XVI. századbeli Igazságot, a mikor megérkezett, elfogadja vagy elutasítja-e.¹

Így Franciaország világos példája annak, mi sors várt a szakadárokra. „Franciaország jónak látta, kiölni a protestantismust és 1572-ben, szent Bertalan éjjelén, végezni vele. Az égi kancellária² hírnöke, a

¹ Frederick, I. bk. III. ch. VIII. 269—274.

² A French Revolution I. k. 290. lapján (Tauchitz) így ír

Tény és Valóság¹ geniusa, úgyszólván átadta a bírói parancsot, elolvasták és így feleltek rá.“ De nézzük ezt tüzetesebben. A történeti tények valamely összefüggő sorozata nem mindig fér bele pontosan az erkölcsi formulába. A kétségtelen valóság az, hogy a szent Bertalan-éj után, melynek jelentőségét, drámai borzalmait miatt, történetileg nagyon túlozták, a katolikus párt nyugtalansága és veszélye Franciaországban nagyobb lett, míg a protestánsok ügye megtartotta teljes életképességét és hívóinak száma a nantes-i edictum kibocsátásáig növekedőben volt. Ha meggondoljuk, hogy 26 évvel később a nantes-i edictum úgy intézkedett, a mint intézkedett, nagyon alaptalannak fogjuk találni azt a vádat, hogy Franciaország egy éjszaka ki akarta irtani a protestantismust. „Ez az edictum“, így szól a történetíró, „a francia protestánsoknak, kik a népességnek mintegy tizedrészét képezték (húsz millióra két millió), teljes lelkiismereti szabadságot adott; nyilvános istentiszteletüket 3500 kastélyban és minden tartományban külön e célra rendelt házakban tartották; 20,000 font állami segélyben részesültek; a polgári jogok tekintetében mindenben egyenlők voltak a katolikusokkal; befogadták őket a nyilvános iskolákba, kórházakba stb.; végre minden államhivatalra képesítve voltak.“ Ez, nem az „öldöklés“ volt Franciaország

Carlyle: „Még az Igazság is kénytelen időnként megváltoztatni alakját és újból kell születnie. De minden Hazugság ellen halálos ítélet van megírva az Ég Kancelláriájában és végzete előbb-utóbb beteljesedik.“ *Ford.*

¹ Tény (fact) Carlyle szóhasználatában ellentéte a csalásnak, káprázatnak (delusion); formula, ellentéte a realitásnak.

Ford.

válasza a Tény és Valóság geniusának üzenetére. Viszont Anglia befogadta a protestantismust, de Carlyle, a *Niagarában* tett nevezetes nyilatkozata után,¹ egymagában állván nézetével, alig fogja mondhatni, hogy ezáltal a protestantismus sorsa különösen kedvező lett.

A *Latter-Day Pamphlets*² híres kifakadása a jesuitismus ellen nyelvünknek leplezetlenül legnyersebb, legmérgeesebb gyalázkodása, ugyanebben a szellemben van írva. Súlyos igazságtalanság az, mert bizonyítottnak veszi, hogy Loyola és az összes jezsuiták szándékos csalók és hamisítók voltak; hogy tudva karolták fel Belzebub ügyét és állhatatosan terjesztették. Más dolog, valamely rendszer romlottságáról ítélni és más, első alapítóinak értékét és valódi célját mérlegelni; más dolog, valamely mozgalom szándékát és becsületeségét abból a helyzetből méltatni, a mikor először indította meg az emberek szívét, és más, a rendszer sülyedt állapotáról mondani ítéletet. Az alacsonyság, melybe a jesuitismus utóbb merült, gyarló ok arra, hogy gyűlöljük és átkozzuk azokat, a kik századokkal előbb e rendszer törvényeiben, fegyelmében és céljaiban látták saját önzetlen társadalmi törekvéseik megfelelő kifejezését. Gyerekes dolog azt mondani, hogy a jesuitismus későbbi alacsonyága bizonyítja, hogy már eredetileg alacsonyak voltak az elvei; mert eddigi tapasztalataink mutatják (és ez valószínűleg jövőre is úgy lesz), hogy a legüdvösebb mozgalmak és a legtermékenyebb társadalmi eszmék is csak idő-

¹ Célzás Carlyle „Shooting Niagara — and after?” című conservatív iratára. Ford.

² No VIII. pp. 353—371.

legesek. Más szóval: valamint a későbbi romlás bizonyossága nem czáfolja meg a physikai élet eredeti szépségét és erejét, úgy a jezsuita eszmék és módszerek megromlásáért sem érheti gáncs azokat, a kik először követték; mint a hogy az activ vallás valamely más elfajult termékének (például a monachismusnak vagy a calvinismusnak) képmutatása és formalismusa nem bizonyítja, hogy Calvin vagy Benedek vagy Bernát álnok vagy tartalmatlan emberek voltak. Azonban ezt a józan álláspontot csak az lesz képes magáévá tenni, a ki nem hiszi, hogy az embereket nemzedékeken át azzal lehet vezetni, a mi Carlyle előadása szerint a jesuitismus mindig volt: üres hazugság, alávalóság, „pokolfény“. Az emberek lelkét nem lehet oly sokáig hazugsággal vezetni, és ha a látszat az ellenkező mellett szól is: bizonyosak lehetünk, hogy oly eszmékben, a melyek a nemzedékek egész sorozatát önfeláldozásra és a társadalmi érdekek ápolására bírják és késztetik, okvetlenül van valami, a mi nem hazugság.

Talán fel kell még említenünk azt is, hogy Carlyle hívó próféta, a ki sajátos theologiai ellenszenvvel fordul el a dacoskodó álszentektől. Bármennyire a rend embere, nincs érzéke a politikai szempont iránt. Némely jó embereknek ama törekvését, hogy zavarok idején szeretnék visszacsinálni a multat s valamely régi szellemi rendet és módszert helyreállítani, mivel ezek egykor bizonyos védelmet nyújtottak az emberiségnek és talán most is nyújthatnak a jobb idők bekövetkeztéig: az ilyen törekvéseket Carlyle nem tudja nyugalommal és türelemmel nézni. A nagy reactionarius neki érthetetlen alak. Hogy a reactionarius lehet nagy ember, az erény és az igazság barátja, hogy bármily

részben előmozdíthatja az emberiség boldogságát: az ilyen lehetőségekről Carlyle hallani sem akar. Szóval, Carlyle próféta, nem philosophus és a philosophia kérdéseiben tőle hiába kérünk megoldást. A mivel nem akarom azt mondani, hogy az életrendünket tárgyzó sokkal fontosabb problémákban nem lehet erős segítségünkre.

Robespierre.

I.

Egy francia író nemrég gondos, érdekes könyvet írt ama nevezetes eseményekről, a melyek Robespierre bukásával és a rémuralom megszűntével végződtek.¹ Ezeket az eseményeket a történelem naptára a II. évi thermidori forradalom néven ismeri. A monarchia bukása után elhatározta a convent, hogy az év az őszi aequinoctiummal fog kezdődni és hogy az éveket a köztársaság születése napjától kell számítani. Az I. év 1792 szeptember 22-én nyílt meg, a II. év 1793 ugyanazon napján. A thermidor hónap első napja: július 19-ike. A thermidor híres kilenczedik napja tehát 1794 július 27-ére esett. Ezt a napot tekintik általában az ellenforradalom kezdetének és ez bizonyos értelemben így is van. Comte és mások azonban inkább Danton kivégzésének (1794 április 5) vagy a deismusnak Robespierre által a Legfelső Lény ünnepén történt kihirdetése napjára (1794 május 7) teszik a reactio megindulát.

D'Héricault úr nem tartozik azon írók közé, a kik a történelem útját országútnak tekintik, mely kiszabott

² La Révolution de Thermidor. Par Ch. D'Héricault. Paris, Didier, 1876.

irányban halad s a mely mellett biztos, el nem mozgatható mértföldjelzők állanak. Majdnem mindig így tárgyalták a francia forradalmat mind azok, a kik áldásokban gazdag eseménynek tekintik, mind azok, a kik átoknak tartják, melyet haragjában mért reánk az ég. A történetírók oly szemmel nézték a forradalmat, mint az egyszerű földművelő a tengert. A földművesnek az oceán egyetlenegy mérhetetlen víztömeg, mely az apály és dagály egyszerű törvényének van alávetve és a hajózásnak egységes, egyenletes eszköze. Pedig tudjuk, hogy az oceán mozgását sokféle erők hozzák létre; látszólagos egyenletessége alatt száz meg száz áram és ellenáram tevékeny. A tenger tükre nem síma, nem változatlan, hanem az emelkedés és süllyedés számlálatlan feltételeit uralja. A tenger nem egységes tömeg, hanem a tömegek sokasága, melyek sajátos, határozott vonalakban mozognak. Ilyenek a történelem nagy hullámvázai is. Tájékozott ember nem fogja őket egységes tételek alá vonni. Csak a pápa tagadhatja, hogy a francia forradalom nagyot lendített nemcsak a francia nép, hanem az egész emberiség boldogságán. Viszont azt, hogy csupa jótekményeket szült bajok nélkül, csak olyan bolond állíthatja, mint Pangloss doctor. Corinna görög költőnő azt mondotta a fiatal Pindárnak, ki a thébai mythologia összes isteneit és istennőit egyetlen hymnusban foglalta össze, hogy a vetőmagot kézből, nem pedig a zsák kifordításával kell elszórni. Corinna tanítása a történetírónak is szól: ne kaszáljon, hanem kézzel szedegessen. Egy nagy mozgalom egészének legtágabb méretű méltatását csak a pedanteria fogja elmulasztani. A ki a történelemben komoly társadalmi tanulmányt lát, az szükségesnek fogja találni a világos,

határozott véleménymondást arról, hogy oly nagy eseménycsoportoknak, milyen a reformatio és a forradalom, mi jelentőségük van az emberi fejlődés történetében. De másrészt nem szabad felednünk, hogy azok tényleg eseménycsoportok, nem pedig egyes, egyenletes mozgalmak. A világ-epos végre is nem egyéb, mint egy magasztos hírlapsorozat. Az okos ember a mindennapi életben sem szokott valamely jellemet általánosságban magasztalni vagy ócsárolni; beéri azzal, hogy ezt a vonást jónak, azt a tettet rossznak mondja. Így a történetírók között is nem szívesen követjük és bámuljuk azokat, a kik az egészlől való nézetüket átviszik a részletekről való ítéletükbe. Azért, mert a cselekmények bizonyos sorozatának az emberiségre való végleges értékéről határozott véleményünk van, még nem tartozunk minden külön cselekvőseget és még kevésbbé minden vele kapcsolatos személyt ugyanoly értékűnek venni. Miért ne bámulhatnók a reformatio általános eredményeit, anélkül hogy kötelesek volnánk Leydeni Jánost vagy Münzer anabaptistáit védelmezni?

D'Héricault úr könyve önként felidézi ezeket a gondolatokat. A forradalom összes alakjai közül Robespierre szenvedett leginkább az írók egy részének mérész bálványozásától, más részének epés türelmetlenségétől. Louis Blanc és Ernest Hamel úgy szólnak róla, mintha angyal vagy próféta lett volna; az ő martyrologiumukban thermidor 9-ike vörös napként van bejegyezve. Michelet és D'Héricault ellenben Cagliostro és Caligula valami vegyülékét, szélhámost és gonosztevőt látnak benne. Eszünkbe jut a francia senatusnak az első Bonaparte-hoz intézett egyik felirata, melynek bevezetése így szól: „Sire, az em-

beri elmét nem szállhatja meg gonoszabb betegség, mint a tökéletesség vágya“. Ez a vakmerő aphorisma egyik gyökeres hibáján találja az emberekről és eseményekről való ítélkezésünket. Oktalanul követeljük a tökéletességet. Innen van, hogy Robespierre bámulói minden hibáját el szeretnék tagadni; e fonák mérték hallgatólagos alkalmazása okozza viszont azt is, hogy ócsárlói könnyedén megtagadnak tőle minden jó tulajdonságot, minden jó cselekedetet. Ez az álláspont a történetírásban egészen hasznavehetetlen. A történetírás igazi tárgya: a társadalmi állapotok fejlődése; de nem volt a világon a közügyeknek oly kiváló tényezője, a ki pályája elejétől végéig csalhatatlanul maga előtt látta volna a tökéletesedés igazi útját. A történetíróban is, az államférfiúban is képtelenség a drámai költészet képzeleti egységét erőltetni. A társadalom fejlődése sok apró részletekben és lassú növekvésben megy végbe; a történettudomány célja: az események óriás halmazában és a hangzavar közepette tévelygő utain követni a szent fáklyát, a mint az kézről kézre jár. Nem a fáklyavivők érdeklik, hanem a fáklya.

Robespierre Maximilian 1758 május havában született Arrasban, Flandria egy régi városában, mely a XV. század több nevezetes nemzetközi szerződéséről ismeretes, a középkori ipar történetében pedig egy kitűnő fajta kárpit gyártásáról volt híres. Robespierre tehát csak 35 éves volt, mikor 1794-ben rettenetes halált halt! Atyja ügyvéd volt; a család, bár neve mellett nemesi jelző volt, a középosztályhoz tartozott. Mikor ez a díszjelző veszedelmessé vált, Derobespierre letette. Nagy versenytársa, Danton, nem volt ily okos

vagy szerencsés; az volt ellene az egyik vádpont, hogy Monsieur D'Anton-nak nevezte magát.

Robespierre ifjúságát nagy szerencsétlenség keserítette meg. Hét éves korában elvesztette anyját. Atyja oly kevésbé férfiasan viselte a csapást, hogy lemondott az ügyvédségről, elhagyta gyermekeit és céltalanul bolyongva halt meg Németországban. A gyengeség és önzés eldobta terhet a jóknak kellett magukra venniök. Kegyes rokonok vállalták el a négy árva nevelését. Maximilian a városi iskolába járt, a honnan ösztöndíjjal a Louis-le-Grand párisi intézetbe került. Ügyes, szorgalmas, de komor tanuló volt, borus lelkületű, a mi gyakori eset az érzékenyebb, nagyon öntudatos fiúknál, ha észreveszik, hogy a társadalmi alsóbbság bélyege terheli őket. Robespierre tisztelői szeretik emlegetni, hogy kedvelte a madarakat. A szentek legendáinak szeretetével mondják el róla, hogy egy kedves galambjának korai halála mily fájdalommal töltötte el és hogy nővére még hatvan évvel utóbb is szívszorongva emlékezett vissza e szomorú idő szenvedéseire. Robespierre, ki mindig érzelgős természetű volt, ifjúkorától kezdve buzgón rajongott a sentimentalismus főpapjáért. Rousseau akkoriban élete végnapjait élte az ermenonville-i mezők és erdők közepette. Robespierre, ki ekkor legfeljebb húsz éves lehetett (mert Rousseau 1778 nyarán halt meg), állítólag zarándokútra kelt, oraculumot kérni a remete bölcselőtől, a mint ezt már előbb megtették Boswell, Gibbon és mások. Rousseau épp oly rosszul szokott volt bánni őszinte imádoival, mint képzelt ellenségeivel. Robespierre talán épp oly csalódásban részesült, mint az a rajongó apa, a ki jelentette Rousseaunak, hogy fiát az *Emil* elvei szerint

akarja nevelni. „Ez nagy baj lesz“, felelé a furcsa philosophus, „önnek is, a fiának is.“ Ha látnoki tehetsége lett volna, ilyen nyers jövődölést mondhattott volna utolsó, legszerencsétlenebb követőjének is.

Robespierre 1781-ben visszatért Arras-ba és rokoni üdvözlése, barátai jókívánságai mellett ügyvédi gyakorlatot kezdett. Nyolcz évig munkás, rendes életet folytatott. Nem volt egészen híján azon ifjúkori szerelenségeknek, melyekről a világ nem szeret beszélni, de a melyek helyesebb intézés és irányítás mellett sok égi áldást hoznának az emberekre. De ha nem kerülte is el az ifjúkor kísértéseit, szerény, munkás, igyekvő fiatalember volt. Házas kedvességével nagy öröme volt nővérének; öcsce Ágost azzal hálálta meg a buzgó áldozatokat, melyekkel nevelését és az életben boldogulását intézte, hogy később, a thermidor viharos, iszonyú napjaiban, hűséges odaadással állott oldalán. Robespierre hideg kedélyű, tartózkodó modorú és a magányt kedvelő ember volt ugyan, de azért nem vetette meg a kis város társadalmi örömeit. Tagja volt a Rosati-társaságnak, hol madrigálokat énekeltek és egymás rossz verseit dicsérték. A ki szereti megfigyelni a sors gúnyos fordulatait, az képzelje el ezt az ifjút, kinek a végzet rettenetes dolgokban oly rettenetes szerepet szánt, a mint a Rosati-körben végigcsinálja a felavatás szertartásának ártatlan badarságait; a mint háromszor egymásután nagyot szipant a rózsából s aztán ünnepiesen kabátjára tűzi; a mint egy pohár rózsapiros bort ürít egy hajtásra a társaság egészségére; a mint végül verseket szaval, melyeket Voltaire épp oly borzalmasaknak talált volna, mint a prairiali törvényt vagy a Legfelső Lény ünnepét. Dicséretesebb volt a versengés az értekezések

pályázata körül. Itt Robespierre fontos kérdéseket szerencsésen oldott meg. Tiltakozott a törvénynek azon embertelensége ellen, hogy becstelenséggel sujtja az elítélt gonosztevő ártatlan családját. Tiltakozott azon még borzasztóbb kegyetlenség ellen, hogy a házasságon kívül született gyermek a középkori szolgasághoz hasonló állapotra van kárhoztatva. Robespierrenek e korbeli szerzeményei nem emelkedtek felül a szónokló közepszerűség átlagos színvonalán, de jólelkű, szabad-szellemű embert ígértek. Hasznosabb dolog volt, pályaműveket írni a politikai reformokról, mint hallgatni róluk vagy ellenezni őket. De a későbbi események folyamán a legvéresebb irányzatok kifejlődésének oka éppen az volt, hogy a politikai nevelést, melyen a legtöbb forradalmi vezérférfiú keresztülment, főképen az ilyen értekezések útján lehetett megszerezni. A gyakorlati politikára is talál az okos ítélet, melyet Arthur Young mondott a francziáknak azon eljárásáról, melylyel a gyapjú minőségét javítani akarták: „Egy három-négyezer holdas birkagazdaság művelője néhány év alatt többet tehetne a gyapjúért, mint az összes akadémikusok és philosophusok tíz századon át“.

Mint ügyvéd egy-két helyi nevezetességű perben tünt ki. Az egyik haladó gondolkodású polgárnak meghagyta a hatóság, hogy három nap alatt távolítsa el házáról a villámhárítót, mert az tapasztalat szerint káros képtelenség, a szomszédokat pedig veszélyezteti es bosszantja. Robespierre képviselte az újítás emberét a felebbvitelben és megnyerte perét. Védett egy szegény asszonyt, a kit a közeli hatalmas kolostor egyik szerzetese alaptalanul vádolt meg. A fiatal ügyvéd elég bátor volt, a fenséges arras-i püspök ellenében is keményen képviselni az ügyet. Függetlensége

nem ártott neki. A püspök utóbb tanácsossá nevezte ki a püspöki bírósághoz. Ez a törvényszék az arras-i püspökök hajdani főhatóságának és bíraskodásának maradványa volt. Hogy az élet-halál fölötti ítélkezés jogával felruházott ilyen törvényszék a hivatásos polgári bíróságok mellett fennállhatott, mutatja, mily járhatatlan útvesztő volt a francia jog és közigazgatás közvetlenül a forradalom előtt. Robespierre nem sokáig maradt hivatalában. Ismerjük azt a meglepő esetet, hogy a fiatal bíró, kinek neve vagy hat év múlva Franciaország és Európa népeinek elméjében a mese és a történelem legvéresebb nevei között szerepelt, lemondott állásáról, mert bántotta lelkiismeretét, hogy egy gyilkost halálra ítél. Nővére vigasztaló szavaira — mert a nők pozitívabbak, mint a férfiak — Robespierre sóhajtván így válaszolt: „Igaz, hogy gonosztevő volt; de halálra ítélni egy embert!“ Sok ember émelgős érzélgéssel kezdi és mint kannibál végzi pályáját.

A Rosati-kör ünnepi játékaiban Robespierre mellett résztvett egy fiatal műszaki tiszt is, ki majdan társa lesz a félelmetes Közjóléti Bizottságban és kinek neve híres marad a francia történelemben. Az arras-i helyőrségben szolgált Carnot, az a vasfejű ember, kinek hadszervező geniusa nagyobb dolgokat végzett az új köztársaságban, mint a milyeneket Louvois szeleme művelt a régi monarchiában. Carnot nemcsak Louvois-t multa felül, de, egynek kivételével, az újabb haditörténet összes alakjait. A leghatalmasabb szervezőtehetséggel párosult benne az a stratégiai tehetség, mely az 1794-iki nevezetes hadjáratot tervezte, valamint az a személyes bátorság és ügyesség, melyel Antwerpent oly sokáig tartotta a szövetséges hadseregek ellen. Vannak, a kik álmképeket szőnek

arról, hogy a béke, a dicsőség és a szabadság mily mérhetetlen áldásai szállottak volna Francziaországra, ha Carnot katonai és Robespierre politikai geniusa között benső egyetértést hozott volna létre a gondviselés. Hasonlóképen Angliában II. Károly restaurációja után bizonyára szintén voltak jó emberek, a kik hitték, hogy minden egészen máskép ment volna, ha a Cromwell-lovasok nagy megteremtőjének geniusa Venner-től, az „ötödik monarchia“ emberétől vagy Feak-től, az anabaptista prófétától kért volna tanácsot.

Most megjött az ideje annak, mikor a Robespierre-fajta embereknek ki kellett állaniok a tűzpróbát, mikor inniok kellett a böszület serlegéből és fenéig kellett üríteniök a rémület poharát. Goethe szerint a sibillák és a próféták az emberre már születése napján kimondják kérlelhetlen végzésüket; nincs idő vagy hatalom, mely áttörhetné jelleme megrögzített kérgét; de jellemének előre megrajzolt körvonalai csak az élet viszontagságaiban lesznek láthatókká. Az ember bele van dobva a viszonyok tengerébe s azokat akarata épp oly kevésbé irányíthatja, mint a hogy lelkületét nem, a melylyel a viszonyok ellen harczba megy. Csak a cselekvés és a körülmények fordulatai próbálják ki. A szokás ólomsúlyú bilincsei sok rút, nem is gyanított indulatot tartanak fogoly gyanánt a lélekben és ha az életszokások leválnak róla, váratlanul rémek bukkanhatnak fel a legártatlanabb emberből is. A végzet a világnak egy nagy válságát mérte Robespierre-re, szövetségeseire és megrontóira, a kik vele együtt úgy jelentek meg, mint a villám és úgy multak el, mint a fürgeteg.

1788 végén a francziák királya kénytelen volt egybehívni a Rendeket. 1614 óta most voltak együtt először.

Az 1789-ik év híres május 4-én Robespierre megjelent Versaillesban mint szülőtartománya, Artois, harmadik rendjének képviselője. A gyűlést megelőző választási izgalom és lelkesedés, a szertelen igények és a határtalan várakozások figyelmeztethették a hideg szemlélőt — ha ugyan ebben az izzó légkörben akadt hideg szemlélő — hogy megérkezett a teljesülés órája ama féktelen forradalmi követelések számára, a melyek az utolsó félszázad folyamán sok szemes emberben, jókban és rosszakban egyaránt, megfogamzottak. Nagy történeti események sohasem jönnek egészen váratlanul. A megelőző okok oly messze visszamenők, oly számosak és folytonosak, hogy irányzatukat egész jelentőségében felismerheti a megfigyelő. XV. Lajos, kinek éleslátását leküzdhetetlen lomhaság és súlyos kedvetlenség takarta el, helyesen fogta fel a korona és a parlamentek közötti surlódások jelentőségét; de — mondá — a míg én élek, tartani fog az állapot. Saját palotája fedele alatt, Mad. Pompadour híres orvosának lakosztályában, így jajdult fel Quesnai gazdasági követőinek egyike: „Az ország nagybeteg; nagy rázkódás nélkül nem gyógyulhat meg; de jaj azoknak, a kik meg-
érik; a francziák nem nyúlnak puha kézzel az ilyen dolgokhoz“. Rousseau Vallomásainak egyik helyén nemcsak előrelátja a közeli görcsrohamot, de meg-
lepő gyakorlati szemmel felsorolja a politikai és társadalmi okokat is, a melyek Franciaországot menthet-
lenül az örvény szélére sodorják. Lord Chesterfield, a ki pedig egészen másfajta ember volt, mint Rous-
seau, már 1752-ben kimondotta, hogy Franciaország-
ban észleli mindazon jelenségeket, a melyekről a tör-
ténelemből azt tanulta, hogy mélyremenő változások

előhírnökei; a század vége előtt — ez volt a jós-lata — Franciaországban úgy a királyságnak, mint a papságnak fele dicsősége veszendőbe megy. Ugyanab-ban az évben D'Argenson elkerülhetetlennek mondotta a forradalmat és meglepően biztos előrelátással meg-volt győződve arról, hogy ha egyszer a rendek egybe-hívásának szüksége előáll, azok nem fognak hiába összeülni: *qu'on y prenne garde! ils seraient fort sérieux!* Oliver Goldsmith, a ki 1755 körül szóra-kozva utazgatott Franciaországban, a bírói testüle-tek zendülő magatartásából látta, hogy a szabadság geniusa álruhában fog bevonulni az országba és hogy három gyenge király után a francia nép szabadsága fog bekövetkezni. Legmeghatóbban nyilatkozott meg ez az előérzet a nagy császárnőnek, Mária Antoinette anyjának egy magánlevelében. Mária Terézia leírja a francia monarchia korhadt állapotát és csak azért imádkozik, hogy ha az ország további sülyedésre volna kárhoztatva, legalább a leányát ne érje szemre-hányás. A császárné nem tudta, hogy ha egyszer a társa-dalmi erők óriásai mennydörgés és vihar közben, ki-lépnek a multak mély homályából, akkor a mi sze-gény fohászkodásunk nem több, mint egy ködös álomkép.

A birodalom régi népképviseletének összehívása előtt megfontolás tárgya volt, vajjon nem lehet-e ezt a drasztikus szert valamiképen elkerülni. Némely tör-ténetírók úgy írnak, mintha Turgot volt volna a szá-zad egyedüli tehetséges reformministere. Semmikép sem akarom bármelyik más ministert egy sorba helyezni e nagyszabású, jóakaratú államférfiúval. De nem egye-dül Turgot volt olyan tehetséges, hazafias államférfiú, a ki kegyvesztett lett, mert nem akarta magát az udvari

sikerek feltételeinek alávetni; ő csak utolsó volt e sorozatban. Chauvelin, az erős, tehetséges ember, 1736-ban gyalázattal bocsáttatott el. Machault, a bátor, bölcs reformer, húsz évvel később ugyanilyen sorsban részesült; csakhogy vele szemben a forradalom épp oly kegyetlen és oktalan volt, mint a reactio, mert a kilenczvenegy éves, vak, süket öreget a forradalmi törvényszék elé és onnan a guillotinera hurczolták. Chauvelin és Marchault között az öregebb D'Argenson volt a hatalom birtokában, a ki mind a kettőt felülmulta, de (1747-ben) csakhamar megbukott, nem fontosabb okból, mint azért, hogy modora nem volt elég síma és nem akarta idejét azokkal a haszontalanságokkal tölteni, a melyeket a versailles-i udvarban épp úgy mint a fontainebleau-i nyírott gyepen az élet eltető elemének tartottak.

De nemcsak egyes bölcs tanácsadókkal, hanem tanácsadó testületekkel is tettek kísérletet. Neckert 1781-ben elbocsátották, mert kiadta híres Jelentését, mely először vezette be a nemzetet a pénzügyi tudomány elemeibe. A zavar folyton nőtt, a monarchia évről évre közeledett a bukás felé. Francziaország állapotához XVI. Lajos korában csak az újabbkori Egyiptom vagy Törökország viszonyait lehet hasonlítani. XIV. Lajos 2—3 ezer millió livre adósságot hagyott hátra, de ezt eltüntették Law heroikus műveletei, a melyeket — melleleg szólva — eddig még nem bíráltak meg tudományos alapon. De esztelen háborúk, az udvar pazarlása és a nemesség kapzsisága csakhamar újra felszöktették az adósságot. 1789-ben valami 240 millió font sterlingre emelkedett. Érdekes tény, hogy akkori-ban Anglia államadóssága ugyanannyi volt. 1774-ben a kiadások körülbelül 50 millióval haladták meg a

bevételeket, 1787-ben mintegy 140 millióval, sőt más számítás szerint 200 millióval. Az anyagi helyzet éppen nem lett volna kétségbeejtő, ha az udvar nem lett volna oktalan, a kiváltságos osztályok szellemileg nem oly korlátoltak és silányak. Egy maroknyi férfi és nő jellemtulajdonságai tették végzetessé a helyzetet. Mert Franciaországnak bőven voltak segélyforrásai; viszonyai, a törvények és szokások hihetetlen akadéka daczára sem voltak vigasztalanok. Egy ügyes pénzügyér, népképviselőt támogatásával és a király hozzájárulásával könnyen helyreállíthatta volna a közhitelt. De a rendezés feltételei, bár azokat a hazafias gondolkozás és az utókor egyszerűeknek fogja találni, nem voltak megvalósíthatók, a míg a hatalom egy oly osztály kezében volt, a melyet mindennek lehet mondani, csak hazafiasnak nem. Összehívták a notabilitások gyűlését, de ez csak halvány ködképe volt egy nemzeti képviselőnek. A helyzet azonban oly komoly volt, hogy még ez az önkényesen alkotott testület is hajlandó volt életbevágó reformokat elhatározni. A kiváltságos rend, mely, miként utódai még ma is, a legrosszabb conservatív párt volt Európában, azonnal reábirta a hivatalos testületeket, hogy álljanak ellen a notabilitásoknak. A párisi bírói parlamentet XV. Lajos alatt feloszlatták, de unokája trónra léptekor, fájdalom, megújították. A francia kormányzat fonák szerkezeténél fogva e testület hozzájárulása szükséges volt a pénzügyi törvényhozáshoz, mert ez az ország általános politikájába vágott. Loménie de Brienne, ez idő szerint a király minisztere, új bírósági szervezetet akart életbeléptetni. De a papok, a nemesek és a jogászok egyhangúan tiltakoztak az ilyen merénylet ellen. A köznép nem mindig legilletéke-

sebb bírása amaz eszközöknek, a melyek legsúlyosabb bajainak orvoslását veszik célba; úgy Párisban, mint a tartományokban zavargások törtek ki. Helyi függetlenségük csorbitásától féltek. Senki sem akart hivatalt vállalni az új bíróságokban, a jogszolgáltatás megakadt. Kölcsönt bocsátották ki, de senki sem akarta jegyezni. Lehetetlen volt az adót behajtani. A nemzeti kölcsön kamatai fizetetlenek maradtak és a kötvénybirtokosok elkedvetlenedtek arra a kijelentésre, hogy a kamatoknak csak kétötöde fog készpénzben folyósíttatni. A nemzeti kölcsönnek igen nagy része évjáradék alakjában volt kiadva; jövedelmüktől látták tehát magukat megfosztva azok, a kik a kormány értékeiben helyezték el megtakarított pénzüket. A kötvénybirtokosok számát nem tudni pontosan, de igen tekintélyes lehetett különösen Párisban és a többi nagy városokban. Ide kell számítanunk az összes polgári peres feleket, kiknek vagyona, a bíróságok szünetelése folytán, tényleg zár alatt volt. A kárvallott államhitelezők és peres felek óriás tömege érthetővé teszi, hogy a középosztály elidegenedett a monarchiától. Napjainkban előfordult válságok idején az egyik oldalon a pénzérdekeltség állott, a másik oldalon a pénztelen nép. De az első, legnagyobb válság idején azt tapasztalták azok, a kiknek veszteni valójuk nem volt, hogy kedvetlenségükben osztoznak azok is, a kiknek volt veszteni valójuk és azt el is veszítették.

Kísérleteztek hát tanácsadó testületekkel és ministerekkel, de mindig sikertelenül; úgy hogy végre is nem maradt más menedék, mint az, a mely az absolut monarchia megrontására vezetett. XVI. Lajos 1789-ben épp olyan helyzetben volt, mint Anglia királya 1640-ben. Károly 12 éven át mindent elkövetett,

hogy parlament nélkül szedhessen adót; elvesztette türelmét a rövid parlamenttel szemben, de végre is nem volt más választása vagy alternatívája, mint elviselni a hosszú parlament kemény elszántságát és bölcs hazafiságát. Némelyek csodálkoznak azon, hogy Lajos, látván, hogy a nemzetgyűléssel nem boldogul és meggyőződén, hogy ijesztő közelségben van a forradalmi zuhatag zúgása: miért nem oszlatta szét a kamarát, melylyel nem bírt az udvar, de még oly népszerű minister sem mint Necker. Kérdés, vajjon a kard nem tört volna-e ketté kezében. De ha fel tesszük is, hogy a hadsereg hajlandó lett volna, erőszakkal lépni fel a gyűlés ellen, a király mégis csak abban a reménytelen szorultságban maradt volna, a melyből a rendektől várt szabadulást. Feloszlathatta volna a gyűlést, de nem tüntethette volna el az adóságot és a deficitet. Ezek a szörnyetegek továbbra is kegyetlenül rémítgették volna. Nem tudott új varázsszót a gonosz elűzésére, minden káprázat el volt már használva. De a nemzetgyűlés elleni erőszak sikere — ha ugyan sikerről szó lehetett — nem lehetett volna más, mint az, hogy Francziaország a lengyel anarchia romlásába vagy Törökország tompa vénhedésébe merül.

Azt mondhatná valaki, hogy ez merő fatalismus. Az 1789 és 1794 közötti eseményeket történetileg két szempontból szokták megítélni; szerintünk mind a kettő egyaránt helytelen. Az egyik szerint mindaz, a mi a forradalomban történt, jó és csodálatos volt csupán azért, mert úgy történt. A másik nézet szerint mindenesetre lehetett volna valami jó és csodálatos sikert elérni, és ha rossz emberek nem lépnek közbe, az bizonyára el is éretett volna. Az egyedüli józan

felfogás az, hogy a forradalomnak sok ténye felháborító, de más megoldás nem volt lehetséges. A mi világunk kétségkívül a legjobb lehető világ; ha benne még a legjobb dolog sem olyan jó, a milyennek óhajtanók, ez a lehetőségen múlik. Ez az elmélet nem fatalismus, nem optimismus, hanem az emberi fejlemények hosszú okozati lánczolatának elfogulatlan felismerése.

A választottak nagy gyülekezetének neve eleinte États Généraux volt; utóbb Nemzetgyűlésnek nevezte magát; a történetírók rendesen Alkotmányozó Gyűlésnek hívják. A jelzőjében van valami gúny, mert az alkotmány, melyet hosszas munkában készített, csak néhány hónapig állott fenn. Tanácskozásai 1789 májustól 1791 szeptemberig tartottak. Tagjai három főcsoportra oszlottak. Ott volt először az az elvakult csapat, mely híve volt a régi kormányrendszernek valamennyi vagy legtöbb visszaéléseivel együtt. Ott volt azután a „centrum“ vagyis ama félénk, félszemű csoport, mely úgy akarta megváltoztatni a régi abszolút rendszert, hogy az valamelyes hasonlatosságot mutasson az angol alkotmánynyal. Végül ott volt a „balpárt“, árnyalati különbségekkel, de egyetértve abban, hogy az ország intézményeit és legtöbb szokásait gyökeresen át kell alakítani. „Hallgass, te harmincz szavazat!“ így kiáltott rájuk egyszer Mirabeau, mikor a Hegy ellenmondásokkal zavarta beszédét. Ez volt az eredeti mérete annak a pártnak, mely majdan egy szemhunyorítással intézte Franciaország sorsát. Napjainkban csodálkoztunk, hogy az a kamara, mely egyszer majdnem visszahívta XVI. Lajos másodunokáját, valamivel később megszavazta a köztársaságot, a melyet azóta a nemzet is jóváhagyott és a melyet Európa minden

felvilágosodott politikusa pártol. Épp oly csodálatos elgondolni, hogy XVI. Lajos kivégzése után három évre Franciaország képviselőtestületében valószínűleg nem volt egyetlen komoly republikánus sem. Pedig ez így volt. Ugyanezt mondhatjuk a westminsteri alsóházról 1640-ben és a massachusetts-i vagy a newyorki gyülekezetről még 1770-ben is. Valamely eszme vagy irányzat hosszú, önkéntelen fejlődésének végső kilobbanása mindig meglepetést és megdöbbenést szül. Tévedés volna, e hirtelen változatokat a politikai felületeségnek tulajdonítani; inkább a politikai intuitio hirtelensége okozza őket. Republikánus párt először 1791 nyarán a királynak ekkor megkísérlett szökése folytán jött létre. Nem elméleti meggyőződés, hanem ez a boldogtalan vállalkozás vitte Franciaországot abba a kényszerhelyzetbe, hogy vagy áldozza fel a monarchiát vagy állítsa vissza a birtokaristokrátiát.

A politikai intuitio sohasem tartozott Robespierre kiváló tulajdonságai közé. De volt egy alapelve, mely bizonyos ideig ugyanazt a szolgálatot tette neki. Rousseau forró demokratikus rajongást gyújtott fel benne, áthatotta lelkét a népfenség eszméjével. Ez a híres dogma közvetve magában foglalta azt a kétségtelenebb igazságot, hogy a társadalmat a népboldogítás szempontjából kell szabályozni. Ez az elv megkönnyítette Robespierre-nek a forradalom első szakainak megítélését. Annak segítségével ismerte fel, hogy csak a tömeg egyesült ereje akadályozhatja meg biztosan a polgárháborút. Ha a polgárháború nem 1793-ban, hanem 1791-ben tör ki, a néppártnak a kormányhatalom egész fölényével kellett volna megküzdenie. Az első párisi felkelés ahhoz a beszédhez fűződik, melyet Camille Desmoulins mondott a Palais Royalban,

nemkülönben a Bastille bevételéhez, a várparancsnok megöléséhez és számtalan más, melodramatikusan borzalmas és vérpiros jelenethez. Az 1789 július 14-iki lázadás Robespierre számára lecke volt a gyakorlati politikából; a belőle merített tanulság egészen beleillett korábban elsajátított elméletébe. A monarchia és a feudalismus nyomasztó visszaélései ellen való gyűlölete a másik végletes nézetre vezette: arra, hogy a nép nem tehet jogtalanságot. Józan ember ma már nem is kételkedik abban, hogy a párisi nép első nagy cselekedete igaz cselekedet volt. A Bastille eleste után hatodnapra azt kívánta a centrum, hogy a nép erőszakosságát kiáltványban kell megróni és szigorú óvrendszabályokat kell elrendelni. Robespierre-t akkor még oly kevésbé ismerték a gyülekezetben, hogy az újságok még a nevét is hibásan írták. A Hegyen levő igénytelen helyéről mérges indulattal fakadt ki a javasolt kiáltvány ellen: „Lázadás! De ez a lázadás — szabadság. Még nincs vége a harcnak. Lehet, hogy már holnap gyalázatos fondorlatokat szőnek ellenünk; ki fog akkor ezek ellen sikra szállani, ha ma lázadóknak mondjuk azokat, a kik védelmünkre, biztonságunkért fegyverhez nyultak?” Ez volt a helyzet sarkalatos igazsága. Tudjuk, mikép nyilatkozott Robespierre-ről Mirabeau: „Ez az ember sokra viszi; hisz minden szót, a mit mond!” Ez sok, de még sem az egész igazság. Nem elég, hogy az erős ember higgye, a mit mond; hitének egyeznie kell a tényekkel és a kor követelményeivel. Robespierre-ben a meggyőződés ereje párosult a világos látással.

Igaz, hogy a feldühödött csőcselék, hahotázó ördögi bősziúságában és ijesztő, tétlen összeverődé-

sében olyan borzalmas jelenség, mint valami ormótlan őslény, mint valami soha nem látott tengeri szörnyeteg, mint valami óriás növényzet, mely titokzatos rémülettel borzongatja az embert. Anglia története szintén feljegyezte a XVIII. századból, hogy Sacheverell doktor idején imaházakat ostromoltak, hogy lord George Gordon idején zendülések voltak a pápisták és híveik ellen, hogy Priestley idejében az „egyház és király“ jelszó alatt zavargások történtek. Nagy merészség volna tehát állítani, hogy a szegények csőcselékében több a politikai ítélet, mint a vagyonosak csőcselékében. De Franciaországban 1789-ben Robespierre joggal mondhatta, hogy a lázadás szabadságot jelent. Ha júliusban nem volt volna lázadás, az udvari pártnak ideje lett volna megérlelni örült kényszerterveit a nemzetgyűléssel szemben. Októberben újra feléledtek ezek a szándékok. A versailles-i royalisták ujjongó lakomákat tartottak, melyeken a királynő jelenlétében ittak a hazafiak romlására és lelkesen tiporták a szabadság jelvényét. E felháborító őrjöngés híre csakhamar elterjedt Párisban. Fontosságát gyorsan megértette a tömeg, melynek elméjét élessé tette a koplalás. Lángolószemű asszonyok és férfiak bátran útra keltek Versailles felé. Ha nem teszik, az udvar feloszlatta vagy megtizedelte volna a nemzetgyűlést, pedig ez a rendszabály bizonyára nem segített volna a kormány kétségbeejtő helyzetén.

Nem lehet csodálni, hogy e rémes október 6-án, a testőrök legyilkolása és a királynő ellen felhangzó dühös üvöltések közepette, némelyek azt tanácsolták a királynak, hogy meneküljön Metzbe. Ha elfogadja a tanácsot, más lett volna a forradalom menete, de terjedése épp oly ellenállhatatlan lett volna, mert a

forradalom sokféle erők egyesült hatásából jön létre. De Lajos elutasította a tanácsot és tűrte, hogy a tömeg zajongó menetben vigye őt fővárosába és fogásába. Az a nagy angol férfiú, a ki Beaconsfieldben tépelődő érdeklődéssel figyelte meg a francia eseményeket, azonnal felismerte, hogy a Versaillesból a Tuileriákba haladó menet a monarchia bukását jelentette. Burke nézete szerint 1789 október 6-án kezdődött „az érzések, a szokások, az erkölcsi fel fogás forradalma, vagyis a legnagyobb forradalom“.

E nap eseményeiben található meg a helyzet határozott jellege. Vége lett a fejedelem erkölcsi tekitélyének s ezzel a személyes sérthetetlenségéről táplált régi, tiszteletreméltó mysteriumnak. Artois gróf, a király második testvére, a legsilányabb emberek egyike, a ki 1789-ben épp oly javíthatlanul hajlott meg a vészes, öngyilkos tanácsok előtt, mint negyven évvel később, mikor saját trónját döntötte fel, a júliusi lázadás után megszökött a veszedelem és a kötelesség elől. Az októberi lázadás után követte őt a nemesség egy csapata. Az emigránsok személyes gyávaságához csak politikai vakságukat lehetett hozzá mérni. A nemzetgyűlés legoktalanabb rendszabályai közül sok csak csekély szótöbbséggel ment keresztül; a többségeket kisebbségbe lehetett volna juttatni, ha ezek a silány emberek a forradalom első napjaiban csupán csak helyükön lettek volna is. Az önző oligarchiában rendesen van bátorság. A kivándorolt francia nemesség talán egyetlen példája annak, hogy a kiváltáságos földbirtokos osztálynak épp oly csekély a bátorsága, mint hazafisága. Ennek magyarázata az, hogy nem a kötelességtudás, hanem a személyes önzés oligarchiája volt. Richelieu a monarchia egysége érde-

kében megzabolázta. Most, a forradalom idején elpárolgott; de ez még nagyobb czélt szolgált: a nemzet egységét.

Oly sok nemes embernek Franciaországból eltűnésével még nem volt befejezve a conservatív hatalom lemondása. A nemzetgyűlésnek az októberi eseményektől megfélemlített, megriadt nem kevesebb mint háromszáz tagja vissza kívánt lépni. Gyakran a legfontosabb ülések látogatása is hihetetlenül gyér volt. Így történt, hogy a párisi nép szemében a kamara erkölcsi tekintélye majdnem odasülyedt, a hová a királyé. Egy szép napon a párisi nép lett az úr Franciaországban.

Ez a roppant változás Robespierre helyzetének fokozatos módosulására vezetett. Láta, hogy a közállapotok végre teljes összhangba jutottak az ő elméletével. Rousseautól azt tanulta, hogy a népnek souverainnek kell lennie; most a nép *de facto* épp úgy mint *de jure* souverainnek volt elismerve. Az új isteni jog minden korlátozása az istenkáromlás gyalázatát fűzte volna a politikai felségáruláshoz. A nemzetgyűlésnek Párisba költözése után az éhező tömeg, őrjöngő dühének rohamában, meggyilkolt egy szerencsétlen péket, a kit a kenyér visszatartásával gyanúsított. E lázas kitörések új haditörvény alkotására vezettek. Robespierre hevesen szólt ellene; az ilyen törvény sértő bizalmatlanság a néppel szemben. Később arról volt szó, hogy a választási képesség vagyonhoz legyen-e kötve. A polgárok activ és passiv osztályokba soroztattak. Szavazata csak annak lett volna, a ki három napszámnak megfelelő évi egyenes adót fizet. Robespierre keserű szívóssággal támadta ezt a hires megkülönböztetést. Ha az emberek egyenlők, így szólt, min-

denkinek szavazata kell hogy legyen. Ha az, a ki csak egy napszám értékét fizeti, kevesebb joggal bír, mint az, a ki három napszámot fizet, miért ne legyen annak, a ki tíz napszámot teljesít, több joga, mint annak, a ki csak hármat szolgáltat? A kamara nem igen hallgatott az ilyen okoskodásokra, de a szónok igen népszerű lett a karzati tömeg előtt. Magában a gyűlekezetben is folyton nőtt a befolyása annak a férfinak, kinek a kétségbe nem vonható elvek és követelmények egész készlete állott rendelkezésére és kinél minden felmerülő esetre készen volt az érvelés vagy a phrasis. Kemény kezdett lenni a kétes teendők ködös árnyékai és a változó célok ingatag hullámzásai között.

Robespierrenek nem voltak társadalmi conceptiói, sem olyan eszmeköre, a melyet politikának lehetne nevezni. Egy felekezet prófétája volt és ebben az időben még nem voltak pártvezéri céljai. Csak demokratikus elmélet és bátor logika volt benne. Bátor logikájával azonban megközelítette ama nyugodt erélyt és szilárd következetességet, a melyekre a forradalom első három évében legnagyobb szükség volt. Mikor a nemzetgyűlés megnyílt, Necker volt a nép bálványa. Ez a jóakarató, de tehetetlen istenség alig néhány hét alatt lesiklott trónjáról és helyébe Lafayette lépett. Azután Mirabeau következett. Tüzes, lelkes ékes-szólása mindenekfelett képessé tette arra, hogy megülje a fergeteget és kormányozza a vihart. 1789 június 23-ikának híres napján kimutatta, hogy megvan benne a forradalmi államférfiú lendületes bátorsága és tehetsége, amikor reávette a kamarát, hogy álljon ellen a király kívánságának és e hangzatos szavakat kiáltotta oda a király küldöttének: „Önnek, uram, itt nincs sem helye, sem szólásjoga. Mondja

meg küldőinek, hogy mi a nép akaratából vagyunk itt és csak szuronyokkal lehet bennünket innen elűzni“. Azonban Mirabeau nem volt szeplőtlen jellem és sohasem tartották megbízhatónak. „Óh,“ így szokott volt szólani, és e szavak nem egy fényes életpálya tragikumát fejezik ki, „fiatalkorom bűnei igen nagy kárára vannak a közjónak.“ A következmények mutatták, hogy a nép gyanuja alapos volt: a hazafit most már nemcsak gyanu terheli, de köztudomású lett, hogy az udvar pénzével szennyezte be kezét. Mondották, hogy nem adta el, csak megfizettette magát. De ez a különbség túlságosan finom volt azok szemében, a kik a harcz tűzébe mentek életükért és a szabadságért, és 1790 közepe táján Mirabeau népszerűsége megfogyatkozott. Azután Barnave lett a nép kegyeltje, ama vérmes elmék főnkelt szónoka, a kik mindvégig remélték, hogy megmenthetik a trónt és birtokosát. 1791 tavaszán Barnave követte előzőit a kegyvesztettségben. A nemzetgyűlés a gyarmatok kormányzásának égető kérdésével foglalkozott. Polgárjogot nyerjenek-e a néger rabszolgák, avagy az ültvények törvényhozása bízassék-e meg a társadalmi reformmal? A nyugati köztársaság példáján napjainkban is láttuk, mily nagy küzdelmek forrása lehet ez a politikai kérdés. Barnave a négerek ellen nyilatkozott. Robespierre a négerek jogainak minden korlátozása ellen szónokolt, mert az nem volna egyéb, mint engedmény az uralkodó faj kapzsiságának, gőgjének és kegyetlenségének, az emberi jogok bűnös kótyavetyéje. Barnave most már látta, hogy Robespierre elhódította babérjait.

A nép szeretete nem ok nélkül fordult el Barnave-től, midőn „nemesnek nevezte — a mi akkor gyűlöletet

fejezett ki — és silánynak azt, a ki eddig ékessége volt“. Barnave hiúságát nagyon is könnyen meg lehetett közelíteni. Minden időben voltak politikusok, kiknek elveit meglágyította, meglazította a királyi kegy arany sugara. Barnave tagja volt annak a bizottságnak, melyet a megszökött királyi pár visszahozatala végett Varennes-be küldöttek, és velük egy kocsiban utazván, lelke megolvadt. Titkos tanácsadója lett az udvarnak. Oly emberek, kiknek képzelme ily könnyen befolyásolható, nem valók a forradalmi időkbe. Az udvar mellé állani annyi volt, mint a nép ügyét elárulni. Gondolhatjuk, hogy XVI. Lajosnak a népies alkotmányhoz és a feudalizmus eltörléséhez való önkéntes átpártolása gyakorlatilag épp oly lehetetlenség volt, mint a milyen lehetetlenség volt IX. Pius pápának a „szabad egyház a szabad államban“ elvéhez való megtérése. A kik a szabad akarat csodájában hisznek, erről másként gondolkozhatnak. A józanok, a kik tudományosan elemzik a jellemet, tudják, hogy oly ember, ki élete deléig a százados absolutizmus hagyományainak örökében élt, csak természetfölötti erők hatása alatt fog hirtelen az olyan kormányformához átpártolni, mely Locke és Milton tanain alapszik. A király jóindulata nem pótolhatta a politikai tehetség vagy tájékozottság hiányát. Hogy mily csekély mértékben bírta e két tulajdonságot, azt legjobban bizonyítja szomorú naplója, melybe oly napokon, mint július 14-ike, mikor a Bastille elesett, és október 6-ika, mikor diadalmasan vitték Versailles-ból a Tuileriákba, csak ezt írta: „*Rien*“. Nem volt benne akaraterő. Lamarck mondotta Mirabeaunak, hogy a királyt valamely tárgy mellett megtartani oly nehéz, mint két tekegolyót összefogni. E mellett Lajos egy

erélyesebb és kevésbé hajlékony jellem vezetése alatt állott.

A méltóságos magatartás, melyet Mária Antoinette a balsorsban tanúsított, első éveinek kápráztató fénye, későbbi megaláztatása és véres halála, melylyel végzete beteljesült, természetesen megragadták az emberek képzelmét. Ilyen ellentétekből alkotja fejedelmi palástjában a Tragoedia ígésző múzsája legbámulatosabb szövedékeit. De a történelemnek igazságosnak kell lennie. A királynő jellemének sokkal több köze volt a forradalom első öt évének szerencsétlenségeihez, mint Robespierre lelkiületének. Minden új okirat, mely napfényre jut, szaporítja a bizonyítékokat arra nézve, hogy ha a magánérdeknek vakon és csökönyösen a közjó fölé helyezése állam elleni bűn: akkor a francia királynéja a legnagyobb állami bűntevő volt, ki valaha nemzetet sérelmezett. Egészséges ösztön szülte a nép gyűlöletét Mária Antoinette ellen. Sohasem fogjuk bizonyosan tudni, mennyiben igazak vagy nem igazak az ellene emelt rettenetes vádak, melyeket oly sok pamphletben olvashatunk. A terhére rótt romlottság messze túlhaladja mindazt, a mit John Knox Maria Stuartról mondott, vagy a mit Juvenalis Messalináról feljegyzett; talán csak ama förtelmekhez lehet azt hasonlítani, a melyeket a bizanci titkár mond el Theodoráról, Justinianus császár hirhedt feleségéről, Belizár üldözőjéről. Nem szabad felednünk, hogy a vak szenvedély a forradalom összes szereplőit eltorzította és hogy Maria Antoinette talán épp oly kevésbé érdemli meg, hogy Maria Stuarthoz hasonlítottassék, mint a hogy Robespierre nem hasonlít Ezze-linóhoz vagy Albához. Ha mindez rágalom, akkor az arisztokraták a rágalmazók. Annyi bizonyos, hogy ama

szerencsétlen órától kezdve, mikor az osztrák főherczegnő mint tizennégyéves gyermek-menyasszony átkelt a francia határon, azon óráig, mikor huszonegy évvel később a francia királyné szármalmas szökésben visszafelé akarta elhagyni a határt, Mária Antoinette mindig tudatlan, tanulni nem hajlandó, a viszonyok iránt érzéketlen, jó tanácsra nem hallgató, anyjának nagy szomorúsága, férjének gonosz szelleme, legőszintébb tanácsadóinak kétségbeesése, a francia népnek igen rossz barátja volt. Ha Burke Versaillesban ama hallhatatlan kép alakjában látta („a láthatár fölött jelent meg, megragyogtatta, felvidította a légkört, melybe bevonult, fénylett, mint a hajnali csillag, csupa élet, világosság, vidámság“), úgy tudjuk, hogy az, amit Burke tényleg látott, nem istenség volt, hanem lenge, pajkos iskolásleány, minden nemtelen ármány részese, a ki osztozott mindazon apró, izgató gerjedelmekben, melyek az udvari férgeket ingerelték. A könnyelműségből, mely lotharingiai vérében volt, hihetetlen kicsapongás lett: az operai álarczosbálok illetlen látogatása, éjféli ünnepélyek és bujósodik a versailles-i terrasse-on, eszeveszett kártyázás. „A francia udvar kártyabarlang lett,“ mondá József császár, „ha meg nem javul, iszonyú forradalom fog jönni.“ De bűnei és örületei kevesebb kárt tettek, mint az államügyekbe való beavatkozása. Könnyelműsége ebben is oly határtalan volt, mint a boudoir és az előszobák nyomorult játékaiban, csak hogy itt könnyelműségéhez még álnokság és haragtartás is járult. A királyné befolyása okozta, hogy elbocsáttatott az a két becsületes minis-ter, kiknek segítségével a király meg akarta akadályozni kormányzata elsüllyedését. Malesherbes csak azért volt alkalmatlan a királynénak, mert hivatalát

valamelyik kegyencz kegyenczének szánta. Turgot ellen azért ármánykodott oly kitartó hevességgel, mert eltörült egy sinecurát, melyet a királyné egy élősdí udvaroncznak akart juttatni és mert nem akarta támogatni a királyné szeszélyét egy pártjához tartozó kreatura javára. A két kiváló férfiú egyazon nap lett kegyvesztett. A királyné azt írta anyjának, hogy nem avatkozott ebbe a dologba. De ez valótlanság volt, mert még azon is fáradozott, hogy Turgot a Bastille-ba zárassék. „Mintha földre sujtottak volna,“ így írt élete vége felé Voltaire. „Még az a vigaszunk sincs, hogy tünni láttuk, de legalább megértük az aranykort. Most, hogy Turgot távozott, csak a halált látom magam előtt. Életem végnapjai csak keserűség lehetnek.“ Volt-e remény, hogy az a férfiú, ki előtt 1776-ban a remény utolsó sugara is kialudt, üdvözölheti azt a nagyobb lángot, mely 1789-ben gyúlt fel az országban?

Ha kesergő hymnusokat olvasok a királynéről, mindig eszembe jut az a szegény asszony, kivel Arthur Young találkozott, midőn lovát kímélve Mars-la-Tour mellett gyalog ment fel a hegyre. A boldogtalan nő csak huszonnyolcz éves volt, de hatvanhetven évesnek látszott, annyira meg volt görnyedve, oly ránczos és kérges volt az arcza a nehéz munkától. Férfjének, mondá, van egy csepp kis földje, tehene és egy szegény lovacskája; de fizetnie kell az egyik földesúrnak 42 font búzát és három csirkét, a másiknak 120 font zabot, egy csirkét és egy frankot; ehhez járul igen súlyos robot és egyéb illeték, és hét gyermeket kell eltartaniok. Hallotta, hogy „bizonyos nagy urak tenni akarnak valamit az ilyen szegényekért, de nem tudja kik és hogyan; Isten segítsen meg,

mert a robot és az adó agyonnyom bennünket“. Az ilyen nyomorult rabszolgák látták el a királynő versailles-i kártyaasztalát. Ezrével hurczolták az ilyen emberek kínzott, vigasztalan életüket, nem is mint emberek, hanem mint nyúzott, kizsartolt, kegyetlenül túlterhelt barmok azért, hogy a királynő gyémántokban tölthesse gyermekes kedvét, hogy pénzt és birtokokat szórhasson a becestelen női Polignac-ok és Lamballe-ok ölébe és éjente ötszáz louisdor árán mulathasson a lanczknecht és a farao mellett. Igaz, hogy e részben a királyné nem volt rosszabb, mint más elvetemült asszonyok akkoriban és mindig. Ő nem tehetett róla, hogy fennállott az a rendszer, melynek oly ész nélkül hódolt; a mely arra kényszerítette a népet, hogy zölden vágja le a termést kenyérre, mert gyomra nem várhatott; vagy napokon át gunnyasszon az ágyban, mert ott a nyomor látszólag nem oly erősen rágódott rajta. Hogy a királyné nem ismerte fel a következményeket, az nem teszi mássá politikai tevékenységét, mit sem változtathat róla való ítéletünkön és nem csökkentheti elismerésünket ama bátor férfiak iránt, a kik felkeltek, hogy a megérdemelt máglyára vessék őt és udvarát. A királyné, az udvaroncok, a mars-la-touri szegény asszony, az egész nemzedék már régen por és hamu; úgy eltűntek a földről, mintha nem lettek volna különbek a szentjános-bogaraknál, melyeket az olasz költő parasztja, a hegyoldalban pihenve, szőlőkertjében nyüzsögni látott. Mindnyájan visszamentek a titokzatos homályba, a honnan jöttek. Elménk elfogulatlan. De ha a társadalmi igazság nem merő ködkép, akkor ki kell mondani, hogy Mária Antoinette előharczos volt a forradalom legbarbárabb, legförtelmesebb szülőokai egyikének létesítésében.

Térjünk vissza az alkotmány építéséhez és ne feledjük, hogy állandósága a királynétól függött. A végleges intézkedésekre Robespierre néhány jellemző vonást nyomott. Reakényszerítette a gyűlésre azt a rendelkezést, hogy a ház tagjai a felosztatástól számított négy éven belül nem vállalhatnak kormánykinevezéstől függő hivatalt. Ez időtől fogva Robespierre élő példája volt annak a különös igazságnak, hogy az emberiség egészében való legerősebb hit majdnem mindig megszűli az egyes emberekben való legnagyobb bizalmatlanságot. Ő tovább haladt eddigi útján. Reávette a kamarát, hogy önlemondó határozatot fogadjon el, kimondván, hogy tagjai a következő törvényhozásban nem vehetnek részt. E kérdésben a jobbpárt együtt járt a legszélső baloldalon álló keserű ellenségeivel. Mind a két pártot bűnös, machiavelli indokokkal gyanúsították. A jobboldal tagjai tudván, hogy az új nemzetgyűlésbe való megválasztatásuk lehetetlen, örültek, hogy jelentéktelenségbe és tehetetlenségbe sülyeszthetik azokat, kikkel két éven át lángoló harcban állottak. Másrészt Robespierre-t azzal vádolják, hogy féltékenységből ki akarta zárni Barnave-t a hatalomból. De gyanúsítják azzal is, hogy a párisi kluboknak túlsúlyt szerzendő, tervszerűen gyengíteni akarta az új törvényhozást. Nincs bizonyítva, hogy ily gonosz szándék élt volna Robespierre-ben. Bevallott indoka olyan volt, a milyent hasonló természetű embertől várhatunk. Sőt van ezekben az indokokban több oly igazság, melyet még az angol alkotmányos tapasztalat is megerősít. Azt mondotta, hogy a belátásnak és a gyakorlatnak az egyik parlamentből a másikba való áthozásáról beszélni, bizalmatlanság a közszellem ellen. A közvélemény és a közjó annál

kevésbbé fog érvényesülni, minél nagyobb a parlamenti szónokok befolyása. Azt az új tudományt, melyet a nagy testületek taktikájának neveznek, kevésre becsülte és az ő szokásos hideg lenézésével szólt róla: hogy az sokszor nem egyéb, mint ravaszkodás. A törvényhozásban ne uralkodjék más, mint az igazság és az ész. Idegenkedett attól a gondolattól, hogy ügyes emberek mesterséges taktikával felülkerekedjenek és azután országgyűlésről országgyűlésre állandósítsák fölényüket. Beszédét színpadias szólammal fejezte be az önzetlenségről. Mikor leült, lelkes helyeslés hangzott fel, olyan, a milyenben néhány hónappal előbb a viharzó Mirabeau-t részesítették, a kire most már az örök álom csendje borult az új Pantheonban. Robespierre okoskodása nyilván fonák volt. Ha az igazságnak és az észnek kell uralkodnia a törvényhozásban, akkor annál kevésbbé szabad kizárni azokat, a kiktől észet és igazságot várhatni. Robespierre keményen küzdött a választóképesség minden megszorítása ellen; de nem vette észre, hogy a szenvedő választóképesség korlátozása a legsúlyosabb megszorítás.

Általánosan azt hitték, hogy az 1791-iki alkotmány azért bukott meg, mert szerzői ez által meg voltak fosztva művek védelmezésének lehetőségétől. Négy évvel később, mikor Robespierre már a sírban volt, ez a nézet egy nagy hibának lett szülőoka. A III. évi alkotmány szerkesztésekor elhatározta a convent, hogy a jelenlegi képviselők kétharmadának megbízása érvényben marad és csak egyharmadrész kerül választás alá. Ez okozta a vendémiaire 13-iki felkelést és utóbb a fructidor 18-iki államcsinyt. Ily értelemben kétségtelen, hogy Robespierre javaslata

közvetve nagy bajok forrása lett. De gyermekes dolog azt hinni, hogy ha az alkotmányozó gyűlésnek mintegy száz kiváló tagját az új testületbe is beválasztják, ez megmentette volna az alkotmányt. Az ő tapasztalatuk, melynek hiányát fájlalni szokták, mitsem használt volna a szerencsétlen körülményeknek ama vészes gombolyagával szemben, a melyek most sűrű, sötét felhők-ként halálos gyorsasággal tornyosultak a láthatáron köröskörül. Valaki azt mondotta, hogy újonnan felmerülő esetekben nincs semmi haszna a visszatekintő bölcselkedésnek. Az alkotmányozó gyűlés művére az események természetes alakulása mondotta ki a halálos ítéletet. Az a nézet, hogy a forradalom akkor tört ki, mikor Franciaországot a földesúri jogok körüli ádáz, le nem küzdhető viták tépték, a történelem legfurcsább tévedéseinek egyike. Beszélik, hogy a XI. században, mikor a keresztes hadak rajongó csapatai végigvonultak Európán, kiragadni a szent várost a hitetlenek kezéből, a fáradt harczosok, valahányszor végtelen menetelükben valamely város elé értek, ujjongó várakozással kérdezték: „Hát még ez sem Jeruzsálem?” Franciaország is végzetes útra indult és nem tudta, mily távol van a cél; vérmességében a hön óhajtott kaput vélte látni minden apró állomásnál; egyre keservesebben csalódott, minden elfoglalt magaslaton csak távolabb, elérhetlenebb határt látván maga előtt. „Óh“, mondá Burke, „nem tudták, mily nehéz utat kell megtenniök, míg oly tömeg lesz belőlük, melynek valóban politikai egyénisége van.“

Óriás forradalom ment végbe, de volt-e hatalom, mely gyümölcseit biztosíthatta? A forradalom minden mozdulata a bösz ellenségek egész raját állította

talpra. A földesúri jogok, a régi önkormányzati testületek féltékenysége, a polgári hatalom viszonya az egyházihoz: ezek a fontos kérdések foglalkoztatták az alkotmányozó törvényhozást. A kamara pártjai az utolsó két év folyamán aknákat és ellenaknákat raktak a társadalom legmélyebb alapjai alá. A régi kormányzat nagy testületei egyenként elidegenedtek az új rendtől. Ez nem lehetett máskép. Lássunk egy-két példát. A monarchia közigazgatási összpontosítást erőszakolt Franciaországra, de nem létesített nemzeti egységet. Az időnként a monarchiához csatolt nagy tartományok, bár ugyanazon ország részei lettek, megőrizték eltérő intézményeiket és sajátos szokásaikat. Most Franciaország — Franciaország akart lenni; lakosai francziák, nem többé bretonok, normanok, gascogne-iak, provençalok. A nemzetgyűlés egyetlenegy decretummal (1790) nyolczvanhárom departementra osztotta fel az országot. Egy csapással eltüntette az önjogú közigazgatási hatóságokat, a külön parlamenteket, a külön kiváltságokat, sőt a régi tartományok történeti neveit is. Nem kell itt e változások jelentőségével foglalkoznunk; csak melleleg jegyezzük meg, hogy a kemény viták, melyek a regenség ideje óta a korona és a tartományi parlamentek között folytak, más-más nevek alatt és változó formában mindig egyazon tárgy körül forogtak: a jog egységesítése körül. A korona a haladópárttal tartott, de nem volt ereje és bátorsága figyelmen kívül hagyni a helyi érzelmeket, a mit az alkotmányozó gyűlés megtehetett.

A kormányzó hatalom roppant átváltozásával karöltve járt a hatalom forrásának nem kevésbé jelentékeny megváltozása. A földesúri kiváltságok és az aristokratikus előjogok helyébe a népválasztás rend-

szere lépett. Ezek az életbevágó újítások, melyeket néhány hónappal később a címeket és címereket eltörölő decretum követett, véglegessé tették a régi kiváltságos osztályok elfordulását a forradalmi mozgalmtól. Ezek csak annyit véltek elfogadhatónak, hogy a földadó egyenlő legyen. Mit ért a nemes embernek az élet, ha a polgár is viselhet fegyvert és parancsnoka lehet egy gyalogos- vagy lovascsapatnak; ha vadászati örömei kedvéért nem hever többé ezernyi hold föld paragon; ha kénytelen szavazatot kérni ott, a hol tegnap még mint földesúr uralkodott; szóval, ha egy csapásra elveszti a gőg és a hiúság mindazon élvezeteit, a melyek életének nem csupán dísze, hanem valóságos tartalma voltak?

És nem csupán a fegyver és a pirossarkú czipellők nemessége volt az egyedül károsult osztály. A tartományi parlamentek tisztviselőisége gyűlölettel telt el ama változások ellen, a melyek lehetetlenné tették neki, hogy az új kormányzattal szemben ugyanazt a pártoskodó, daczos szellemet fejtse ki, a melylyel a régít oly sokszor zavarba ejtette. A papság még inkább bele volt hajtvá az ellenzékbe. A gyülekezet sanyarú szükségből keresve a pénzforrásokat, nemzeti tulajdonnak nyilvánította a papi birtokokat, melyek nem kevesebb, mint évi nyolcz millió font sterling, mai érték szerint kétszer annyi jövedelmet képviseltek. Talleyrand indítványára az egyházi vagyon árúba bocsátása határoztatott el. A papság fel volt ingerelve, a mint fel volnának ingerelve a világiak is a felségjog illetén gyakorlásától. Keserűségét még vészesebbé fokozta a most következő rendszabályok sorozata.

Az alkotmányozó gyűlés megszüntette a katholicismusnak államvallási minőségét, eltörölte a szerze-

tesi fogadalmat, feloszlatta a szerzeteket és congregatiókat; összhangba hozta az egyházi kormányzatot a polgárral, püspököt helyezve minden departement élére. A legforradalmibb intézkedés azonban az volt, hogy a püspökök és a javadalmasok állásait népválasztás útján rendelte betölteni. A gyűlés, mely mindig az angol intézményeket tartotta szem előtt, az angol egyház szervezetét vélte meghonosíthatni, pedig az akkoriban már saját hazájában is anachronismus volt; még nagyobb anachronismus volt az ilyen rendszer ott, a hol Voltaire és az Encyklopaedia minden hitet aláástak volt. A papság lázongó hangulatot tanúsított és ébresztett. Megtorlásképen a gyűlés kimondotta, hogy minden pap, javadalmának különbeni elvesztése mellett, hűségi esküt tartozik tenni az egyház polgári alkotmányára. A papság ötödöt része megtagadta az esküt, a minek következtében a déli városokban és egyebütt vallási villongás tört ki, melyben megisméltődtek a XVI. század és a reformatio hatalmaskodásai.

Így történt, hogy mire az alkotmányozó gyűlés befejezte munkálatait, a néppárt szemben találta magával a duzzogó, kihívó kiváltságos osztályokat, a tekintélyét és hivatalát vesztett tisztviselői kart, a papságot és a hívek közül azokat, a kik osztoztak lelkipásztoraik ingerültségében. Roppant dologi reformokat szavaztak meg, de ki biztosíthatta azokat e hatalmas, elkeseredett szövetségekkel szemben? Nincs kamara, a mely ily nagy feladatra vállalkozhatott volna s legkevesébbé az, a mely egyetértésben tartozott működni a királylyal, holott ő, mikor az új államrendnek hűséget esküdött, máris könyörgött sógorának, a császárnak és a porosz királynak, hogy

döntsék meg az új rendet és állítsák helyre a régít. Még ha a forradalom mérhetetlen jókat szerzett volna is Franciaországnak, ezeket csak úgy lehetett volna biztosítani, ha oly emberek intézik az államügyeket, a kik e nyereséget magukra és gyermekeikre nézve minden egyébnél többre becsülik: többre a monarchiánál, az alkotmánynál, a békénél, saját szomorú életüknél. Csak egy párt volt, mely ily odaadó buzgalmat tanúsított, rajongó elszántságot arra, hogy nem tűri a végzett munka visszacsinálását és nem engedi, hogy a francziák fellángolt nemzeti élete a nemzeti halál ájulatába süllyedjen vissza. Ez a jakobinusok és különösen a komoly, szigorú párisi jakobinusok pártja volt. Az ő főlényüktől függött a forradalom diadala, a forradalom diadalától pedig Franciaország megmentése. Az ő főlényük egyértelmű volt a diktátorsággal; ez ellen és általában minden diktátorság ellen pedig sokat érveltek, és joggal. A legnyomósabb ítélet, melyet a jakobinusok diktátorságáról mondtak, az volt, hogy a működését jellemző minden fájo szerencsétlenség és undok bűn daczára ez volt az egyedüli mód arra, hogy a francia nép elforgácsolt társadalmi ereje egyesíthető és hasznosítható legyen. A válság nem a logika, hanem az erő válsága volt; a jakobinusok, miként valaha a convenanterek, voltak az egyedüliek, a kik megértették, hogy az erő problémáit nem lehet szólamokkal megoldani, hanem csak hatalommal és fegyverrel.

A párisi nagy klub volt a gyűlőhelye mindazoknak, a kik az eseményeket ily szellemben fogták fel. A Törvényhozó Gyűlés, az alkotmányozónak utódja, 1791 októberben ült össze. A törvényhozó gyűlésnek, éppúgy, mint elődjének, volt egy csapat kiváló, haza-

fias tagja és ezek rögtön hozzáláttak ama főfontosságú teendőhöz, melyet az alkotmányozó gyűlés oly szármalasan félbehagyott volt: a feudális jogok végleges megtöréséhez. Az új kamara legjelentékenyebb pártja a girondista képviselők csoportja volt. Az események csakhamar nagy nézeteltéréseket szültek a girondisták és a jakobinusok között, de a törvényhozó gyűlés megnyilta után néhány hónapig közösen, zavartalan egyetértésben képviselték a nagy néppártot. Innen kezdve egészen a monarchia bukásáig a néppárt összes árnyalatainak találkozóhelye nem a kamara, hanem a jakobinusok klubja volt, ennek uralma pedig a párisi diktátorságot jelentette. Csak Párisból lehetett az események egész körét irányítani. A parasztok elérvén azt, a mit kívántak, vagyis a föld felszabadítását, hajlandók voltak hinni, hogy a forradalom sikerült és véget ért. Az ő helyzetükből nem láthatták a száműzöttek ellenséges tevékenységét, Ausztria és Poroszország veszedelmes önzését, az udvar ármányos cselszövéseit, a Vendée hangulatát, az új alkotmány kezelhetetlenségét. Az alkotmányozó gyűlés izgalmainak tetőpontja idején Arthur Young Moulins-ben tartózkodott, a Bourbonnais fővárosában, az Itáliába vezető nagy országúton. Bement a város legszebb kávéházába, húsz terített asztalt látott társaságok számára, de hírlapot, úgymond, éppúgy hiába keresett volna, mint akár egy elefántot. Egy nagy tartomány fővárosában, intendansi székhelyen, olyan időben, mikor a népképviselőlet megszavazta a forradalmat, nem volt újság, melyből megtudhatták volna, hogy Fayette, Mirabeau vagy XVI. Lajos ül-e a trónon! Képzeltetni-e, így kiált fel, hogy ez a nép forradalmat csinált vagy szabaddá lett volna? „Nem, ezerszer száz

év múlva sem; a párisi felvilágosult tömeg csinálta az egészszet.“ És ez teljesen igaz volt. Mindjárt látni fogjuk, mi jelentősége volt ennek az igazságnak.

Robespierre most Franciaország egyik legelső emberévé emelkedett. Egy régibb francia pártvezér hasonlata szerint: a zenekar kis hegedűséből karmester lett, kinek joga volt önálló részeket játszani. A kamarának nem lehetett tagja, de annál nagyobb volt befolyása a klubban. Az alkotmányozó gyűlésben tömérdek volt az ellensége. „Egyedül és árván állva“, így szólt egyszer a jakobinusokhoz, „vívhattam volna-e azt az emberi erőt meghaladó küzdelmet, ha Istenhez nem emeltem volna fel lelkemet?“ Ez a különállás valami theokratikus tekintélyt adott neki. A láttatlan erőkké váló ez a közlekedése bizonyos le nem írható fölényt szerzett e férfiúnak még Voltaire századának gyermekei között is. Condorcet, ki Voltaire, D'Alembert és Turgot bizalmas tanítványai között a legfiatalabb volt, először mondotta keserű intelemként, hogy Robespierre szívében pap volt. Ez a gondolat több volt a pusztá ötletnél. Robespierre lelkülete jellegzetesen papi volt. Megvolt benne a személyi fontosság érzete, a külső kenetesség, a vértanúsági szerepre való titkos hajlandóság; a mellett ama sajnálni való természetekhez tartozott, a kikről azt hinné az ember, hogy sohasem élvezték a tavasz gondtalan örömeit. Idővel a papból veszedelmesebb ragadozó lett: inquisitor.

A testi előnyök hiánya sohasem állott útjában a főpapi igényeknek. Robespierre alig néhány hüvelykkel volt több mint 5 láb magas; de még a „nagy király“ is alig volt több. Szeme kicsiny és gyenge volt, rendszeren szemüveget viselt; arcza himlőhelyes; színe halvány, néha sárga; hangja száraz, éles; szülővidéke

pórias hanglejtésével beszélt. Így írja le őt a hagyomány és nincs okunk a leírás valóságában kétkedni. De az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Robespierre történeti hírneve elejétől kezdve ellenségeinek kezében volt, a mi jól szolgálja a pártérdeket, de nem az igazságot. Így meglehet, hogy Robespierre hangját és személyét rosszakaratúlag írták le, a mint talán Aristophanes is rágalmazott, midőn azzal vádolta Kleont, hogy timárbűzt érezni rajta és beszéde kiállhatatlanul hangos. Annyi bizonyos, hogy Robespierre mestere volt a tömegekhez szabott, hatásos, meggyőző, parancsoló, szenvedélyes szónoklatnak. A conventben ásítottak volna neki, ha nem reszkettek volna tőle, de a jakobinusok klubjában nem találták unalmasnak. Robespierre stílusa sem érzelmekben, sem szólamokban nem volt gazdag; nincs benne lángoló eredetiség vagy kedves indulatosság.

A ki Rousseau után Robespierre-t olvassa, látni fogja, hogy a tanítványban nincs meg a mester csengő hangzatossága; a mi ott tűz és fény, az itt ércz lett; Rousseau terjengős jajgatását parodizálja Robespierre riogó kiáltása, búskomor panaszkodása. Rhythmusa nem szárnyal büszkén, szólamai nem ragyogók, szónoki ötletei nem emelik szellemünket új világba. Sohasem érezzük a mély megindulásnak ama hatalmas löktetését, mely Cicero, Bossuet vagy Burke nemes lejtésű körmondatain dobog és rezeg végig. Robespierre nem versenyezhet Vergniaud eleven, színes szónoklatával; beszédeit nem teszi meleggé a heves szenvedély, mely tűzfolyóként vonul végig Isnard némely szónoklatán, és különösen nem volt mestere ama titáni beszédmódnak, mely Danton hallgatóit a félelem, a döbbenet, a daczoló harciasság szellemével rendítette meg. E mélyebb tulajdonságok

hiánya Robespierre beszédeinek hatását, saját céljuk szempontjából, nem csökkentette. Ellenkezőleg, ha a levegő forró és a szenvedélyek kitörése könnyű, a beszéd alaki ridegsége könnyen a tárgyilagos józanság színét ölti magára. Alig kell mondanunk, hogy Robespierre birta a szó kellő folyékonyságát, bőséget és simaságát. A francziáknak van művészi érzékük; nem osztoznak az angolok ama bogaras nézetében, hogy a kinek a beszéde darabos, az mindenesetre éles politikus. Válságos helyzetekben Robespierre nem egyszer megmutatta, hogy keményen tud visszavágni; ebben a tekintetben ő is igaznak bizonyítja azt a jó szónoki szabályt, hogy ha rög-tönzésre van szükség, többnyire az fogja legjobban megállni a helyét, a ki rendes körülmények között a leggondosabban készül. Robespierre oly szorgosan ügyelt beszédei korrektségére, mint ruházata rendességére; épp oly fáradhatatlanul csiszolta beszédeit, mint a mily gondosan hajporozta magát.

Különösen remekelt a tényállás előadásában. Midőn James Mill Demosthenes művészi fogásait magyarázta fiának, többek között kettőre szokta volt figyelmeztetni. Az első az volt, hogy a célja szerint fontos dolgot akkor mondja el, mikor hallgatói elméjét annak elfogadására már teljesen hajlandóvá tette; a másik az, hogy fokozatosan, közvetve csepegteti elméjükbe azokat a gondolatokat, a melyek egyenesen kimondva, ellenmondással találkoztak volna. Mill úr e dolgozat írójának figyelmét egyszer felhívta arra, hogy Robespierre beszédeiben ugyanez a szónoki tehetség található fel. A ki erre jellemző példát kíván, nézze meg 1792 jan. 11-én a háború ellen, 1794 májusban az atheismus ellen mondott beszédeit. Logikája ellenállhatatlan, de praemissái önkényesek. Robespierre úgy tesz, mint ha

az olyan mérnök, a kinek egy örvény felett hidat kell építenie, csak a mértan és mechanika elvont tételeit adná elő. A nagy szavak áradata nem takarhatja el eszméi terméketlenségét és módszere meddőségét. Beszédeiről elmondhatjuk azt, a mi korának annyi szónoklatára és iratára illik, hogy világosak és símák, de nincs bennük semmi abból, a mit a képszakértők „texturának“ neveznek.

A régi jakobinuskolostor refektoriumában egybe gyűlt hallgatói nem igen gondoltak ezekkel a dolgokkal; sokkal inkább lekötötte figyelmüket a beszédek tárgya, sokkal életbevágóbbak voltak a vitatott kérdések. Mintegy száz évvel előbb, a nyugati lapályokból kiűzött covenanterek, kiktől néhány mértföldre állottak Clavenhouse dragonysai, el voltak ragadtatva hegyi szónokaik végnélküli prédikációitól, legszívesebben hallgatták Mucklewraith és Peter Poundtext szónoklatait egymásután három-három óráig is. A „Solemn League and Covenant“ szónokainak jargonjáról, bár már régen kihalt, még ma is azt tartjuk, hogy nem minden festőiség és hatás nélkül valók. Ha nem mondhatjuk ezt az „emberi jogok kijelentésének“ nagy szónoklatairól, ennek oka részben az, hogy az idő még nem enyhítette színeiket, másrészt az, hogy senkivel sem rokonszenvezünk oly nehezen, mint saját hitvallásunk közelebbi rajongóival.

Még egy vonásról kell megemlékeznünk, mely mindennél jobban biztosította Robespierre-nek Páris bizalmát és ragaszkodását. Hallgatói feltétlenül hittek integritásában. És Robespierre egy tekintetben meg is érdekelte ezt a bizalmat. Kiválóan lelkiismeretes ember volt. Ha a viszonyok nyomása élete utolsó néhány hónapjában rossz irányba sodorta, kénytelen volt hazudni

saját lelkiismerete előtt. A milyen a világ, már ez is egy neme a becsületnek. Az 1791-iki Salonban egy festő kiállította Robespierre arczképét és csak ezt írta alája: „*A vesztegethetetlen*“. Mindennap tömegek vonultak el a kép előtt és szíves mormogással helyeselték a megtisztelő felírást. A demokrata újságok hangosan dicsőítették a szabadság mindig éber őrét. Szerették újkori Fabriciusnak nevezni és megelégedéssel idézték Pyrrhus szavait, hogy könnyebb a napot pályájából kikökkenteni, mint Fabriciust a becsület útjáról letéríteni. Hazafias szülők sűrűn kérték gyermekeikhez keresztapának. Jómódú asszonyok, közöttük legalább egy angol asszonyság is, hiába könyörögtek neki, hogy rendelkezék tárczájukról; a nők ugyanis hamar felismerik a papi lelkületet s imádják azt, a kiből felismerték. Egy nantes-i gazdag özvegy sikertelenül ajánlotta fel neki nemcsak erszényét, de kezét is. Mirabeau nővére a kék égen szárnyaló sasként üdvözölte.

Robespierre mértékletesen, egyszerűen élt, a mint a keményen dolgozó, néma tömeg szónokához illik. Egy szobát lakott Duplay házában, a hosszú Rue Saint-Honoré nyugoti részének legvégén, félmértföldnyire a jakobinusok klubjától, valamivel közelebb a Tuileria-beli lovaglóiskolához, a hol az alkotmányozó és a törvényhozó gyűlés tartotta üléseit. Szobája, mely nappali és hálóhelyiségül szolgált, szegényesen volt bútorozva; házigazdájának családi asztalánál étkezett. Duplay ács volt, Robespierre feltétlen híve; az egész család gyermek-vagy testvérként kegyelte vendégét. Közötte és a család legidősebb leánya között gyengédebb viszony is támadt és Robespierre a saját tűzhely örömeire gondolt, csak előbb az ország szabaduljon meg a külszarnokoktól és a belárulóktól.

Robespierre nagyon örült ugyan a népszerűségnek, de azt nem disznek, hanem hatalomnak tekintette. 1791 telén alkalma nyílt megmutatni befolyását. A helyzet mind nehezebb lett. Az udvar, mindinkább elhalványulván az a reménye, hogy szabadul a lidércznyomástól, csak annál álnokabb és gonoszabb lett. 1791 nyarán a német császár, a porosz király és a retrogád ügy apróbb lovagjai kiadták a híres pillniti nyilatkozatot. Csak a beavatkozással való fenyegetés kellett még, hogy a monarchia helyzete vigasztalanná váljék. Lázba ejtette Franciaországot; mert a vérbeli francia hercegek és a nemesek az idegen fejedelmekkel tartottak. 1792 tavaszán a nemzetgyűlés kényszerítette a királyt, hogy üzenjen hadat Ausztriának. Az erős háborús áramlat daczára Robespierre élére állott a háborúellenes jakobinus ellenzéknek. Élete legokosabb cselekedeteinek egyike volt ez, mert az összetűzés rettenetes kockázattal járt. Ha az idegenek és az emigrans nemesek győzni találnak, rögtön pótolhatatlanul elveszett volna a forradalomnak minden vívmánya. Ha viszont a francia fegyverek győznek, két veszély állhatott volna elő. A hadsereg vagy fegyverré válhatott volna az udvar és a reactionarius párt kezében az összes haladópartok elnyomására, vagy pedig a hadvezér ragadhatta volna magához a hatalmat. Robespierre átlátta azt, a mit a girondisták nem ismertek fel, hogy Narbonne és az udvar, mikor a háborús kiáltásoknak engedtek, titokban arra számítottak, hogy elnyomják az emigrans nemesek összeesküvését, népszerűvé teszik a királyt és ilyképpen végül erős royalista hadsereget alkotnak. A törvényhozó gyűlésben az alkotmánybarát párt épp úgy gondolkozott, mint Narbonne. A girondisták kívánták a háborút, elsősorban a szabadság érdekében, — mely érzésük őszinte volt, ha nem

is nagyon mélyrelátó, és a melyet szerettek volna az egész világon elterjeszteni; másodsorban azért, mert remélték, hogy a háború növelni fogja népszerűségüket és a helyzet uraivá teszi őket.

Az 1792-ben megüzent háborúnak első következménye az volt, hogy felborult a trón. Alig hogy a hadműveletek megkezdődtek, a királyt máris keserű, de igen alapos gyanu vette körül. Sem a vezérek, sem a nép nem felejtették még el, hogy a mult évben megszökött az idegen betörők élére állani, és azt sem, hogy a nemzetgyűlés címére hátrahagyott levelében tiltakozott minden ellen, a mi történt. Látták ebből, milyen megtorlás vár rájuk, ha a király barátai visszatérnének. A braunschweigi herczeg, az idegen hadsereg élén útra kelve, kiadta Franciaország lakosaihoz intézett híres proclamatióját. Azonnali feltétlen megadást követelt; tűzzel-vassal fenyegetett minden várost, falut és majort, a mely védekezni mer; megesküdött, hogy ha a királyt vagy családját a legkisebb erőszak vagy bántódás éri, Páris városa katonai elbánás alá fog vétetni és földig el fog pusztíttatni. Ennek a botor okiratnak mindensora bizonyítja, mily engesztelhetetlen gyűlölet és izzó bosszúvágy élt az aristokrata menekültekben. Csak a polgárháború ébreszthet oly böszületet, a milyent a braunschweigi herczeg kiáltványa lehelt. A francia nemesek fogalmazták Coblenzben, a herczeg csak aláírta. Az 1792 augusztusi fölkelés volt reá a felelet. A királyt fogságra vetették, a nemzetgyűlés helyébe a convent lépett.

Az augusztusi fölkelésben Robespierre-nek másodrendű szerepe volt. Csak néhány héttel előbb indított lapjában még alkotmányos szellemű cikket írt. D'Héricault úr hitelt ad annak a mesének, hogy Robes-

pierre ez úton az ifjú dauphin gyámságát akarta elnyerni. Az ellenkezőt nehéz bebizonyítani, de mi alig tudjuk elképzelni, hogy Robespierre kereste volna ezt a tisztséget. Teljes életében azt mutatta, hogy a hatalom lényegét fölébe helyezte a hatalom csillogásának. Hiú és önző volt, de ennek daczára és bár szerette az üres phrasisokat, volt benne érzék a realitás iránt.

Az augusztus 10-iki fölkelés azonban nem Robespierre eszméje volt, hanem egy hatalmasabb férfiúé, ki most a jakobinus vezérek között az első sorba került. De Maistre, a reactio lelkes lovagja, Isten kezét ismeri fel a forradalomban, a minek bizonyítékát abban látja, hogy a forradalom vezérei igen közepes emberek voltak. Lehető-e, kérdi, hogy az ilyen emberek annyi sikert értek volna el, ha nem az ég irányító szándékainak eszközei? Danton mindenesetre fölötte áll e maró bírálatnak. Danton Luther-fajta herakleszi alak volt, bár szellemi dolgokban híján volt Luther mélyrelátásának; hasonlíthatnók Chatham-hez is, bár hiányzott nála Chatham életének magasztos fensége; vagy Cromwell-hez, bár nélkülözte Cromwell hazafias, nyugodt szilárdságát. Arcza és tartása mintegy jelképezte jellemét: sötét, bozótos szemöldök, villámfényű szemek, indulatos száj, óriási fej, stentori hang. Madame Roland azt mondta róla, hogy egy szilajabb Sardanapal. A művészek dörgő Jupiternek nevezték. Ellenségei az Elveszett Paradicsom Sátánját látták benne. Nem volt erkölcsjavító, de a közte és Robespierre közötti különbséget jellemzi, hogy Danton így fordította meg a régi közmondást: A ki a bűnt gyűlöli, az embereket gyűlöli. Volt benne bizonyos gondtalan, életmegvető csüggedés, mely elő szokott fordulni az erőszakos emberekben. Nem mondhatni, hogy Danton nemeslelkű volt, mert ehhez bizo-

nyos tisztaság, főnkeltség, a komolyságnak egy neme kell, a mi nem volt meg benne. Túlságosan közönyös volt jó hírneve iránt és nem tudta kellően belátni, hogy az igazság és az igazságtalanság néha nagyon közel szomszédok, de hogy a köztük levő választóvonal rémségesen szent. Ha Robespierre-t képmutatónak tartották, mert töprenkedő volt, Danton-t desperádónak lehetett nézni, mert az „erkölcstelen gondatlanság” látszata volt rajta. De a világ sokat megbocsát a fejlődési fellépésnek, Danton pedig mély hangokat tudott megütni. Megvolt benne a motivumoknak az a nagysága, az a teli természet és az elmének ama nagy térfogata, a melyekért sok fogyatkozást elnézünk.

Ámbár sok olyan phrasis származik tőle, a mely még az ilyenekben nagyon termékeny korszakban is félelmetesen hangzatos volt; őreá nem volt hatással a phrasis: mestere volt, nem bolondja. Mindazok közül, a kik a felszabadult erők irányzásában Mirabeau utódai lettek, egyedül Dantont tekinthetjük elemében levőnek. Az a tevékenység, mely még Robespierre vérét is megmérgezte és még Vergniaud idegeit is rajongásba hajtotta, Danton-nak természetes légköre volt. Mikor Franciaország rövid időre csüggedni kezdett, ő bátorította új erőfeszítésre az ilyen kiáltással: „Mernünk kell, újra mernünk, a végtelenségig mernünk!” Ha versenytársai vagy barátai apróságokkal vesződtek és a mellékes dolgokat összetévesztették a küzdelem főcéljával, Danton mindig résen volt, hogy a helyes mértékre figyelmeztesse őket: *„Ha a ház lángban áll, nem gondolok azokkal a gazemberekkel, a kik apró czókmókot lopogatnak belőle, hanem rohanok és oltom a tüzet”*. Midőn nyomorult önzők veszélyeztették az ügyet, mely fontosabb volt minden

magánérdeknél, Danton ezzel a lelkesítő szólammal szégyenítette meg őket: „*Legyen nevem kitörülve, vesszen emlékezetem, csak Franciaország legyen szabad.*“ A girondisták azzal vádolták a párisi népklubokat, hogy a törvénytelenység és botrány fészkei. Danton intette őket, hogy jobb volna fölkeresni e forrongó táborokat és vezetni őket, semmint kicsinyes vádaskodásokra vesztegetni a szót. „Forradalomban álló nemzet“, mondá pompás hasonlattal, „olyan, mint a katlanban forró, habzó, tisztuló bronz. A szabadság szobra még nincs készen. Az ércz mérgesen forrong; vigyázatok a kályhára, mert bizony megperzsel a láng.“ Ha vész dühöng a sajka körül, a hajósnak annál erősebben és készebben kell fognia az evezőt, éles szemmel ügyelve a vihar minden újabb lökésére, a dühös áramok minden újabb hullámverésére. Így kell képzelünk Dantont, titáni alakként, ki daczol a tenger haragjával, engedve, mikor hullám hullám után szilajon rohan el fölötte, de szilárdul állva, rendületlen tekintettel nézve a tenger dühöngését, amíg erélylyel és ügyességgel beviheti a küzködő hajót a partvizekbe.

La Fayette a néperő hatalmas óriását előhívta ronda rejtekeiből, de most, hogy megjelent, megijedt tőle és jajgatva, kifordított kézzel futamodott előle. Marat kardot nyomott a kissé vonakodó óriás markába, vérengző biztatással serkentette, hogy vágjon válltól tomporig. Így még máig sem feledett rémülettel töltötte el az országot. Danton rögtön felismerte a teendőt: megóvni a forradalom erejét, de egyúttal odahatni, hogy a lázongó erők vonuljanak ismét korlátaik közé. Robespierre is megértette ezt, de őt saját elvei bénították és zavarták, a mint ez a gyakorlat nehézségei között még a doctrinaireken megeshet. Eszmekörében gyenge felhőként lebegtek

még Rousseau tanai és elhomályosították nála a tényleges viszonyok látását. Augusztus 10-ike nagy változást idézett elő Robespierre nézeteiben. Láta a lejtőt, melyen a forradalom szekere hanyatt-homlok rohant lefelé. A nép csalhatatlanságában való hite nem rendült meg, de csakhamar meggyőződött, hogy ezentúl óvatosan kell haladni; innen kezdve végig, huszonhárom hónapon át, egész magatartása aggódó, ravasz, kétszínű lett. Mintha esze földalatti úton járt volna; elől valami kétes alaptétel csillogott, a végén a homályos következtetés felhője borongott.

A rajongó, korlátolt, gyarlóan puritán és eszményien érzelő pedáns meggyőződött, hogy paradicsomának intő arkangyala csak pikás rabló volt. Iszonyúan megrendülhetett. Robespierre nem jajgatott és nem vonult vissza; csak felülvizsgálta a helyzetről való nézetét. Egyszer érdekes eszmecsere volt közte és Marat között. Robespierre azon kezdte, hogy biztosította a „nép barátját“, hogy érti a vérkiáltásokat, melyekkel Marat lapja tele volt; hogy az nem egyéb, mint valódi céljainak időszerű túlzása. Marat visszatartotta a szelidség és józanság szégyenletes vádját és szokott indulatosságával hajtogatta, hogy a rablókat meg kell ölni, a zsarnokokat palotáikban elevenen meg kell égetni, a nemzetgyűlési árulókat ott helyükön kell karóba húzni. „Robespierre“, így mondja el a jelenetet Marat, „ijedten hallgatott reám, sápadtan fordult el és nem szólt semmit. E találkozás megerősítette róla való régi véleményemet, hogy ugyanis egyesítette magában a talpig becsületes ember integritását és a jó hazafi buzgalmát a bölcs senator világos eszével, de hogy híján volt a valódi államférfiúi gondolkodásnak és bátorságnak“. A rajz tanulságos, mert mutatja Robes-

pierre azon állandó szokását, hogy tiltakozás nélkül nézte az erőszakot és méltatlanságot, megbékült az erőszak és méltatlanság tetteseivel abban a benső reményben, hogy szép szóval a helyes útra fogja terelhetni a világot. Nem volt merész Marat értelmében, de nem is volt gyáva. Tudta, a minthogy ezek az emberek mind tudták magukról, hogy folyton koczkán van az élete, de nem keresett menedéket a homályban, a hol a Sieyès-fajta emberek oltalmat találtak. De ha volt is bátorsága, nem volt benne a tett emberének initiatívája. Nem találta ki a forradalmi eszmék vagy módszerek egyikét sem, még a rémuralmat sem; de igen ügyesen tudta felfogni és elsajátítani azt, a mit merészebb szellemek kigondoltak vagy kierőszakoltak. Érdekes látvány a pedáns, a kinek átka volt, hogy emberek kormányzására vágyott. Szeretett volna túlmesszire nem menni, de mindig félt, hogy hátramarad. Céljai tiszták voltak és mégis részese lett a legundokabb bűnöknek. Maga is gyanítván, hogy voltaképen az elmélet embere, egy rémtett helyeslésével akarta gyakorlatinak mutatni természetét. 1792 szeptemberben egy gonosztevő banda iszonyú mészárlást vitt végbe a párisi börtönökben. Robespierre, bár kétségtelen bizonyítékok tanúsítják, hogy nem bátorította a gyilkosokat, sőt lelke mélyében fájlalta az esetet, a tett után habozás nélkül helybenhagyta a történeteket. Ezzel kezdődött a véres gonosztettek pártolásának ama hosszú sorozata, a melyekért Robespierre oly nagy utálat tárgya lett, mintha ő sugalmazta volna. Nem kívánjuk ezúttal vizsgálni, hogy ama borzalmak szerzői mellett a bűnösségnek milyen foka terheli a pusztá elnézőt. De nem érthetjük meg kellően Robespierre szerepét a forradalomban, ha meg nem állapítjuk,

hogy ő majdnem minden esetben csak tett utáni részes volt.

Lajos bukásától 1792-ben egészen Robespierre bukásáig 1794-ben két fő eseménysorozat színtere volt Franciaország. Az egyik sorozat a benyomulás visszaverése, egy nagy polgárháború elnyomása és a társadalmi szerkezet újjraépítésének kísérlete volt. A másik az egymást öldöklő, rövid életű factiók küzdelmének gyors egymásutánját foglalja magában. Végzetes tévedés, melyet részben az antidemokratikus előítélet, részben a melodráma iránti előszeretet okozott, hogy rendesen a rémuralmat tekintették a forradalmi epos központjának és legfontosabb részének. Ez majdnem oly képzelenség, mintha korunk történetében a francia védelmi harcz legkiemelkedőbb jelenségét Gustave Flourens október 5-iki felszólalásában vagy az október 31-iki fölkelésben keresnők. Valósággal a rémuralom pusztá epizód volt, és valamint az 1870 októberi fölkelést Bazain metzi capitulatioja idézte elő, úgy világos, hogy a Párisban 1792-től 1794-ig előfordult minden erőszakos mozgalom, egynek kivételével, a határon jelentkezett veszélyre vagy szerencsétlenségre volt visszavezethető. A híres párisi napok mindegyike valamely küllenségnek szóló válasz volt. A Tuileriákaugusztus 10-iki ostroma, a mint már mondtuk, felelet volt a braunschweigi herczeg kiáltványára. A szeptemberi véres napokban az ijedelem ellenhatása nyilatkozott meg Longwy-nak és Verdunnek a poroszok által történt elfoglalására. Cambrai átadása okozta Marie Antoinette kivégzését. Az Aix-la-Chapelle melletti vereség idézte elő a márczius 10-iki meghiusult fölkelést, Custine kudarczai és a vendée-i zendülés hozták létre az 1793 május 31-iki eredményes lázadást. Az utóbbi két párisi

lázadás, melyet a Commune vezetett a convent ellen, hol eddig a girondisták voltak túlsúlyban, végleg a jakobinusok kezébe juttatta Franciaország kormányát és a forradalom megvédését. Hazafias diktátorságuk teljes erőben rövid tíz hónapig tartott, a mikor is a nagy párt töredékekre hullott szét. A diktatura fényes tettei általában nagyon is feledésbe mentek, legalább Angliában, és csak a párttöredékek gonosz tetteinek emléke maradt fenn. Robespierre története, fájdalom, az eseményeknek kevésbé fontos részéhez fűződik.

II.

1793 június elején a párisi fölkelők kiűzték a girondistákat a conventból. A mozgalom körülbelül hasonlít az independensekéhez az angol forradalomban, mikor a hadsereg 11 presbiterianus vezért távozni kényszerített a parlamentből; hasonlít ahhoz a híres tisztogatáshoz is, melyet Pride ugyanabban a nevezetes gyűlésben végezett. Mind a két eset megerősíti azt a közkeletű igazságot, hogy a nagy tanácskozó testületek, bármily kitűnőek legyenek rendes időkben a törvényhozásra, sőt a végrehajtó hatalom ellenőrzésére is, mindenkép alkalmatlannok arra, hogy hadi műveleteket vezessenek. Vannak ugyan történeti példák, a melyek első tekintetre az ellenkezőt látszanak bizonyítani; de azt fogjuk találni, hogy az illető testületek zárt aristokrátiák voltak, mint például a velencei nagy tanács vagy a római senatus a köztársaság fénykorában; ezek nem népválasztásból kerültek ki, mely változó célokat követ és a melynek politikai szelleme ingadozó. Voltak újabb publicisták, a kik a monarchiáknak istentől való joga helyébe a parlament isteni jogát tették. Ugyanazok, a kik meg-

bocsátják a király ellen augusztus 10-én elkövetett erőszakot, sőt öt hónappal utóbb történt kivégzésében is megnyugodnak, irgalmatlanul elítélik azt az erőszakot, mely május 31-én a convent ellen fordult. Megvalljuk, nem tudjuk megérteni a szentség babonájának a királyról a kamarára való átvitelét. Annyi bizonyos, hogy a népnek legjobb, ha minél előbb jut szilárd kormányzathoz, feltéve, hogy ez a kormányzat valóban szilárd. De ha nem az, akkor tetteles eltávolítása kisebb baj, mint fenntartása. Mi nem szépítjük a forradalmi korszakok kicsapongásait; a nép igen drágán fizeti meg őket. De mikor az állam összes elemei a lázas rázkódás, a ki nem oltható forrongás állapotában vannak, akkor fonákság, az eseményeket a társadalmi nyugalom és a politikai rend boldogabb napjainak mértékével mérni. Soha nemzet a világon nem nézett borzasztóbb jövő elé, mint a milyen előtt Franciaország a girondista fölény erőszakos megtörésekor állott. Róma nem volt válságosabb helyzetben, mikor Varro cannaei veresége után szövetségesei nélkül maradt, hadserege pedig tönkre volt téve. A németalföldi vitéz patrióták reményei sem voltak sötétebbek abban a fájdalmas órában, mikor az oraniai herczeg elhagyta őket és Albát rendelték ki, hogy erőszakkal, gyújtogatással és gyilkolással hajtsa őket vissza a spanyol zsarnok gyűlölt járma alá.

Vegyük apróra a körülményeket, a melyekkel Robespierre, Danton és a többi jakobinus vezérek most megküzdeni voltak kénytelenek. Északnyugaton a menekült girondisták egy része hadsereget gyűjtött Caen-ban, egy másik részük ugyanezt tette délnyugaton Bordeaux-ban. Délkeleten, Marseilles-ben és Lyon-ban, összesereglettek a kedvetlen, reactionarius elemek. A Vendée

vad lázadásban tört ki az egyházért és a királyért. Az északi és a keleti határ erődei az idegen ellenség kezén voltak. A forradalom sorsa attól függött, miképen dül el a harc egyrészt Páris és a mellette álló nem egészen húsz departement, másrészt a többi Franciaország és a forradalom ellen vezényelt egész európai coalitio között. De ez még nem volt a leg-súlyosabb körülmény. Magában Párisban is a fél-milliónyi lakosság tekintélyes része zúgolódott a forradalom ellen. A reactionarius írók arra hivatkoznak, hogy még az olyan fölkelést is, a milyen az augusztus 10-iki volt, a párisi kerületeknek csak fele határozta el. Mindennapi dolog volt, mondják, hogy egy féltuczat ember bitorolta a kerület 1400 vagy 1500 többi polgárának képviselőjét. De nem legjobban bizonyítja-e e tény azt, hogy ha Franciaország meg akart szabadulni a feudalismus visszatérésétől és az idegen invasiótól, ezt a nagy feladatot csak olyanok teljesíthették, a kik képesek voltak felismerni a rettenetes veszélyt és a kikben volt bátorság szembeszállani vele?

A girondisták tehetetlensége nyilvánvaló lett. A király kivégzése megrémítette őket; gyűlölettel teltek el ama nyersebb és izmosabb párt ellen, mely reájok kényszerítette a bosszúnak e rettenetes cselekedetét. Apró társadalmi kelletlenségek akadályozták meg, hogy együtt működjenek Dantonnal vagy Robespierre-rel. Előttük Poroszország vagy Ausztria nem volt félelmetesebb vagy gyűlöletesebb, mint Páris; a szeptemberi vérengzés és egyes városi tisztviselők állítólagos hűtlensége miatt aprólékos vádaskodásra pazarolták azt az időt, melyet késedelem és szünet nélkül a közigazgatás rendezésére és az ellenség visszaverésére kellett volna fordítaniok. Csak bámulattal gondolhatunk az olyan

jellemekre, mint Vergniaud vagy Madame Roland, és fájdalommal korai végzetükre. De az erős, kegyetlen ellenségtől szorongatott nemzet felszabadítását pusztá illedelem és édeskés érzélgés miatt nem lehetett késleltetni, mikor e kedves tulajdonságok az előrelátásnak politikai pártnál sohasem tapasztalt, képzelhetetlen hiányával párosultak. Nem határtalanul dörék-e az olyan emberek, a kik annyira félreismerték feladatukat, hogy magában a conventben, úgyszólván a jakobinusklub fülehallatára hirdették, hogy ha a nemzeti képviselőket bántódás érné, fel fog támadni a vidék, „Páris elpusztul, úgy hogy valaha kutatni fogják a Szajna partján, vajjon létezett-e ott ilyen város“. Hiábavaló volt, hogy Danton nyomatékosan visszautasította az esztelen indulatosságot, melylyel a jobboldal folyton átkokkal halmozta el a balpártot; hiába viszonozta ezt a baloldal a gyűlöletnek a jobbpartra szórt vad vészkiáltásaival. Élet-halálharcz volt ez és a girondisták voltak az elsők, a kik politikai ellenségeiket bosszuval és nyaktilóval fenyegették. Az események úgy alakultak, hogy Dumouriez árulása és saját tehetetlenségük tönkretette őket, még mielőtt a bosszu órája elérkezett volna. Ez a tönkrejutás szerencséje volt az országnak. 1793 közepén a girondisták egyenetlensége és gyöngesége viszályba és a romlás szélére vitte Franciaországot. A jakobinusok kormányzata egy rövid év alatt, 1794 nyarán, ismét összeforrasztotta a nemzetet és végre legyűrte az invasiót. A Szajnamelléki város ezúttal is az volt, a minek 900 év óta, Odo párisi gróf, a francziák első királya idejétől fogva mindig bizonyult: nemcsak főváros, hanem maga Franciaország, annak „dobogó szíve és legerősebb bástyája“.

E gyors, rendkívüli munka közvetlen eszköze a Közjóléti Bizottság volt. A francziák gyorsan szervező tehetsége sohasem mutatkozott diadalmasabb erejében. Még a girondisták hatalma idején, 1793 április 6-án, kilencztagú végrehajtó bizottságot küldött ki a convent. Tényleg az állandó kabinet jellegével bírt az, gyakorlati felelősség nélkül. 1793 nyarán a tagok számát tizenkettőre emelték és ezek lettek a forradalmi kormányzat központja. Három csoportra oszlottak. Ott voltak először a tudósok vagyis a tényleges kormányzók, kik között a legkiválóbb Carnot volt. Azután a belpolitika intézői, a tiszta forradalmárok, kiknek élén Billaud de Varennes állott. Végül volt egy hármascsoport is, melynek azt tűzték feladatául, hogy a tetteket a forradalmi politika nyelvére fordítsa át. E híres csoport tagjai Robespierre, Couthon és Saint-Just voltak.

A Közjóléti Bizottságon kívül volt még egy kormányzati főküldöttség is Közbiztonsági Bizottság neve alatt. Hatásköre főképen a rendőrséggel, a letartóztatásokkal és a börtönökkel állott kapcsolatban, de fontos kérdésekben a két bizottság együtt tanácskozott. Volt ezenfelül a convent tagjaiból alakult tizennégy különböző nagyságú csoport, melyek csodálatos buzgalommal és többnyire nem csekélyebb ügyességgel is, a közoktatás, a pénzügy, a törvényhozás, az igazságügy kérdéseivel és egy sereg polgári reformkérdéssel foglalkoztak s melyeknek munkálatait utóbb Napoleon Bonaparte használta fel. Ezek a testületek befejezték a polgári forradalmat, melyet az alkotmányozó és a törvényhozó gyűlés oly siralmasan tökéletlen állapotban hagyott, hogy a conventet mindjárt egybegyűlése után valósággal elárasztották a folyamodások, melyek a feudális jogok eltörlésének értelmezését és végrehaj-

tását kérték. Még e legfontosabb forradalmi kérdésben is teljesen tájékozatlanok voltak az emberek. A törvényhozási bizottság feudális osztálya még ebben az utolsó órában is kénytelen volt számtalan gyakorlati kérdést megoldani, a legfontosabbaktól kezdve egészen egy távoli község azon kéréséig, hogy mentessék fel egy sírlámpa fenntartásától, a mire földesúri jogon kötelezve volt. A radikális jogászok munkája nem veszett kárba. Nagy, maradandó gyümölcse lett az a küzdelemnek. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy e szorgalmas, termékeny testületek éppúgy mint a többi bizottságok és tisztviselők, az 1793-iki végleges alkotmány szerint közvetlenül a közjóléti bizottságnak voltak alárendelve.

A ki örömmel gondol vissza e fényes, barátságos nép felszabadulására, az még ma sem nézheti megindulás nélkül ama palota falait, melyet Philibert Delorme emelt Medici Katalinnak és a melyet napjainkban egy kétségbeesett banda örülete rombadöntött. Ama végzetes augusztus 10-én reggel Lajos, a mint gyermekeit vezetve a Tuileriákból elindult, gondtalanul jegyezte meg, hogy az idén korán hullanak a levelek. Ő ekkor követte a hulló leveleket a semmiségbe. A királyi palota neve most „néppalota“ lett és az új köztársaság a régi monarchia emlékei között végezte munkáját. 1793 tavaszától kezdve a convent azon épületben tartotta üléseit, a mely addig a palotaszínház volt. Ama karzatokról, hol nemrég még Franciaország legszebb női és legbüszkébb nagyjai mulattak az olasz buffók játékán, most a St. Antoine- és St. Marceau-negyedek szilaj férfiai és még szilajabb vásáros asszonyai tapsoltak vagy üvöltöztek féktelenül. A közbizton-

sági bizottság a Pavillon Marsan-t foglalta el, a honnan kitekinthetett egy ronda területre, melyet a rivoli-i győző utóbb Európa legfényesebb utcájává alakított át. A közjóléti bizottság üléshelyisége a Pavillon de Flore volt, a Tuileriák tulsó végében, a folyó partján. A bejáratokat ágyúk és testőrök őrizték, bent pedig hullámozott a bizalmasok tömege, kiket a nagybizottság ellenségei a török szultán udvarának némáihoz hasonlítottak. A kinek e félelmes testületnél ügye volt, az sötét, csak a végeikben gyarlón világított folyosókon tapogatódzott át. A teremre, melyben a bizottság zöldposztós asztal körül tanácskozott, a környezethez nem illő vidámságot árasztottak az elpusztult udvar órái, bronzai, kárpítjai. A tanács reggeli nyolcz órakor ült össze és egyig dolgozott; egytől négyig a conventben voltak a tanácsosok. Este újra összeültek és rendszeren késő éjjelig dolgoztak. Nem csoda, hogy arczuk színe kísérteties, szemük mély és vérkörös, szemöldökük komor, tekintetük gyanakvó és vészes lett. Éjente tíz és tizenegy között szomorú munka folyt, mely az utókor emlékében majdnem elhomályosította a huszonnégy óra többi részének roppant munkáját. Ilyenkor terjesztette elő Fouquier-Tinville, a közbíró, napi tevékenységéről szóló jelentését: hogy mit végzett a forradalmi bíróság, hányat ítélt el vagy mentett fel, mennyit dolgozott a múlt éjszaka óta a guillotine. A kerten túl, fák és szökőkutak között állott a szörnyeteg, rettenetes arányaival, vértől áztatva, kegyetlen bárdjával, hidegen mint a Végzet.

Robespierre-t tették felelőssé a forradalmi kormány minden erőszakáért és a bizottságban látszólag csakugyan igen nagy volt a befolyása. De ez valósággal sokáig nem volt oly nagy, a milyennek látszik;

minden attól függött, milyen eredménynyel küzdenek egymás ellen az erők és hogy ki marad a hinta közepén. Robespierre volt a csoport író és szónokló tagja; ő fogalmazta azokat a csattogó kiáltványokat, melyekből Európa elkeseredve értesült az új Franciaország merész reményeiről és elszánt törekvéseiről. Ez az idegen nemzetek között azt a látszatot keltette, hogy a kormány őt ismerte el legfelső tekintélynek. A valóság az, hogy Robespierre-t társai nem szerették, sőt lenézték. Nem láttak benne mást, mint hasznos szólamokat gyártó embert; viszont titokban ő is kicsinyelte őket, a minthogy az elmélet és rendszer embere mindig le szokta nézni azokat, a kik csak máról holnapra tudnak gondolkozni. Ha a bizottság oly kormány lett volna, a melynek nem kell ellenzéktől tartania, Robespierre annak legkevésbé befolyásos tagja lett volna. De bár a kormány erős volt, még az uralkodó forradalmi párt soraiban is legalább három hatalmas töredéke volt az ellenzéknek.

Párisban három oly testület volt, a mely minden órában diadalmas versenytársa lehetett a közjóléti bizottságnak: a convent, a párisi Commune és a jakobinus-klub. Ez a külső versengés végzetessé tette volna a bizottság minden botlását. Egyszer, 1793 végén, csak Toulon megadása mentette meg a bizalmatlansági indítványtól a conventben; az ilyen indítvány elfogadása pedig a bizottság felét a nyaktilóra vitte volna. A városházán uralkodó szélső párt hibáztatta, hogy a kiirtás rendszerével nem ment elég messzire. Danton és hatalmas pártja viszont azért vádolták, mert nagyon is messze ment ezzel a rendszerrel. A Bazire-fajta ármánykodók kis szövetsége, mely a kormányzásban csak sikkasztást látott, meggyanúsította a bizottságot.

Végre nyugtalanította az utóbb nagyon is komolynak bizonyult azon félelemnek árnyéka, hogy a határon működő valamelyik megbizottja úrrá lesz fölötte. Az 1793. évi tél és az 1794. évi nyár közötti időben lefolyt pártharcok szülő oka a kormányzó bizottságoknak az a komoly elhatározása volt, hogy nem mondanak le a hatalomról. Ez a dráma a legizgatóbbak egyike volt a factiók történetében; gazdag a váratlan fordulatokban és hirtelen változatokban s a ki tanulmányozza, naphosszant foglalkozhatik vele, de végre is kénytelen lesz lemondani arról, hogy a szenvedély és ármány ezen útvesztőjében eligazodhassék. Mindamellet a helyzet általános vonásai eléggé felismerhetők. A nehézség az volt, hogy kormányzati elvet kellett keresni, a melyet a nép elfogadni kész. „Az emberi jogok és a szabadság és egyenlőség új elveit,” mondá Burke, „nagyon fogyatékos eszközöknek tartották azok, a kik a nyugalom és a rend állapotát óhajtották megvalósítani.” „A pártok,” így folytatja keserű gúnynyal, „az atheismus, az elvetemültség és a lázadás szellemével gondolták megvalósíthatni a rend, az erkölcs és a törvény iránti engedelmesség czélját. Különbséget akartak tenni; azt hitték, hogy a gyilkos indulatokat mintegy palaczkra fejtve és lepecsételve a saját használatukra őrizhetik meg s hogy az ellenségnek szánt méreg gőzei őket magukat nem fogják veszélyeztetni.” Ez haragos, szenvedélyes magyarázat, de lényegében nem hibás jellemzése a helyzetnek.

Egy pontban az összes pártok megegyeztek abban, hogy az uralmat az erőre kell alapítani; erő alatt pedig természetesen a rémületet értették. Mentségük az volt, a mit Dido mondott Ilioneusnak és Dardanus viharverte gyermekeinek, midőn panaszkodtak neki,

hogy népe fegyverrel támadta meg őket a homokos parton és szívtelenül megtagadta tőlük a vendégszeretetet:

- Res dura et regni novitas me talia cogunt Moliri.

Machiavelli *Fejedelmének* ama velős fejezetében, mely a kegyetlenségről, a kegyességről és arról szól, hogy jobb-e szeretve vagy gyűlölve lenni, előre meg van írva a terroristák védekezése, az mondatván ki szabály gyanánt, hogy új fejedelem nem kerülheti el a kegyetlenség vádját, mert minden új államban sok a veszedelem. A pártok közötti véleményeltérés annál a kérdésnél kezdődött, hogy mikor lehet a rémület célját elértnek tekinteni. Az ebbeli nézetkülönbséghez kapcsolódott a véleményeltérés arra nézve, hogy végezetül milyen társadalmi alakulat fejlődjék ki a chaosból. Billaud-Varennes, a bizottságok vezérszellem, e tekintetben híján volt minden eszmének. Ő egyszerűen az erőszak embere volt. Dantont szintén nem bántották a társadalmi átalakulás ábrándjai; az ő philosophiája — a mennyiben határozott philosophiája volt — egy-két okadatlan nyilatkozata daczára, materialikus volt. A materialismus, ha egészséges, éleseszű és jóindulatú jellemben ver gyökeret, mint Danton esetében vagy, ismertebb példát hozva fel, Jeffersonben, rendesen egészséges, pozitív elméletre vezet; ábrándoknak ott nincs terük, bár a rationalis társadalmi várakozások főhelyet foglalnak el benne. Sem Danton, sem Billaud nem vártak millenniumot; egyedüli céljuk az volt, hogy Franciaországot szilárd politikai egyéniséggé alakítsák át és vitájuk csak a körül forgott, vajjon föntartassék-e a rémuralom az ország ha-

tárainak felszabadítása és a fellázadt tartományok leverése után is. Volt azonban két párt, mely komolyan vette a század irodalmát; azt hitték megjöött az ideje, hogy az egyik szerint Rousseau sentimentalismusa, a másik szerint Voltaire és Diderot rationalismusa felvétessék azon politikai rendszer alapelvei közé, a melyen az új társadalmi élet felépítendő lesz. A küzdelem, mely a Robespierre- és a Chaumette-párt között folyt, a guillotine árnyékában való ismétlése volt a nagy irodalmi harcznak, melyet egy negyedszázaddal előbb Rousseau vívott azon írók ellen, a kiket ő lenézően holbachianusoknak nevezett. A könyvháborúból az őrjöngő emberek háborúja lett. A küzdelem, mely az egyik részről Hébert, Chaumette és a párisi várostanács, másrészről a bizottság és Robespierre között folyt, konkrét alakban vetette fel az újabbkori társadalom legmélyebb kérdését. Lehetséges-e társadalmi együttlét Istenben való hit nélkül? Chaumette igennel felelt, Robespierre nem-et kiáltott. Robespierre azt tartotta, hogy az istentagadót, mint erény és socialis képesség nélküli szörnyeteget, száműzni kell. Chaumette Diderot követője volt, ettől pedig azt hallotta 1783-ban Samuel Romilly, hogy az istenhitnek és a királyok uralmának igen rövid néhány év múlva vége lesz. A hébertisták Diderot botrányos versét válasszották volna jelszóul, ha ismerték volna:

Les entrailles du prêtre

À défaut d'un cordon pour étrangler les rois.

A deisták és az atheisták, Chaumette és Robespierre egyaránt, azt a tételt vallották, hogy a hatalmon levő törvényhozó tetszés szerinti hitet parancsolhat a lábainál fekvő országra. Szerintük Franciaországban a

deismus és atheismus sorsa attól függ, miképen dűl el a hatalomért való küzdelem a párisi községtanács hébertistái és a közjóléti bizottság között. Ez volt vallási oldala a kormány helyzetének az ellenzékkel szemben, és történelmi szempontból a helyzetnek ez az oldala a legérdekesebb. Billaud egyáltalában keveset törődött a vallással; az ő harcza a Commune és Hébert ellen politikai természetű volt. Robespierre úgy látszik a bizottság politikai indulatait akarta eszközül használni ellenségei leverésére, bár az ő személyes ellenszenve velük szemben nemcsak politikai, hanem vallási is volt.

Bizonyára együgyű magyarázata volna ama kor erőszakosságának és zavarainak, ha feltennők, hogy akárcsak Robespierre is, a ki szerette a szabatos tételeket, mindig azzal a világossággal tűzte maga elé céljait, a melyre azt az irodalmi előadás szempontjából visszavezetni lehet. Robespierre minden példánssága mellett elég politikus volt felismerni, hogy a közrend helyreállítása gyakorlatilag mily sürgős, tekintet nélkül arra, hogy milyen lelki hit vagy hitetlenség jár vele. Az a remény, hogy megegyezés jön létre az anyagi rend alapelveiről, folyton ingadozott és Robespierre úgyszólván hétről-hétre más-más ponton kereste a megegyezést. Kormánytársaival szemben csak az által tudott bizonyos korlátolt tekintélyre szert tenni, hogy befolyása volt a lehető ellenzék különböző töredékeire; de ez nem volt hivatalos, hanem csak erkölcsi befolyás. Nem valami kiváló gyakorlati képesség útján szerezte, hanem természeti jószágával, szónoklatával és azon ügyességével, hogy a közönség előtt előtérben tudta magát tartani. Hatalmának valódi fészke minden korlátozás és hullámozás daczára a jako-

binus klub maradt. Ott Robespierre egy beszéde rajongásba tudta ejteni hallgatóit, a mely hevületét méltatlan kicsinyléssel hasonlították a rángatódzó jansenisták őrzöngéséhez vagy a methodista néger rabszolgák hystériájához. Önkéntelenül is eszünkbe jutnak azok a komoly emberek, a kik az amerikai köztársaságot alapították. Jefferson, a ki együtt szolgált Washingtonnal a virginiai törvényhozásban és Franklinnal a congressusban, elmondotta, hogy soha egyikük sem beszélt tíz perczig sem egyhuzamban; John Adams pedig azt beszéli, hogy Jeffersontól sohasem hallott egymásután három mondatot. Robespierre hiteles forrás szerint tizennyolcz hónapon át minden este mondott legalább egy beszédet, és sohasem rövidet.

Bármily különösnek tetszik, tény, hogy Robespierre nyárspolgári tisztességének és írói képességének köszönte tekintélyét ebben a kurucz gyülekezetben. A párt philosophusa és tudósa gyanánt szerepelt. Rendszerint a legrombolóbb politikusok is meghajolnak a tudós előtt, ha pártjukon levőnek tudják. Némely túlságosan izgékony párthívének phantastikus várakozása kezdettől fogva csalódott Robespierreben. Nem bízott a középosztálybeli lármás hazafiakban, kik azzal keresték a tömeg kegyeit, hogy durva ruhába öltözködtek, pikával jártak, piros sapkában, mely a régi Rómában a felszabadult rabszolga jelvénye volt. Egy éjjel a jakobinus klubban Robespierre a szószékre lépett, rendes gondos öltözetében, hajporosan. A jelenlevők egyike szó nélkül a beszélő fejére tette a vörös sapkát, melyet a forradalmi szokás megkívánt. Robespierre komoly arczezal a földre dobta a szent jelvényt és méltósággal folytatta beszédét. Nem mintha rosszalta

volna a megfelelő dísz vagy a forradalmi érzelemnek oly jelvénynyel való tanusítását, melyet a mi hidegebb képzelünk ma gyermekesnek talál. Robespierre csakúgy mint a többiek a forradalmi szertartásokban szívesen használta a színpadi fogásokat. A forradalom apróbb drámai eseményei között a legmeghatóbbak egyike Barra halála volt. Ez a 13 éves fiú dobosnak állott be és a Kékekkel ment a lázadó Vendée Fehérei ellen. Egyszer, keményen ütve a dobot, közel került az ellenség őrszeméhez. Körülfogták, de a paraszt katonák nem akarták bántani. „Kiált éljen a királyt, mert különben meghalsz!” „Éljen a köztársaság!” felelt a szegény kis vitéz, mire szíven találta a golyó. Robespierre a conventben előadta ezt az eseményt és nagy lelkesedés közt indítványozta, hogy a fiatal vértanu különös pompával temetessék el a pantheonban és hogy David, a forradalom művésze, bizassék meg az ünnepély tervezésével és díszítésével. Véletlenségből a halotti szertartás thermidor 10-ére esett, a mely napon Robespierre és egész Páris véresebb ünneppel volt elfoglalva. Most azonban még messze volt a thermidor és akkoriban úgy tetszett, hogy a jakobinus lelkesedés fénylő napja örökké felhőtlen fog maradni.

Robespierre azonban minden népszerűsége mellett még a jakobinusok körében is érezte, hogy óvatosan kell eljárnia. A képzelhető legtávolabb állott ama dictatori magatartástól, melylyel némely történetírók egyhangú ismétléssel felruházzák, még akkor is, mikor leírják a vereségeket, melyeket magában az anyaklubban a Hébert párttól szenvedett. Az egyik tételben vérengző dictatornak, a másokban megalázott ármánykodónak festik. Az utóbbi állítás a helyesebb, ha ugyan ármány-

kodónak lehet mondani az olyan embert, a ki őszintén iparkodott lecsillapítani a veszedelmesnek tartott pártoskodást, sőt a kinek némi ügyeskedésre volt szüksége, hogy életben hagyják.

1793 telén a municipalis párt, Hébert és Chaumette segítségével megtette híres kísérletét a kereszténységnek Franciaországból kiirtására. A holbach-i vacsorázó társaság elveit támogatta rövid ideig a világi hatalom karja és kardja. A dogmatikus atheismus most lépett fel Európában először mint politikai tényező. Ez tette a forradalom legnevezetesebb mozzanatainak egyikévé, a mint ez teszi magát a forradalmat is az újkori történelem legnevezetesebb mozzanatává. Az atheismust, mikor politikailag először szerepelt, több oly kihágás, örület és túlzás kísérte, a milyen a kereszténység történetét is ékteleníti. Egészen véve igen enyhe dolog az, ha összehasonlítjuk a zsidók történetének atrocitásaival vagy a catholicismus bűneivel. Chaumette pártja ellen a legsúlyosabb vád az, hogy intolerans volt és ez a vád, fájdalom, alapos; csak-hogy az ilyen vád nem illik az üldöző egyházak szájába.

A történeti *recriminatio* nem nagyon épületes dolog. Ha a katholikusok az atheista rémtettekről beszélnek, teljes joggal azt lehet felelni, hogy Anjou és Montpensier követői Szent-Bertalan első napján több embert öltek meg, mint ahány Párisban az I. és II. évben elpusztult. De az ilyen visszavágásnak csak a dialektika szempontjából van jelentősége; némileg ama szegény hívők színvonalára süllyedünk vele, a kiket ama vád terhel. Emelkedjünk tisztább légkörbe. Az atheisták bűne az, hogy a papoktól vették kölcsön irány-

elveiket. El fogják ismerni még azok is, a kik egyet-
értének az atheisták dogmatikus tagadásaival — ha
ilyenek volnának — hogy az észnek a babona he-
lyére tételével nem nyerünk sokat, ha az ész követel-
ményeit a babona fegyvereivel kell kierőszakolni.
Maga a vélemény nem is annyira fontos, mint a szellem
és a lelkiület, a melylyel eltölt bennünket, és még
egészséges nézeteink is csak igen keveset érnek, ha
nem kezeljük őket tág, értelmes, átfogó szellemben.
Chaumette némely nézeteiben bőven van világosság és
reménykedés. Nemes, eleven hite volt az emberiségben;
a túlvilági élet hitének elejtése nála azzal az eredmén-
nyel járt, hogy komolyan érdeklődött az olyan intéz-
mények iránt, melyeknek czélja, az ember földi sorsán
javítani. De inkább osztozzunk a babonában egy oly
erényes, jóindulatu emberrel, a milyen Victor Hugo
Nyomorultjaiban a püspök, semhogy úgy valljuk Chau-
mette nézeteinek javát, miként ő: bosszus türelmetlen-
séggel mások jogai és érzelmei iránt, közönyös kimé-
letlenséggel és felületes gondatlansággal természetünk
ama nagy, értékes sajátságai iránt, a melyek nem tar-
toznak a logikai ész közvetlen területére. Érthető,
hogy a jó érzésű ember irtózik az egyházi sötétségtől
és zsarnokságtól. De ugyanezt az absolutismust az
új világosság érdekében használni annyi volt, mint az
új világosságot épp oly gyűlöletessé tenni, a milyen a
sötétség régi rendszere volt. És ez be is következett.
A hol csak egy családban az anya meg akarta kereszt-
teltetni gyermekét vagy a gyermekek a haldokló öre-
gek szívét az utolsó kenettel kívánták megvigasztalni,
mindenütt keserű ellensége támadt annak a kormány-
nak, a mely bezárta a templomokat és száműzte a lel-
készeket.

Lehetett-e várni, hogy az a társadalom, mely a középkor ájtatos mysticismusával táplálta lelki életét, hirtelen a vidám pogányságra térjen át? A közönséges emberi tisztességérzet háborodott fel, látván, hogy hitehagyott papok Chaumette-től való félelmükben vagy éppenséggel örületből és gyáva önkívületben siettek eddigi életüket szemfényvesztésnek nyilvánítani, midőn a párisi érsek vezetése alatt és elfásult híveik kíséretében a convent elé vonulva, halomszámra hordták oda a ruhákat és arany-ezüst edényeket, melyekkel eddig szent hivatásukat teljesítették. „Ellenségeinknél van” — mondta volt Voltaire — „a fegyver, a pénzesláda és a *canaille*.” Rövid ideig mindezen erőket a másik fél tartotta kezében és siralmas gondolat, hogy új gazdáik éppúgy visszaéltek velük, mint a régiek. Magyarázata az, hogy a romboló párt az egyházi párt iskolájában nevelődött és hogy tevékenysége csak lázadó kitörés volt, nem pedig komoly, felelősséges törekvés arra, hogy Franciaország méltóbb lelki életbe vezettessék át. Ha, miként Chaumette hitte, az ember gondviselése az emberiség, akkor e hitvallásban, inkább mint bármely másban, szigorúan tartozunk ügyelni arra, hogy ne nyúljunk erőszakos hatalmi kézzel fajunk szellemi birtokának bármely részéhez és hogy nagyon türelmesen kell néznünk, hogy a köznép csak vonakodva hagyja el ódon hittételeit.

Chaumette csak e körülmények gondos méltatásával boldogulhatott volna, nem pedig azon az úton, hogy az Ész Istennőjének a Notre Dame-székesegyház boltozata alatti felvonulásával kihívta az egyházat. „Ti — így szólhatott volna a papokhoz — ígéretekkel és álomba ringatással annyira meggyengítettétek az emberek elméjét, hogy Európa csak több nemzedék mulva rázhatja

le babonátok igáját. De biztosítlak, hogy ezek keményen küzdő nemzedékek lesznek. Mi megadjuk nektek mindazon előnyöket, melyeket a jó és egyszerű papok megérdemelnek. Megadjuk nektek mindazt, a mit a rossz papok a hivatás és a hagyomány mérges fegyvereivel, a lomha jellemek megrontásával, szószéki képmutatással, a családi élet lenyügözésével, a külső szenteskedés, a halálos ágyon való rémítgetés útján megszerezhetnek. Mindezekkel visszaélhettek, de az emberiség szabadulni fog, az emberi lelkiismeret elfordulni fog tőletek; a szebb ideálok és nemesebb czélok mindjobban fognak érlelődni, mind messzebb hagyva maguk mögött a bennetek élő gyatra anyagiságot és mozdulatlan, álmos rögzösséget. Mi mellettetek oldalvást fogunk haladni, mérges nyilaitok a levegőbe fognak veszni. Nem fogunk reátok támadni, miként Voltaire; nem akarunk kiirtani; csak megmondjuk, kik vagytok. A történelem osztályozni fogja dogmáitokat, sok versenyző dogmával együtt, a mint a természettudós a fajokat osztályozza. A mi ma meggyőződés, abból különködés lesz; a mi ma milliónyi lelkek vezérfonala, az egy könyv fejezetévé fog összezsugorodni. A történelem leírja, a tudomány megszarítja dogmáitokat; a természettörvények megismerése zaj nélkül lehetetlenné fogja tenni oltáraitok mindennapi csodáit; az ész légköre lassankét elvonja jelképeitektől a táplálékot; az emberek elfordulnak elveitektől, nem mintha megczáfolták volna, hanem mert nem érdeklik őket többé, a mint nem érdekli a boszorkányság vagy az astrologia. Egyházatok nágy hajójából, mely valaha oly erős volt és meg volt rakva reményekkel, roncs lesz; csak árnyéka lesz a hajónak, gerendái megtöpörödnek, vitorláit kiszáradnak; ti hajósok csak kísértetek lesztek

s mikor azt hiszitek, hogy partot értetek, hajótok a feneketlen mélységbe süllyed, mint az ólom, mint a kő.“

Oh, a század bölcelete még nem hangolta kellően az emberek lelkét arra, hogy szilárdan bízzanak hajtalmában a szabadságnak, mely harangszó gyanánt zendül át a viszontagságokon. E felséges dolgokat nem mondotta senki. Bezárták a templomokat, meggyalázták a szent jelvényeket, sanyargatták a papokat, szétosztották az ájtatoskodókat. A párisi Commune utánozta a francia király politikáját, a ki visszavonta a nantes-i rendeletet; a demokratikus atheismus majmolta az absolut catholicismus vérfürdőit.

Robespierre végtelenül fölháborodott az atheisták eljárásán. Bántva volt mint a rend politikusa és fájdalommal telt el, mint a Savoyai Vicarius lángoló tanítványa. Hébert azonban oly hatalmas volt, hogy bátorság kellett megtámadásához; Robespierre nem is mert vele nyíltan szembeszállani. De nem habozott erős támadást intézni az atheismusnak és követőinek kicsapongásai ellen. Bámulóinak nagyobb része legfényesebb sikerei közé számítja november 21-iki beszédét. A sphinx még mindig könyörtelenül ott ül a kapu előtt, szavai még mitsem vesztek érdekükből. „A philosophus és minden ember“ — így szólt — „tetszése szerint vélekedhetik az atheismusról. Esztelen volna, a ki az ilyen véleményt bűnnek bélyegezné; de százszorta esztelenebb volna az államférfiú vagy a törvényhozó, a ki ezt a rendszert magáévá tenné. A nemzetgyűlés elutasítja. E gyűlés nem szerkeszt metaphysikai rendszereket. Nem ok nélkül határozta meg az „emberi jogokat“ a legfelső lényvel szemben. Mondhatják rólam, hogy korlátolt, előítéletes, fanatikus

vagyok. Ismétlem, nem szólok mint magánember, sem mint valamely bölcséleti rendszer híve, hanem mint népképviselő. *Az atheismus aristokratikus gondolat, míg az elnyomott ártatlanság fölött örökdő, a diadalmas bünt fenyítő nagy lény eszméje lényegileg népeszme.* Így gondolkodik Európa és az egész világ s így gondolkodik a francia nemzet is. Ez a nép nem ragaszkodik sem a papokhoz, sem a babonához, sem a szertartásokhoz; csak az áhítathoz mint olyanhoz ragaszkodik, vagyis azon eszméhez, hogy létezik észszel fel nem érhető hatalom, a gonoszok réme, az erény támasza és erőssége, a mely elé hódoló szavakkal járulni öröm s e szavak mindegyike átok az igazságtalanságra és a győzedelmes gonoszságra.

Ez Robespierre kedvelt magatartása: a pap az államférfiú színe alatt. Ő is, éppen úgy mint mások, észszel fel nem érhetőnek mondja a legfelső hatalmat, de azért közérthető nyelven írja körül. Előbb a szabad belátás kérdésének mondja az atheismust, majd a kor járatos nyelvezetén a leggyűlöletesebb jelzőkkel bélyegzi meg. Danton gyakorlatilag éppúgy gondolkozott, bár sokkal kevesebbet beszélt a dologról. „Ha Görögországnak” — így szólt a conventben — „voltak olympiai játéakai, Franciaország is ülje meg a sansculotte-napokat. A nép kívánja a nagy ünnepegeket; tömjénnel kíván áldozni a legfelső lénynek, a természet urának; mert mi nem azért akartuk megtörni a babona uralmát, hogy az atheismus uralmát tegyük a helyébe. . . Ha nem hajoltunk meg a tévedés és a fanatizmus papjai előtt, nem fogunk meghajolni a hitetlenség papjai előtt sem; mi a népet kívánjuk szolgálni. Óhajtanám, hogy ezeknek a vallásellenes komédiáknak vége legyen a conventben.”

A komédiáknak vége volt, de a hébertisták még tartották a teret. Danton, Robespierre és a bizottság még néhány hónapig teljesen tehetetlenek voltak ellenük. A mióta a párisi fölkelők 1789 októberben dadalmasan bevitték a királyt és a nemzetgyűlést Versaillesből Párisba, a forradalmi erő sokkal hatalmasabb volt, semhogy akármelyik kormány ellenállhatott volna neki. Most nem bírtak vele azok sem, a kik új kormányzatot iparkodtak alakítani azon elemekből, a melyek a régít darabokra törték. A Robespierre atheismusellenes intelmeivel megnyílt harcz több hónapon át álcázott párviadalokká fajult. A versengő elvek küzdőterét a daemoni gyűlölködés szellemének vésszes szárnyai árnyékolták be. *Vexilla regis prodeunt inferni*; megjelentek a pokol királyának zászlói. A Cordeliers-kolostor egy időre oly őrzőgő jelene-tek színhelye lett, mint az ősegyház valamely conciliuma, mikor a Szentháromság igazi alkatrészeit állapította meg. Vagy talán emlékeztettek a demos és az oligarchia küzdelmeire a régi Görögország valamely városában. Eszünkbe jut a corcyrai öbölben előfordult eset, mikor az athéni tengernagy, ki népe felszabadítására ment oda, kihajózván a spártai ellenség elé, hátranézett meggyőződni, hogy követik-e a corcyrai szövetségesek. Meggyőződött, hogy követik ugyan, de minden hajó legénysége dühösen verekedik egymással. Collot D'Herbois nagy sietve jött vissza Lyonból, hol Fouchéval azon fáradozott, hogy fogantossítsa a convent rendeletét, mely úgy szólt, hogy a városban ne maradjon kő kövön és még neve is el tűnjék az emberek emlékezetéből. Carrier-t visszahívták Nantes-ból, a hol furfangos mészárlásai vetekedtek a legkegyetlenebb, legörültebb római császárok tettei-

vel. E véres emberek megjelenésére új bátorság és elszántság töltötte el a hébertistákat. A szövetség nem állott ugyan egynemű elemekből, de Danton, Camille Desmoulins és a többi engedékenyekkel, valamint Robespierre-rel szemben egyetértésben volt.

Camille Desmoulins folyton támadta Hébert-t egy hírlapban, mely a forradalom e korszakának talán egyedüli irodalmi emléke. Hébert ezt azzal torolta meg, hogy a^{ai} klubban kétségbe vonta Desmoulins hazafiságát, mire a szegény embert, Robespierre minden erőlködése daczára, egy időre kizárták a szent közületből. A szélsőpárt más kiváló tagokkal is éreztette hatalmát, azokkal, a kiket az indulgens vagy moderantista párt nevével szerettek megbélyegezni. Magát Dantont is megtámadták (1793 deczemberben), kétségbe vonván hazafisága kifogástalanságát. Robespierre erősen pártját fogta a forradalmi hierarchiában vele erősen vetélkedő Desmoulins-nek s meg is mentette attól a halálos szégyentől, hogy kiűzessék az orthodoxok közösségéből. De Anacharsis Clootz, az őrjöngő párt ártatlan szövetségese, nem volt ily szerencsés. Robespierre azért üldözte a nemzetközi férfiút, mert német báró volt, 4000 font jövedelemmel bírt és mert sansculottismusát a rendesnél néhány fokkal magasabb hangon fejezte ki. Még Louis Blanc is méltatlanságnak és Robespierre élete legrútabb lapjának mondja ezt. Mások úgy festik Robespierre-t, mint a ki ez idő szerint a királyok szomorú betegségében, eszménygyűlöletben szenvedett volna. De talán még sem lehet mondani, hogy az eszméhez való odaadás kizárja a józanságot. Clootz, bár természeténél fogva egyszerű és önzetlen ember volt és bár az újkori felvilágosodás némi sugara is volt benne, a legkevésbé józanok

egyike volt azok között, kiket együgyű örömük ujjongása közben hirtelen elragadott a nagy tűzkerék. Mondhatjuk, hogy Robespierre gyűlölködő magatartása Cloutz-al szemben nemtelen volt; de hisz ez már a természetében volt. Robespierre szerette a hideg politikát a kegyesség színébe öltöztetni, de a valódi nemeslelkűség jelét soha egy szavában, egy javaslatában sem észleltem; a fejedelmi lelkületnek nyoma sincs nála. Árnyéka sincs benne ama készséges, szíves kegyességnek, melyet viharos időkben a fővezérek nem nélkülözhetnek. Igaz, hogy ellenezte a Madame Elisabeth kivégzésére irányuló rettenetes indítványt, de ebben sem vezette irgalom vagy igazság; csak arra gondolt, hogy ez a kivégzés rossz hatással lesz az európai közvéleményre és elég férfiatlan volt *la méprisable soeur de Louis XVI* szavakkal beszélni róla. Ez a mondás jellemének egy aljas rétegére mutat.

Mindazonáltal felismerte és rosszalta a proconsuloknak, a párisi hatóság vidéki megbizottainak véres túlkapásait; erősen ellenezte a „hetvenhármak“ kivégzését, a kik május 31-én elég bátrak voltak a tisztogatást követelni a convent előtt. Collot d'Herbois visszatérése azonban nehezítette a helyzetet. Collot állásánál fogva szövetségese volt Billaudnak; őt megtámadni tehát annyi volt, mint a közjóléti bizottság leghatalmasabb tagját megtámadni. Billaud nagyon is félelmetes ember volt, a forradalom nyersebb szellemének állandó személyesítője, a rémület bölcséletének, nem mint örületnek, hanem mint a hideg politika alkatrészének megtestesülése. Halvány, józan, nyugodt arcza élő fenyegetés volt. Nem volt szónoki tehetség, de hallgatása megrémítette az embereket; olyan volt, mint a mennydörgés elnémulása a vihar tetőpontján. Kortársai

azt szokták mondani, hogy Vadier hiéna, Barère sakál, Robespierre macska, Billaud tigris.

A macska észrevette azt a veszélyt, hogy a tigris, a sakál és a hiéna nem fognak vele tartani. Robespierre, a kiből gyors változással uralkodott a görcsös bátorság és a féltékenység, kezdte gyanítani, hogy elhamarkodta a dolgot. Egy alkalmas időben jött betegséggel, melyet némelyek színleltnek tartottak, mentette ki több heti visszavonulását ama színterről, a hol érezte, hogy nem lát már tisztán. Kétségtelen, hogy úgy ő, mint Danton meg voltak győződve, hogy az anarchikus párt menthetetlenül, hanyatt-homlok rohan az örvénybe. De az ítélet napja bizonytalan volt. Egyetlen ballépés vagy a válság siettetése hirtelen halált hozhat. Robespierre ügyesebb számító volt, mint Danton. Ne téveszszük össze az ő duzzogó, panaszos tartózkodását ama férfias, komoly türelemmel, a melyben büszke erő rejtőzhetik s a melyben épp úgy lehet államférfíui mérséklet, mint a politikai erő legnagyobb hőstetteiben. De mivel szokása volt bevárni az erőt, a helyett hogy, miként ellenfele, kemény iniciatívához nyult volna: éleslátóvá lett. Tétovával vegyes ravaszsága, az elmélet emberének ridegségével vegyes önző politikája fölényt adott neki Dantonnal szemben; de ebből csak annyi haszna volt, hogy három hónappal tovább élhetett Dantonnál. Mondották, hogy a mi a költészetben spinozismus vagy transzcendentalismus, az a reflexio terén machiavellismussá válik; ugyanabból az okból valószínű, hogy az elméleti sentimentalismus a cselekvés nyomása alatt önvédekező ravaszsággá változik át. Robespierre elméje nem volt eléggé gazdag vagy eléggé ruganyos ahhoz, hogy valódi államférfíúvá tegye. Nagy tévedés azt hinni,

hogy a sok ravasz fogás, melyekben élete oly gazdag volt, a természetes mozgékony-ság, a tehetség vagy a politikai fejlődés és sokoldalúság jele volt. E fogások egy olyan ember segédforrásai voltak, a kinek nagyobb az akarata, mint a tehetsége. Robespierre vén szűzre emlékeztet. Feje gyengébb volt, mint vágyakozása. Ismételjük: nem volt gyáva a szó közönséges értelmében; ha az lett volna, nyugodtan a „posvány“-ban maradt volna a brekegő békák között és utóbb miniszter lehetett volna az első consul alatt. Nem félt a haláltól és emésztő irigységgel irigyelte azokat, a kiket a természet az iniciativa képességével ajándékozott meg. De nem tudott idegeinek parancsolni. Mihelyt érezte, hogy egyedül kell valamely döntő lépésre elhatároznia magát, már eleve reszketési roham vett rajta erőt. A bátorság nem hagyta el, de nem tudta leküzdeni a belső tépelődés sorvasztó szöszatát, furdalásait, kísérteties ijedelmét. E tekintetben Robespierre egy kiválóbb férfiúra emlékeztet. Ciceróra gondolunk, a mint reszketve kérdi a senatust, hogy elrendelje-e a catilina-i összeesküvők megölését. De Robespierre javára szól, hogy el tudta palástolni gyávaságát, a mire Cicero nem volt képes. Robespierre ismerte magát és mindent elkövetett, hogy el ne árulja titkát.

Az anarchikus párt végső válsága idején távol lévén, az események érlelődhettek, a nélkül hogy kénytelen lett volna e veszedelmes mozgalom alatt iniciatívát kifejteni, a mitől augusztus 10-én visszarettent, a minthogy megijedt tőle a lázongó idők minden válságos napján. A commune-párt mind merészebb lett a convent és a bizottságok elleni támadásában. Végre nyíltan kimondotta a felkelést. De Páris

hideg maradt, a vélemények megoszlottak. Hébert Chaumette és Clootz márczius 13-án éjjel fogságba kerültek. Másnap Robespierre egészsége már annyira javult, hogy megjelenhetett a jakobinus-klubban. A csinyben csatlakozott társaihoz a közjóléti bizottságban. Márczius 24-én lefejezték az ultra-forradalmi vezéreket.

A jakobinusok soraiban ütött ezen első részre nem-sókára következett a második. A bizottságellenes balpárt után csakhamar a jobboldal tette meg a halál szomorú útját; az anarchisták kivégzése után egy hétre már elfogták a „mérsékelteket“. Mikor egyszer a bizottságban Danton letartóztatásáról tanácskoztak, Robespierre hevesen ellenezte az indítványt. Láttuk, hogy a télen a jakobinus-klubban is védelmezte volt Dantont, mikor a klub purification ment keresztül. Mi okozta nála ezt a váratlan fordulást? Hogyan jutott Robespierre oda, hogy márcziusban helyeselje az erőszakot, a melyet februárban oly hevesen ellenzett? Danton politikájában vagy magatartásában nem történt változás. Mihelyt a bel- és a külellenségek elleni hadműveletekben siker mutatkozott, Danton komolyan kezdett gondolkodni a jog és igazság republikánus rendszerének megvalósításáról. Szívesen megakasztotta volna a rémuralmat. „Hagyjunk fenn valamit,“ így szólt, „a vélemény guillotinejának is.“ Közreműködött ugyan a forradalmi bíróság megalakításában, de ez teljesen egyezett rendes politikájával, a mely abban állott, hogy mérsékelje a nép erőszakosságát, a nélkül, hogy eljátszaná a nép rokonérzését. A bíróság kiméletlenül és sommásan járt el, de Robespierre prairiali törvényéig emberségesebb volt, mint általában hiszik; a szeptemberi mérsárlásokhoz hasonlítva pedig való-

ságos temploma volt az igazság istennőjének. „Legyünk rettenetesekek,” mondá Danton, „nehogy a nép legyen kénytelen rettenetes lenni.” Fáradhatatlan buzgalommal sürgette és ellenőrizte a csapatgyűjtést az idegenek ellen; mint a convent határtábori biztosa ismételve tett távoli, nehéz utazásokat. E közben talált időt előmozdítani a fiatalok tanügyét, alkalmas bírák kinevezését és tele volt eszmékkal az állandó végrehajtótanács felállításáról. Így támadt benne a rémuralom megállításának buzgó kívánsága és e miatt lett neki kérlelhetlen ellensége a közjóléti bizottság.

De Robespierre is a rend és humanitás embere volt. Miért nem támogatta hát Dantont a hébertisták elnyomása után is, úgy mint előbb? Erre könnyedén azt szokták felelni, hogy gonoszul el akarta tenni útjából versenytársát. Bizonyítékaink egészben véve támogatják Napoleon azon nézetét, hogy Robespierre nem volt az az ember, a ki képes lett volna személyes ellenségeskedésből halálra ítélni valakit. A Danton bukásában való megnyugvását eléggé érthetővé teszi önző politikája. A bizottságnak alapos oka volt Dantont gyűlölni, mert ez nyíltan megtámadta; irgalomért való kiáltása lázító, vészes tiltakozás volt a bizottság eljárása ellen. Robespierre immár, akár joggal, akár nem, úgy gondolta, hogy a bizottság, és csakis ez, volt az alkalmas eszköz homályos hatalmi terveinek kivitelére. De különben is, vajjon képes lett volna-e a bizottságnak ellenállani? A párisi híres lázadó erő, melyet Danton szervezett először a kormány ellen, éppen most le volt sujtva a hébertisták bukása folytán. Semmikép sem lehetett bízni abban, hogy ez az erő védelmére fog kelni annak a vezérnek, kinek hosszabb időn át

minden szava tiltakozás volt a commune vezetői ellen. Midőn Danton az ultráktól elszakadt, hatalma nagy tartalékától fosztotta meg magát.

Mondhatná valaki, hogy a convent volt a bizottsági tervek ellenzőinek nagy központja és ha ott Danton és Robespierre egyesítik erejüket, legyőzték volna Billaud-t és szövetségeseit. Ezt mi nagyon is kétségesnek tartjuk. A bizottság óriás túlsúlyra tett szert a conventben. Kiváló sikerei voltak a reá bízott nagy feladatok teljesítésében. Tekintélye volt nemcsak mint kormánynak — a mi nagy dolog az olyan országban, mely csak most emelkedett ki a centralizált monarchia állapotából; hanem tekintélye volt neki mint olyan kormánynak is, a mely diadalmasan végezte munkáját. Most márcziusban vagyunk. Júliusban látni fogjuk, hogy Robespierre éppen azt a politikát követi, melyet most vázolunk: kijátszani a conventet a bizottság ellen. Júliusban Robespierre hirtelen bukásával e politikának vége lett. Miért lett volna négy hónappal előbb sikeresebb?

Annyit lehet mondani, hogy Robespierre erkölcsileg mindenesetre tartozott volna Dantont a conventben megvédelmezni. Megléhet; de neki nem volt természete, lovagiasságból veszélynek tenni ki magát, természete határain pedig nem mehet túl senki. Kicsinyes, híg vérű, nyugtalan idegzetű, számító lelkületű és hidegen önző ember lévén, nem volt benne hajlandóság a koczkázatra. Védelmezői iparkodtak tisztelegesebb színben feltüntetni Danton cserbenhagyását. Azt mondják, hogy Robespierre, mint a szabatosság embere, ellenezte Danton laza, gondtalan eljárását. Danton egyszer így szólt hozzá: „A közvélemény szajha, az utókor ostobaság“. Tűrhette-e a puritán

jogász ezt a cynismust? Pedig Danton szeretett ilyen durva vágásokat osztogatni. Azután Danton sok nyers, megvető kitételekben nyilatkozott Saint Just-ról. Robespierre nem maradhatott közömbös legtehetségesebb és leghívebb emberén ejtett e sértésekkel szemben. De a fődolog az volt, hogy az ujjongás miatt, melylyel a reactionariusok az ultrák bukását üdvözölték, szükséges lett, azonnal világosan megértetni a forradalom ellenségeivel, hogy a tüzesszemű, lángpallosú istennő még kézben tartja bosszuló fegyverét.

Ezek a tett után kigondolt mentségek. Minden jel arra mutat, hogy Robespierre-t valóban nem indította más, mint az az örökös féelme, hogy hátul marad, hogy a gyengébb oldalra kerül, hogy nem fog eléggé gyakorlatinak és politikusnak látszani. És meggyőződ-
vén, hogy az erősebb párt hajlandó a dantonistákat megbuktatni, még Billaud-nál is vadabb lett. Közön-
séges tapasztalat, hogy az ingadozó, idegesen epés ember, ha a határozatlanság érzése kezdi szorongatni, bosszus hévvel rohan célja felé, mintha ebben vigasztalást keresne azért az erkölcsi önmegaláztatásért, melyet palástolt habozása hozott reá. A közeledés lassúságát iramodása hevességével akarja kipótolni. „Robespierre,“ így ír D'Héricault úr, „sietett azoknak élére állani, a kik tegnapi barátai ellen üvöltöztek. Hogy megtarthassa régi rangját a forradalom előőrsei között; hogy saját népszerűsége számára hasznosítsa a halálos ítéletet, melyet a közhangulat sürgetni lát-
szott: úgy viselkedett, mintha szerzője volna a cselekedetnek; pedig csak egy nappal előbb kétségesnek tartotta annak célszerűségét, a mint hogy neki tény-
leg nem volt oly hasznos, a milyen hasznosnak bizonyult jövőendő ellenségeinek.“

Robespierre legelőször azzal háborította fel Danton barátait, hogy bizonyos fagyos modort vett fel és néhány fenyegető phrasist mondott az ú. n. mérsékeltek pártja ellen. Danton, gyakori szokása szerint, szülővárosa, Arcis-sur-Aube-ba ment kissé pihenni és egy kis világosság után nézni az őt környező sötétségben. Nem voltak személyes ambíciói és a pusztá pártharcz sohasem volt ínyére. Lelkülete szerint azonban a heves erőszak felé hajlott és az ilyen emberek-nél mindig félelmetes a reactio. Az utolsó húsz hónap szakadatlan munkássága kifárasztotta elméjét. A nagy természetű emberekben az akaraterő hosszas megfeszítése rendesen azzal bosszulja meg magát, hogy egyszerre csak a dolgok gúnyos megítélése fejlődik ki bennök. Dantonban, épp úgy mint Byronban, ez a kétségbeejtő ironia vegyült a forradalmi szellem heves-ségébe. Barátai iparkodtak őt felrázni. Kétséges, hogy változtathatott volna-e a dolgokon. A hébertisták bukása után az erők túlsúlya menthetetlenül ellene fordult, a mint Robespierre már kiszámította volt.

Többféle mese kering arról, hogy a két férfiú Danton elfogatása előtt néhány nappal együtt ebédelt és hogy mindkét részről bizonyos borus nyugtalan-sággal váltak el. Lehet, hogy volt ilyen találkozás, pezsgőzés, szóváltás, végzetes feleselés, de a felhozott részletek bizonyára koholtak. Végre is, „Religion ist der Thiere Trieb,“ mondja Wallenstein; „az igazi vadember nem poharaz áldozatával, kinek szívét át-döfni készül“. Dantont figyelmeztették, hogy Robes-pierre el akarja fogatni. „Ha ezt tudnám,“ válaszolt Danton gargantuai hősködéssel, „kidönteném a beleit.“ Ilyen megvetéssel nézett le „a nagycsontú, nagyra-törő óriás“ a mi soványlelkű pedánsunkra. A tanulság

az, hogy a politika viharos, elvadult napjaiban, de talán minden időben, a lenézés veszedelmes hivalkodás. A legnyomorultabb ember is tehet kárt, és Robespierre-nek volt ennyi hatalma Dantónnal szemben. Páratlan aljassággal egy jegyzetgyűjteményt adott át Saint Just-nek anyagul a vádhoz, melyet ez a convent elé terjeszteni készült. Benne volt minden, a mit a gyanúsítás félremagyarázhatott, Danton közéletének legnagyobb tényeitől kezdve, le egészen a magántársalgás vigyázatlan szabadszólásáig.

Készült még egy becstelenség. Danton elfogatása után, mikor az ellene és társai ellen indítandó bűnper engedélyezését tárgyalták a conventben, csak egy barátjának volt bátorsága felszólalni és indítványozni, hogy hallgassa meg őket a Ház. Robespierre vak dühben tört ki. Azért volt-e a sok áldozat, kérdé, köztük ama „fájdalmas szigor“ is, hogy egy uralomra vágyó intrigáns csapat igáját vegyék magukra. Izgatottan kiáltá, hogy nem fognak tűrni kiváltságot és nem hajolnak meg semmi kopott bálvány előtt. A ki-fejezés jól volt megválasztva, mert a convent félt, hogy kétségbe vonják függetlenségét, félt annál inkább, mert akkoriban tényleg nem volt független. Egyhangulag Danton ellen döntöttek s ez a tett volt a legnagyobb folt a gyülekezet becsületén. Germinal 16-án (1794 április 5) délután Páris bámulva, de ijedten látta, hogy a Hegynek hajdan rettegett titánját megkötözve viszik a taligán az élespengésű bárd alá. Danton állítólag ezeket mondotta: „Mindent a legnagyobb zűrzavarban hagyok itt. Egyiküknek sincs fogalma a kormányzásról. Robespierre utánam jön, magammal rántottam. Óh, jobb egy szegény halásznak lenni, mint az emberek kormányzásába avatkozni!“

Álljunk meg kissé egy csendesebb emléknél. Ezen a napon történt, hogy az erényes, nemeslelkű Condorcet elhagyta a barátságos hajlékot, mely kilencz hónapig rejtegette a számkivetés üldözöttjét. Még azon a héten halva találták börtönében. Mialatt Danton tehetetlenül menydörgött a törvényszék előtt, Condorcet megírta „Az emberi szellem haladásának történeti vázlata“ című művének erővel és épülettel teljes végszavait. „A bilincseiből kiszabadult, a véletlennek és a haladás ellenségeinek uralma alól menekült, az igazság, erény és boldogság útján járó emberiségnek e képe oly kitekintést nyit a bölcselőnek, mely vigasz neki a tévedésekért, bűnökért és igazságtalanságért, melyek földünket még ma is éktelenítik és a melyeknek ő gyakran áldozata! E kilátásban talál jutalmat azért, hogy annyit fáradozott az ész fejlesztésén és a szabadság oltalmazásán. E tényeket belekapcsolni igyekszik az emberi sors örökös lánczolatába. Ott találja meg az erény valódi jutalmát: azt a tudatot, hogy maradandó jót tett. Maga a végzet sem teheti ezt meg nem történtté az által, hogy szomorú ellenértékül újra a babonát és a szolgaságot teszi helyébe. E gondolat oly menedék neki, a melybe nem követi őt üldözőinek emléke. A természeti jogaiba és méltóságába visszahelyezett emberrel él e gondolatban, elfeledvén a kapzsiságtól, aljas félelemtől és irigységtől sanyargatott és megrontott embert. Ott valósággal egy olyan elysiumban telepedik meg embertársaival, amelyet elméje alkotott és a melyet emberszeretete a legtisztább örömeccel tölt meg.“

Tovább követve a thermidori tragoediával végződő dráma fordulatait, látjuk, hogy az anarchisták bukása és Danton halála után megváltozott a viszony

Robespierre és a bizottság között. Ő, ki eddig a kormány pártján volt, most az ellenzék álláspontját foglalta el. Tette ezt a közállapotok végleges megszilárdítása érdekében, de új és régi helyzete között az a különbség volt, hogy a szilárd köztársaság eszméjéhez most már nyíltan hozzákapcsolta saját vallási eszméinek uralmát is. Hogy saját uralomvágya meny-nyiben játszott bele e tervébe, azt már nincs módunkban eldönteni. Általában azzal vádolják, hogy most már célzatosan a dictatorságra tört és hogy erre való tekintettel szötte terveit. A legnehezebb feladatok egyike, pontosan meghatározni a választóvonalat a pusztá hivalkodó önzés és a között, hogy valaki személyes emelkedési törekvését közügyi tevékenységének sikereivel kapcsolja össze. Valószínű, hogy az ember elméjében a két cél egybevegyül és ha jó ügyet szolgál, csak a legnagyobb farizeusi félszegség fogja zokon venni azt a kívánságát, hogy tündöklő diadalaiból a saját tekintélyére és hírnevére is háruljon némi fény. Így például Napoleonban nem azt hibáztatjuk, hogy kereste a hatalmat, hanem azt, hogy féktelen, nyers és lényegileg értéktelen személyes ambícióból kereste. Ilyen volt Robespierre esete is. Nem kell vizsgálnunk azt a vádat, hogy a hatalmat kereste. Döntő az, hogy az ő uralma nem szolgálhatta Franciaország nagy céljait; hogy uralma olyan lett volna, mint személye: szegényes, sivár és kegyetlenül középserű. És ezt láthatták minden oldalon. Franciaországra, függetlenségének biztosítása végett, fontos katonai feladatok vártak. Robespierre utálta a háborút és még a győzelem is gyanakodóvá tette. Franciaországnak szilárd kormányzatra, új törvényekre, rendes intézményekre volt sürgős szüksége. Robespierre egy szóval sem adta tanujelét

annak, hogy e nagy kérdésekben egyetlen egy positiv eszméje is lett volna. Mi több, ahhoz sem értett, hogy felhasználta volna az olyan emberek munkáját, a kiknek nagyobb volt a tehetsége, mint az övé. Nem sajátította el De Retz kitűnő szabályát, hogy a pártvezérben egy tulajdonság sem oly nélkülözhetetlen, mint néha elfojtani és főkép eltitkolni tudni még az alapos gyanút is. Gyanakodás rágódott rajta, ez pedig bénítólag hat az alkalmas munkásokra. Szóval, Robespierre-ben nem volt fejedelmi lelkület, csak annak szomorú torzképe: nagy izgékonyság.

Most mutatkozott tisztán Robespierre társadalomjavító terveinek alapgondolata. De milyen alap volt ez! Hivatalos Legfelső Lény és rendszeresített rémület. Az előbbi a lelki űrt volt betöltendő, a másik a világi igényeket elégítette volna ki. Robespierre éleslátására vall, hogy felismerte az ember vallási vágyódását; de ez az érdeme elenyészik, ha látjuk, hogy ködös, korlátolt elméje micsoda nevetséges dolgot tekintett vallásnak. Rousseau új lelket öntött a XVIII. századba a Savoyai Vicarius Hitvallásával, mely az érzelmi deismusnak a vallásos irodalomban megnyilatkozott legbensőbb, legemelkedettebb kifejezése. Szétfolyó, irrationalis, következetlen, ködös munka, de ezt a ködöt ragyogó arany szövi át. Ha utána e hitvallásnak azt az átírását olvassuk, melyet Robespierrenek a vallási és erkölcsi eszméknek a republikánus elvekhez való viszonyáról mondott beszédében találunk, olyan érzésünk van, mint mikor valamely vidéket, melyet az alkonyodó nyári nap friss, tiszta levegőjében láttunk fényleni, utóbb szürke ég alatt, a metsző északkeleti szélről megdermesztve viszontlátunk. Robespierre beszéde a Legfelső Lényről nem a mély

érzés túláradó özöne, hanem irodalmi csinálmány; nem a vallásos lelkiület önmegfeledkező kitágulása, hanem retorikus szerzemény. Ő azt hitte, hogy vallási szenvedélylyel van eltelve; de a mit vallásnak tartott, az alig volt egyéb, mint szellemi diszorgés. Nem akarjuk mondani, hogy nem volt őszinte vagy hogy nem volt érzéke a fenséges iránt. De ebben is, mint egyébként, vágyai messze túlhaladták tehetségeit. Epedett a nagy lelki izgalmak után, a mint nagy gondolatok és nagy tettek után is epedett; de lelki képessége épp oly gyenge és homályos volt, mint értelmisége. Ha pedig a mostoha természet nagy vágyakat szorít az olyan emberbe, a kinek szellemi tehetsége csekély, ez az ember a közepszerűség igazi bélyegével van megjegyezve.

Lehet-e illő mérséklettel szólni az olyan ember-ről, a ki komolyan hitte, hogy a lábainál fekvő társadalom conservatív és papi elemeit ki tudja békíteni az olyan csúf komédiával, a milyen a Legfelső Lény ünnepe volt? Mondják, hogy ez csak diadalmas tüntetés volt az Ész ünnepe ellen, a melyet Chaumette és társai rendeztek volt. De az Ész istennőjének rajongói ekkor már hetek óta véres sírjaikban voltak; ha rosszul oldották meg ama legnagyobb kérdést, most már talán megnyitlak szemeik. Robespierre reávette a conventet, hogy törvényben hivatalosan ismerje el a Legfelső Lényt és hogy jelenjen meg mystikus istensége ünnepén. Kérte, hogy arra az időszakra, a melyre az ünnepély esik, őt válaszsák meg elnökül. Az ünnepély napján (prairial 20, 1794 június 8) még gondosabban öltözködött, mint rendesen. A Tuileriák ablakából a kertben ujjongó tömegre tekintve, mámoros lett a lelkesedéstől. „Óh Természet,“ így kiáltott fel,

„mi felséges, mi elragadó a te hatalmad! A zsarnokoknak el kell sápadniok ezen ünnep gondolatán!“ Főpapi büszkeséggel haladt a menet élén, virág és búzakalász volt a kezében, ének, zeneszó és leánychorusok kísérték. A kert első nagy vízfogójánál David, a művész, allegorikus szerkezetet állított fel, melyre szomorú sors várt. Az Atheismus életnagyságú szobra trónon ült ott, körülötte az emberi Bűnök kedves csoportja, mellette az Örület; a Bölcsesség fenséges haragban fenyegetődött feléjük. A symbolismus veszélyei nagyok. Robespierre fáklyatűzzel fel akarta gyújtani az Atheismust, de óh, a szélfúvás kedvezőtlen volt, vagy talán az Atheismus és az Örület volt nedves: állták a fáklyatűzet és a boldogtalan Bölcsesség fogott lángot. Kormos arcza iszonyú kísértetiesen vigyorgott csökönyös versenytársaira. Az allegoria nem sikerült és a nép bizonyára arra gondolt, hogy a papok mennyivel jobban kezelték a varázslatot és a látványosságot. A menetben volt egy hófehér ökörfogat is; rajta elől búzakévék, hátul pásztorok és pásztorleányok, színpadiasan bájos állásban. Az egész maskara pogány jellegű volt. A Cerealiát és a Thesmophoriát akarta feleleveníteni. Emléke mint a legízetlenebb, legundokabb anachronismusok egyike maradt fenn.

Hasonló anachronismus volt, bár külsőleg nem volt oly visszatetsző, a híres köztársasági naptár prairial, germinal, ventose, pluviose hónapjaival. Bölcséleti alapja épp oly retrográd és időszerűtlen volt, mint a Legfelső Lény ünnepének balgaságai. A föld gyümölcseinek, a természet erőinek, az elemek hatalmának és változatosságának tisztelete és szentsége csak addig lehetett őszinte, a míg az emberek hitték, hogy azoknak

személyi akaratuk van. De szemfényvesztéssé válik az ilyen imádat, mihelyt ismereteink a positivitas fokát érik el. Mikép térhetek volna vissza az emberek a külvilág imádásához, miután felismerték, hogy az nem egyéb, mint a jelenségek nagy csoportozata, mely eléje szabott utat követ, nem pedig a saját önkényes, független akaratát? Képzелhetni-e együgyűbb dolgot, mint a Legfelső Lénynek a pásztorélet egyszerűségével való ábrándos összekapcsolását? Ez az egyszerűség elmúlt, menthetetlenül elmúlt, mikor az emberiség a nomád korszakból a bonyodalmas újkori társadalomba lépett át. Tehát a Legfelső Lényt úgy személyesíteni, mint a kit különösen gabonakévék, pásztorok és pásztorleányok érdekelnek, annyi volt, mint a világerők legfelső intézőjét, az emberi sors hatalmas urát puszta idyllalakká, falusi játékdíszszé, kerti bálványszoborra lealacsonyítani. Az ünnepség, melylyel Chaumette az Ész istennőjét tisztelte, Robespierre bohó ellentéteztéséhez hasonlítva értelmes dolog volt. Comte szerint Robespierre ünnepe olyan volt, mintha az ember legszemélyibb tulajdonságait tennők áhitatunk tárgyává. Ha nem voltak képesek a társadalmat mint egészet fogni fel, már az is nyereség volt, hogy meghódoltak a világ földi urainak ama hatalma előtt, hogy a természet erőit (a pluviositást, a nivositást, a germinalitást, a vendemiairitást) az ember szolgálatába tudják hajtani.

Ha Robespierre színjátékának philosophiája retrográd és hamis volt: politikai alapját még sívárabbnak kell mondanunk. Az önhitt együgyűség jele, ha ő, a ki mélyen érezte, hogy a rendet csak a vallási gyakorlattal és előítélettel való megbékülés útján lehet helyreállítani, el tudta képzelni, hogy az ő Legfelső Lénye

— ez a pusztá dialektikai phrasis, egy költői georgikon istensége — kellően pótolhatja a szervezésnek azt az örök csodáját, melynek segítségével a nagy egyházférfiak az emberi élet minden viszonyai számára kialakították a dogmát, a szertartást, a papi rendet és a szent hivatást. A mely vallásnak csak az az egy szegény czikkelye van, abban nincs erő az emberi társaság összetartására. Egy más helyen azt mondtam az ilyen Robespierre-féle deismusról, hogy valósággal alig lehet hitnek nevezni. Lényegileg nem egyéb az, mint egy szép lelki gerjedelem számára kitalált név, a fenséges dolgokhoz való homályos vágyódás magasztos érzésének kifejezése. Ezzel a szép üres szóval akarjátok megtéríteni nyugati világunk barbárjait? Meg lehet-e vigasztalni a szenvedő emberek életét és le lehet-e törülni a jogtalanság, kegyetlenség siralmasan szomorú évlapjairól azt a keservet, mely folyton búsítja szánakozó hallásunkat, miként az éjjeli tenger nyögése. Lehet-e új tüzet éleszteni a hideg szívekben és új harczi kedvet a karok izmaiban egy látható tulajdonságok nélküli lénynyel, a metaphysika száraz abstractiójával, kinek irgalma nem a mi irgalmunk, igazsága nem a mi igazságunk, apasága nem emberi apaság? Nem ilyen hideg, szívtelen és mélyen romboló fogalom által lett az egyház a régi sötét időkben az emberek menedéke, hanem azáltal, hogy a szolgaságban és nyomorban sínlódó embereknek közöttük járó, velük az emberi kötelek örökké megható viszonyában álló alakokat mutatott: szerető anyát, ki közbenjárójuk az Isten előtt, öregebb testvért, a ki életét adja oda, hogy terhükön segítsen.

A Legfelső Lény ünnepnapján a guillotine pompás függönyök redőibe volt burkolva. Prairial 20-a volt ez. Két nappal később Couthon előterjesztette a conventben a prairial 22-iki híres törvény javaslatát. Robespierre fogalmazta és szövege az ő keze írásában maradt fenn. E szörnyű törvény nem egyéb, mint minden törvény eltörlése. A meztelenül legigazságtalanabb törvény, a melyet valaha alkottak. Zsarnokok sokszor megtették, hogy saját akaratukat tették a rendes bírói törvénykezés helyébe; de addig zsarnok még nem cselekedte meg azt a kegyetlen tréfát, hogy a bíróságot szántszándékosan a jogbiztonság rendszeres megtagadójává tegye. A törvény elméleti alapelvét Couthon egy olyan fallaciában jelölte meg, mely nagyon csábíthatja a hatalomban levő silány embereket: „A ki a közbiztonságot a jogtudósok találmányainak, a bíróságok formuláinak akarja alárendelni, az vagy hülye vagy gaz“. Mintha a közbiztonság más volna, mint a közönség biztonsága. A prairiali törvény szerzője elfelejtette ama bölcs embernek intő szavát, a kihez ifjúkorában elzarándokolt. „Minden törvényes,“ így írt Helvétius, „a mi a közbiztonság érdekében való.“ Rousseau pedig ezt jegyezte a könyv szélére: „A közbiztonság nem ér semmit, ha az egyén nincs biztonságban“. Lehetett-e szó biztonságról a prairiali törvény uralma alatt?

A politikai pernek, a bíróság becsületén és józanágán kívül, két sarkalatos biztosítéka van: a szabatos meghatározás és a bizonyítás. A bűncselekménynek pontosan körülírotnak kell lennie és a terhelő bizonyításnak szigorú szabályok alatt kell állania. A prairiali törvény súlyosan sértette az osztó igazság e feltételeinek mindegyikét. Először, leszállította az elítéléshez

szükséges esküdtek számát. Másodszor, a felségárulás fogalma általános és végtelenül ruganyos lett azáltal, hogy oly cselekvőségek vonattak bele, mint: csüggedésokozás, nézetmegtévesztés, erkölcsrontás, a hazafiság meghamisítása és a forradalmi elveknek perfid alkalmazás által való kijátszása. Harmadszor, a bizonyítékok értékelése az esküdtek benső meggyőződésére volt hagyva; megszűnt az elővizsgálat, a mentő tanuskodás, a jogtudó védelem. Terhelő bizonyíték lehetett minden tanuskodás, akár ténybeli, akár erkölcsi, akár szóbeli, akár írásos, ha olyan volt, „hogy józan eszű ember elfogadhatja“.

De hát mi indíthatta Robespierre-t e pokoli eszköz gigondolására? Hogy a bírói gyilkosságot magáért a gyilkosságért pártolta volna, ezt csak a royalismus vagy clericalismus legeggyűgyűbb hívei hihetik. Olyan nézet ez, mint az útszéli protestantismusnak az a véleménye, hogy Tudor Mária vagy Fülöp spanyol király kéjelegtek a vérontásban. Robespierre, csakúgy mint Mária és Fülöp, örült volna, ha vérontás nélkül sereglik köréje a nép. Az igazi inquisitor a politika terméke, nem hajlamból vérengző ember. De hát miféle politika sugalta a prairiali törvényt? Szerintünk a felelet egyszerű. Tudjuk, mi volt Robespierre általános célja a forradalom e szakában. Fivére Augusztin akkoriban a convent megbízottja volt az olasz hadsereg-nél és benső bizalmasa Bonaparte tábornoknak. Bonaparte sokkal később, mikor Sz. Ilona szikláján vezekelt bűnös életéért, elbeszélte, hogy látott Robespierre Maximiliántól Augusztinhoz intézett hosszú levelet, a melyekben a convent biztosainak — Tallien, Fouché, Barras, Collot és másoknak — rémtetteit elítélte, azzal vádolván őket, hogy kegyetlenségükkel

tönkreteszik a forradalmat. Bőséges bizonyítékaink vannak arra is, hogy Robespierre a közjóléti bizottságban mindent elkövetett, hogy ezek az iszonyú gonosztevők törvény elé állíttassanak. A törvény szövege is tanúsítja e célzatát. Az erkölcsök megrontásáról és a forradalmi elveknek rosszlelkű kijátszásáról szóló általános phrasisok célja éppen az volt, hogy utólérhető legyen ez az erőszakoskodó banda, melynek magaviseletét Robespierre a forradalom szégyenének tartotta. És a törvény eredeti javaslatában volt még egy érdekes záradék, mely megvonta a conventtól azt a jogot, hogy a saját tagjai ellen való eljárást megakadályozhatja. Szóval, Robespierre általában a convent további megtisztítását is célba vette. Nincs okunk feltenni, hogy általánosabb emberirtásra törekedett volna. De másrészt nem hihetjük azt sem, a mit némelyek állítottak, hogy csupán a gazdagok és szegények törvény előtti egyenlőségét tartotta volna szem előtt, midőn a jogtudó védelmet és a polgári jó magaviselet bizonyítását úgy a gazdagoktól, mint a szegényektől megvonta.

Ha Robespierre célja az volt, a mit mi annak tartunk, úgy az eredmény rémséges kudarcz volt. A közjóléti bizottság nem engedte meg, hogy törvénye azokra alkalmaztassék, a kiknek Robespierre különösen szánta volt. A Robespierre kovácsolta iszonyú fegyvert a közbiztonsági bizottság vette kezébe és Páris a Nagy Terror napjainak borzalmaiba merült. A prairiali törvény előtt a forradalmi törvénytörő aránylag mérsékelt számban küldte halálba az embereket. A bíróság felállítása vagyis 1793 április óta, a hébertisták kivégzéséig vagyis 1794 márcziusig, a halálraítéltek száma 505 volt. A hébertisták kivégzésétől Robespierre

haláláig az elítéltek száma 2158-ra emelkedett. Az áldozatok fele vagyis 1356 ember a prairiali törvény után végeztetett ki. Az emberi kegyetlenség még nem eszelt ki gyilkosabb fegyvert. Gyászos csapatokban hurcolták ki ezeken a nyári napokon az ártatlan asszonyokat és férfiakat, szegényeket és gazdagokat, olyanokat, a kikben az élet már kialvófélben volt és olyanokat, a kikben még teli erőben pezsdült. Vádat emeltek valaki ellen. Reggeli öt órakor ágyában elfogták, hétkor elvitték a Conciergerie-be, kilenczkor közölték vele a vádat, tízkor a vádlottak padján ült, délután kettőkor el volt ítélve, négykor a hóhér kosarába hullott a feje.

A rémület rendszerére az süti a czudarság eltörülhetetlen bélyegét, hogy a kül- vagy belellenségek veszedelme sohasem volt oly kevésbé komoly. Az alapos félelemnek sokat el lehet nézni. A megelőző párisi üldözések nem mondhatók túlságosan kegyetleneknek, ha meggondoljuk, hogy a város hemzsegett a royalistáktól és más reactionariusoktól, a kik valóban veszélyesek voltak, mert terjesztették a csüggedést és növelték a zavart. Ha a hadbíráskodást lehet igazolni, a mi csak ritka eset lesz, úgy a francia kormány 1793-ban igazoltan vette igénybe. Páris akkor olyan volt, mintha ostrom alatt állott volna, a körülzárt város parancsnokát pedig nem lehet nagyon szigorúan elítélni, ha a város falai között talált árulókat kivégezteti. Ugyanabban az időben az angol közvélemény sürgette a tory-kormányt, hogy terjeszszen elő törvényjavaslatot a felségárulásról és kívánták, hogy az enémű bűncselekmények körülírása épp oly határozatlan legyen, mint a prairiali törvényé. Windham ki merte mondani a parlamentben, hogy ő és társai „a törvényen túlmenő

szigort“ fognak követelni. És önáluk ez nem volt pusztaszó, ők urai lettek volna szavuknak. A XVIII. században a kegyetlen törvénysértés nem volt a jakobinusok kiváltsága. Csak harmincz évvel előbb történt, hogy Pennsylvaniában a közvélemény Istennek kedves tett gyanánt követelte az ártatlan indiánusok csúf lemészárlását és William Penn unokája 50 dollár díjat tűzött ki minden indián nő és háromszor annyit minden indián férfi fejbőrére. A forradalmi törvényszék előtt olyan jogszolgáltatásra számíthatott a vádlott, a milyen Braxfield skót bíróé volt, a ki 1793-ban lázadásért ítélte el Muirt és Palmert s a ki érczhomlokkal, mely méltó lett volna Carrier-hez vagy Collot d’Herbois-hoz, azt izente a kormánynak, hogy küldjön neki vádlottakat, törvényt reájuk majd talál ő.

Nem tudunk megbarátkozni korunknak ama paradox hajlamával, mely kedvet talál a rossz emberek igazolásában. Mi azt hisszük, hogy a prairiali törvény szerzője rossz ember volt. De ideje volna véget vetni annak a képmutatásnak, mely sujtó kezét emel a republikánusok és a szabadgondolkodók bűneire, de szemet húny a királyok és az egyházak bűnei előtt. Ismételjük, szabadabb légkörbe kell emelkednünk; kárhoztatnunk kell minden oly törekvést, mely a rendezett törvénykezés helyébe a hatalom önkényét tenné, lásunk ily törekvést akár ellenfeleinknél, akár pártunkon. Vannak idők, mikor az ilyen törekvést enyhébben lehet megítélni, de az 1794 prairial hava nem ilyen korszak volt sem Franciaországban, sem Angliában. És még gyűlöletesebbé teszi e rossz törvény bűnét az, hogy a Legfelső Lény állami ünneplésének hivatalos szervezésével kapcsolták össze. Robespierre szent ünnepe épp oly undok látvány, mint a katolikus autodafé,

melynél szent áldozatot mutattak be az irgalom Istenének, mialatt lángok perzselték az áldozatok testét.

Robespierre kedvetlen lett; nem azért, mert nap-nap után annyi embert végeztek ki, hanem azért, mert az ő gyűlöletének tárgyai nem voltak köztük. Fájtalta, hogy tervei meghiusultak; de fájdalmának forrása nem humánus érzés volt, hanem a rend helyreállításának kívánsága. Jó ember — így szólt Danton, a ki oly kevéssé volt jó ember — nem viselhette volna el az életet, miután ily törvényt iktattatott be és látta annak rémséges következményeit. Alig tetszeleghetett volna abban, hogy Corneille és Racine verseinek érzelgős szavalásával könnyekre fakasztja Madame Duplay kis társalgójának vendégeit, vagy hogy ott Le Bas hegedűjének olvadó zenéjét hallgatja. Robespierre mentségére rendesen azt hozzák fel védelmezői, hogy odahagyta a közjóléti bizottságot, mihelyt látta, hogy a mindennapi vérontást nem képes megállítani. Régebben azt hitték, hogy eltávozott Párisból és nem volt tudomása a bizottság határozatairól. De az iratok mutatják, hogy ez nem volt így. Robespierre messidor havában (június 19—július 18), a prairial és thermidor közötti véres hónapban, majdnem naponta írt alá bizottsági iratokat, tehát teljesen tájékozva volt a bizottság tetteiről. Pártfogói most azt a furcsa elméletet eszelték ki, a melyet ők erkölcsi távollétnek neveznek. Testileg jelen volt, de szellemileg nem; hogy komor hallgatása érezhetőbben sujtotta a gyilkosokat és zsarnokokat, mint távozása. Fájdalom, legalább két tény bizonyítja, hogy képtelenség ilyen fortélyos módon kimagyarázni azt a kényelmetlen tényt, hogy jólelkű ember szó nélkül nézte volna ama kegyetlenségeket.

Ott van először a Théot Katalin esete. Ez egy törődött öregasszony volt abból a fajtából, a mely gyakoribb a protestáns, mint a katolikus országokban. Azt képzelte magáról, hogy különös tehetsége van a szentírás értelmezésére, és néhány épp oly törődött ember hitt e képzelgésben. Az egyik felsőbb megnyilatkozás azt közölte vele, hogy Robespierre a messiás, az emberiség megváltója. A közbiztonsági bizottság vádat emelt e bolondos felekezeti ellen. A conventben Vadier volt a vád előadója, a legdurvább emberek egyike, a kiket a párisi lázadás felszínre hozott s a ki arra használta fel az alkalmat, hogy Robespierre-t alaposan nevetségessé tegye (prairial 27, január 15.). A boldogtalan messiás ott ült a helyén, mérgesen rágtá ajkait, midőn a convent gúnykaczaja között elővezeték a szegény bolondokat, kik az Isten fiát látták benne. Mindez végtelenül sértette kicsinyes kevélységét és finnyás önértetét; megértette, hogy Théot asszony mysticismusának gúnyolása közvetve az ő Legfelső Lényét csúfolta meg. Sietett a közjóléti bizottság elé, keserűen panaszkodott, hogy megengedték a bűnper megindítását, maga elé idézte Fouquier-Tinville-t s megparancsolta neki, hogy ejtse el a vádat. A közvádoló hiába hivatkozott a conventnek eljárást rendelő határozatára. Robespierre hajthatatlan maradt. A közbiztonsági bizottság megijedt és a per véget ért. „Lutteur impuissant et fatigué,” mondja M. Hamel, Robespierre legfeltétlenebb védelmezője, „il va se retirer, moralement du moins“. Tehetetlen és fáradt! De hiszen épp most vívott ki erős győzelmet a humanitás nevében. Miért elégedett meg ezzel az egy győzelemmel? Ha meg tudta menteni Théot asszonyt, miért nem mentette meg Cécile Renault-t?

Cécile Rénault egy fiatal varrónő volt, ki egy este Robespierre kapuja előtt izgatottan kiabálta, hogy látni akarja, milyen a zsarnok. Elfogták, mesterségéhez tartozó két kis zsebkés volt nála. Hogy elfogták és bebörtönözték, az természetes volt. Halálosan lázas idők voltak ezek. Még nem feledték el, hogy Marat-t saját házában gyilkolták meg. Néhány nappal előbb, lakása lépcsőházában rálóttek Collot d'Herbois-ra. Megérthetjük a pillanatnyi izgalmat és Robespierre épp oly joggal adta a martyrt, mint XV. Lajos, a mikor Damiens rozsdás késsel megtámadta. De a pártvezér ne hajtsa túl a szinpadias magatartást. Nagy bűn volt, hogy Robespierre, mivel jónak látta a klubban áldozatként szerepelni, az apagyilkosok vörös ingében vitette a vérpadra nemcsak a bűnös Ceciliát, hanem ennek apját, nénjét és egyik fivérét is, mint Pitt és Coburg ügynökeit és az ország atyjának gyilkosait. Történt pedig mindez akkor, mikor a vallási illuministák ügyében csak két nappal előbb megmutatta, hogy kezében van a döntő hatalom. A józan ember, a ki mérlegeli és félreteszi az ezen kérdést elhomályosító sophismákat, csak arra az eredményre juthat, hogy Robespierre azért avatkozott az előbbi ügybe, mert folytatásával nevetségessé lett volna; a másodikba pedig azért nem akart befolyjni, mert imádói előtt az eset annál érdekesebbnek ígérkezett, minél túlzottabb, melodramatikusabb, gyilkosabb színben mutatják be.

A második tény, mely foltot vet Robespierre humanítására, a következő: előmozdította és buzdította az olyan népbizottságok alakítását és tevékenységét, a melyeknek feladata volt áldozatokat juttatni a forradalmi törvényszék elé. Messidor 2-án (június 20.) 138 nevet

tartalmazó jegyzéket mutattak be helybenhagyás végett a bizottságnak. A bizottság helybenhagyta a véres okmányt s utolsóinak Robespierre írta alá, ő, a ki fiatalkorában inkább lemondott hivataláról, semhogy részese legyen egy ember kivégzésének. Erre a tényre annak idején azt jegyezték meg, hogy ezúttal elfojtotta társai elleni neheztelését, mert részt akart venni egy oly intézkedésben, mely némi kiegészítése volt az ő prairiali törvényének.

Minden más bizonyíték híján is, már e tényből joggal következtethetjük, hogy Robespierre-t nem bántotta az a gondolat, hogy a polgárgyilkolás rettenetes szenvedélyét az ő törvénye bocsátotta szabadjára. Elméje teljesen el volt merülve a hideg önzés számításában. Mondottuk már, hogy értelmisége igen korlátolt volt. Egyidejűleg csak egy célra tudta irányítani figyelmét, ez a cél pedig ritkán volt távoleső és mélyremenő. A gyakorlati kérdésekben szeme fürkésző, de gyenge volt. A prairiali törvény alkotásával, melynél magában véve érdemes és tiszteletreméltó szándék vezérelte, a romlott népfőnökök (egy Tallien és Fouché) és a közbiztonsági bizottság vad, nyers szellemei (egy Vadier, egy Voulland) személyét akarta sujtani. Robespierre mindenekfölött a szabályosság embere volt. Elméletben érzélgően rokonszenvezett a köznéppel; de szellemi gögjét, formalismusát és egyéni kényességét mélyen bántotta, hogy a forradalom milyen embereket vetett a felszínre. Morris kormányzó, ki akkoriban amerikai követ volt, a két bizottság legtöbb tagját úgy írja le, mint az emberiség salakját, a kikkel érintkezni szégyen; aljas emberekként, a kik csak mély megvetést érdemelnek. Danton mondotta volt, hogy „Robespierre a legkisebb gazember az

egész csapatban“. A közbiztonsági bizottság éppen azokból az elemekből állott, a kik ellen Robespierre leginkább fel volt háborodva. Bántották tisztességéretét, rossz szokásaik veszélyeztették jó hírnevét, melyet egész Európában oly becsültté kívánt tenni, a milyen francia hívei között volt. Ki kellett őket pusztítani a forradalmi kormányból, a mint kipusztultak Hébert és Danton. Társai a közjóléti bizottságban ebben nem akartak segédkezni neki. Jellemzetes, együgyű makacságában új csoportosítást kívánt tehát létrehozni, de a mennyire én látom, nem volt távolabbi szándéka, mint az ő nagyon jogos utálatának e külön tárgyait lakoltatni.

Az osztályok és csoportok azon állapota, mely a thermidori forradalomra vezetett, a legzavarosabb és legbonyodalmasabb helyzetek egyike volt, a melyekről a párttörténelem megemlékezik. Egy egész kötetre volna szükség e dráma összes fordulatainak leírásához. Itt csak röviden sorolhatjuk fel a küzdelem részeseit és a játék körülményeit. Az olvasó rögtön látni fogja, mily nehézségekkel találkozott Robespierre ama kísérlete, hogy számottevő csoportot hozzon össze. Ott volt először is a két bizottság. Az első, a közbiztonsági, egészben ellensége volt Robespierre-nek; tagjai, már mondtuk, minden politikai gondolat nélkül való vad, merész szellemek voltak, a kik lenézték a szép phrasiosokat és a bölcséleti elveket. Tudták, mennyire gyűlöli őket Robespierre és szívből viszonozták ezt az érzést. Az ő körükből, mint szilárd központból indultak ki ama váltakozó tervek, a melyeknek végre sikerült őt megbuktatni. A közjóléti bizottság meg volt oszolva. Carnot gyűlölte Saint-Just-et, Collot d'Herbois gyűlölte Robespierre-t és Billaud komor bizalmatlansággal viseltetett Robespierre tanácsai iránt. Röviden: a billau-

disták meg akartak maradni a hatalomban; hatalmukat pedig állandóan két csoport fenyegette: a convent és Páris. Ha szabad kezét engednek Robespierre-nek ellenségeivel szemben, nem kellett volna attól tartaniok, hogy tetszése szerint lázíthatja fel a népet? Viszont, Robespierre-nek ellenállani csak a convent segítségével lehetett; a conventre támaszkodni pedig annyi volt, mint visszaadni neki a hatalmat, melyet a múlt évi válság nyomása alatt a bizottságra ruháztak és időnként megújítottak. Billaud magatartása kétségbeejtő zavarára mutatott és a további eseményekből kitűnik, hogy valóban zavarban is volt.

Ha a conventet nézzük, annak helyzetét is nyugtalanítónak fogjuk találni. Félt egy második lázadástól és az újabb megtizedeléstől. Ha a jobboldal Robespierre-nek segítségére megy Foucher és Vadier letörésében, úgy Robespierre hatalmasabb lesz mint valaha és mi biztosíték volt a május 31-iki erőszak megismétlődése ellen? Ha a dantonistáknak sikerül Robespierre-t leverni, ez a jobboldalt erősítette volna és mi biztosíték volt a girondista reactio ellen? Másrészt a centrum talán joggal remélte éppen azt, a mitől Billaud félt: hogy ha a bizottság Robespierre legyőzése végett a conventhez fordul, ez oly erős pártalakítást teremthet, melylyel a convent a bizottságot verheti le.

Sok függött a hadi sikerektől. A tábornokok győzelmei nagy erősségei voltak a bizottságnak. A míg ezek tartottak, nehéz lett volna a győztes kormány ellen fordítani a közvéleményt. „Az első vereség után,” mondá Robespierre Barère-nek, „elvárom önt.” De a vereség nem jött. Az ármánykodás szakadatlan serénységgel folytatódott. Egyrészt Robespierre, a Saint-Just

és Couthon támogatásával, erősödött a jakobinus klubban és ezáltal a kerületekben, másrészt a Hegy és a közbiztonsági bizottság megnyerni iparkodott a jobb-oldalt, melyet megvetően a convent „posványának“ vagy „hasának“ nevezték. A közjóléti bizottság még nem tudta, mitévő legyen.

Thermidor első hetének végén Robespierre már nem bírta tovább a feszültséget. Lovaglással akarta a harczra edzeni idegeit, de oly sikertelenül, hogy aléltan emelték le lováról. Szorgalmas pisztolygyakorlatokkal akart erősödni. De mindez nem adott neki iniciatívát és tetterős izmokat. Saint-Just biztatta, hogy lázítsa fel Párist. Néhány bátor férfiú azt javasolta, hogy a bizottság tagjait éjféli ülésük közben el kell fogni. Robespierre mindezt elutasította és bízott abban, a mit legjobb fegyverének tartott: beszédre készült. Thermidor 8-án el is mondotta azt a conventben s óriás izgatottságot keltett úgy a házban, mint azon kívül. Egész Páris tudta, hogy nevezetes nap előtt áll ismét; megkezdődött a thermidori forradalom.

A thermidor 8-iki beszédet sokan, pártkülömbőség nélkül, a taktikai ügyetlenség netovábbjának tartották. Ha Robespierre államférfiú, nem pedig phrasisgyártó, világosan láthatta volna, mily úton kell haladnia. Úgy kellett volna gondolkodnia, a hogy Danton gondolkozott. Teljesen magáévá tette volna a convent érdekeit és biztonságát; eleget tett volna ama folyton növekvő kívánságnak, hogy a rémuralomnak véget kell vetni; bátran követelte volna a közbiztonsági bizottság eltörlését, Billaud, Collot és Barère eltávolítását a közjóléti bizottságból; indítványozta volna, hogy vagy ötven embert küldjenek élethossziglan Cayenne-be; békés politikát sürgetett volna a külhatalmakkal szem-

ben. Ez volt a helyzetparancsolta észszerűség. A feladat nehéz volt, mert hallgatóinak igen alapos okuk volt feltenni, hogy a prairiali törvény szerzője valójában terrorista. És tudjuk is, hogy Robespierre-nek nem volt szándéka szabálylyá tenni az enyheséget. Nem volt észbeli ereje leküzdeni a nagy félelmet, melyet az utolsó öt év ijedelmei keltettek benne; a köztársaságnak az árulók elleni oltalmára nem tudott kigondolni más eszközt, mint szigorra ösztönözni a forradalmi bíróságot.

De ha Robespierre-ben hiányoztak is ama tulajdonságok, melyek átfoglaló, következetes politika képviselőjévé tehetnék volna: annyi mindenesetre érdekében állott, hogy meggyőzze a mérsékelt párt (az u. n. Plaine) embereit arról, hogy ellenük nem forral terveket. És ezt bensőleg akarta is. De ha célzott kíván érnei, legjobb lett volna megmondani hallgatóinak, hogy kiket akar sujtatni velük. Ez megnyugtatta volna a többséget és eloszlatta volna az ellenségei részéről buzgón terjesztett ama gyanút, hogy a közülök számkivetendő személyek hosszú lajstromát tartja készen. De Robespierre, a ki most először merészelt pártsegítség nélkül támadólag fellépni, habozott. Nem volt bátorsága szemtől szembe megnevezni ellenségeit, hanem csak általánosságban szólott a köztársaság ellen összeesküdekről és saját rágalmazóiról. Egész beszédében nem volt egyetlenegy bátor, határozott, félre nem érthető kijelentés. A Plaine emberei nyugtalankodtak és kételkedtek. Nem tudták, vajjon az összeesküvés és rágalmazás vádját nem vonatkoztatja-e sokakra közülök is. A nagy szólamok nem igen hatják meg az embereket, mikor fejük áll a koczkán. Az ülés hosszúra nyúlt, hullámozottak az áramok és ellenáramok. Mikor nyuga-

lom lett, minden bizonytalan maradt. Robespierre kudarczot vallott, Billaud érezte, hogy nem szabad tovább haboznia és hogy a kollegája ellen alakult párthoz kell csatlakoznia. Mindakét párt tudta, hogy a következő nap megpecsételi valamelyikének a sorsát. Beszélük, hogy Robespierre aznap este a Champs-Élysées-ben sétált menyasszonyával; hű kutyája Brout követte, mint rendesen. Gyönyörködtek a nap lenyugtában és beszélgettek a következő nap várható dicsőségéről. De ez mesebeszéd. Az az est nem szerelmi enyelgésben telt el, hanem a klub viharában és zajongásában. Robespierre a jakobinus klubba ment, aznapi beszédét átnézni. „Ez a végrendeletem,“ mondá, buzgó híveinek élénk tiltakozása mellett. Az utolsó három év folyamán, többször mondogatta, hogy fenéig üríti a bürökserleget és a zsarnok töre előtt kitárja kebelét. Így szoktak volt beszélni abban az időben, és ez korábban nem is volt pusztá szólásmód, mert a braunschweigi herczeg csakhamar valóra válthatta volna a dolgot. De mikor Robespierre most beszédét végrendelet gyanánt emlegette, szerette volna, hogy ne legyen az.

Midőn aznap nyugalomra tért, eléggé biztosan hihette, hogy a conventben megnyeri a csatát, értesülvén, hogy Saint-Just nyiltan és egyenesen meg fogja támadni a bizottságokat. Ha megengedte volna csapatának, hogy nyomuljon a Pavillon de Flore-ba és távolítsa el vagy öldösse le az éjjel ott ülésező bizottságokat: mire felébred, már meg lett volna nyerve a csata. Hívei joggal mondhatják, hogy törvénytisztelete okozta bukását.

Az emberek mindig szerették babonás kapcsolatba hozni életük szomorú eseményeit a természeti elemek baljóslatú jeleivel. Mondják, hogy a thermidori borzalmas napokban oly rettenetes forróság volt, a milyen

emberemlékezet óta nem. A hőmérő az éj leghűvösebb óraiban sem szállott le 65 fok alá, nappal pedig emberek és állatok halva roskadtak össze az utcán. Thermidor 9-én reggeli 5 órakor zajongó, izgatott tömeg tolongott a convent karzatán. Tíz órakor nyílt meg az ülés, mint rendszeren a megyék és a hadsereg jelentéseinek felolvasásával. Robespierre, kit bámulóinak rendes csapata kísért lakásáról a conventbe, nem foglalta el helyét, hanem a szószék mellett állott meg. Gyakori tapasztalat, hogy a rémület okozta feszültség pillanataiban figyelmünk akaratlanul bizonyos apró dologra fordul. Most is mindenki észrevette, hogy Robespierre azt az ibolyakék selyemkabátot és azt a fehér nankingnadrágot viseli, mint mikor néhány héttel előbb a Legfelső Lénynek hódolt.

A karzat épp oly lelkesnek látszott, mint rendszeren. A Plaine és a Marais tagjai megcserélték alázatos arcukat, melylyel Robespierre tekintete előtt meghunyászkodni szoktak; bátran, bíráló tartózkodással néztek maguk elé. A Hegy vezérei folyton ide-oda jártak a folyosókon. Délben Tallien észrevette, hogy Saint-Just felmegy a szószékre. Rögtön lerohant a középbe, mert tudta, hogy komolyan megindult a keserű harcz. Saint-Just alig kezdett szólani, Tallien máris közbevágott. Nyomatékosan követelte, hogy legyen vége a kétértelmű phrasisoknak, melyekkel a triumviratus Párist már nagyon is régen izgatja. Billaud, a ki félt, hogy megelőzik a támadásban, utat tört magának a szószékhez, belekötött Tallien szavaiba és ügyesen gyanúsította Robespierre híveit, anélkül hogy egyúttal magát Robespierre-t támadta volna. Le Bas dühösen nekiugrott, hogy megállítsa; az elnök, Collot d'Herbois, rendreutasította Le Bas-t. A terem zengett a

„börtönbe! az Abbaie-ba!“ kiáltásoktól, Le Bas-t félretolták a szószéktől. Ezzel kitört a vihar. Robespierre ellenei tudták, hogy életükért küzdenek, a mi erőt és elszántságot öntött beléjük, ez pedig mindig nagy hatással van a tömegekre. Robespierre még biztonságban hitte magát. Billaud folytatta vádaskodásait. Robespierre most már nem bírt magával és felrohant a szószékre. Azonnal heves kiáltások hangzottak Tallien és társai részéről: „Le a zsarnokkal! le a zsarnokkal!“ A karzatot vad izgalom láza fogta el; az elnök csengetyűje folyton belehangzott a zajba; a Plaine szilárdan, csendben maradt; a szószék körül szilaj csoportok tombolnak, Tallien törrel fenyegeti Robespierre-t, Billaud ordítva indítványozza, hogy ezt meg azt el kell fogni; Robespierre gesztikulál, fenyegetőzik, üvölt, jajveszékel. Ellenségei tudták, hogy ha sikerül neki szóhoz jutni, tekintélye még most is megfélemlíti az ingadozókat. Egy találó szavára, egy hősiek mozdulatára elvesztethetik a csatát. A ház többsége még habozott. Keresték Barère-t, kiről régi tapasztalatból tudták, hogy ügyesen fel tudja ismerni, melyik oldalra hajlik a győzelem. Robespierre némileg visszanyervén nyugalmat és látván, hogy ezúttal valóban komoly zendüléssel van dolga, újra követeli, hogy Barère előtt szólhasson. De mind hangosabb lett a Barère-ért való kiáltás. Barère beszélt, Robespierre-ellenes szellemben, de óvatosan és a nélkül hogy Robespierre-t magát megnevezte volna.

Azután pillanatnyi nyugalom lett. A Plaine habozott. A harcz még mindig másra fordulhat. Robespierre újabb kísérletet tesz, hogy szóhoz jusson, de Tallien, vakmerő dühében, a zajos, heves szidalmak egész áradatában tör ki. Robespierre éles hangjának csak

szakadozott foszlányait lehetett kihallani Tallien harsány szavai, az elnöknek Robespierre-t rendreutasító kiáltásai, a csengetyű vészjelei közül. Most következett a küzdelemnek annyiszor leírt tetőpontja, a mikor ugyanis Robespierre elfordult régi hegypárti híveitől és el tudta magát szánni arra, hogy siránkozva hivatkozzék a jobboldal becsületére és erényeire. Rémületére, egy kis mozgás után még ezek a lenézett emberek is némák maradtak. Ekkor elsápadt, verejték csurgott le az arcán. De csakhamar visszajött haragja és daczos izgatottsága: magához tért. „*Gyilkosok elnöke,*“ így kiáltott Thuriot felé, „*utóljára kérek meghallgatást.*“ „*Nincs hangod,*“ vágott közbe valaki, „*Danton vére fojtogat.*“ Lerohant a szószékről és a jobboldali padok felé sietett. „*Ne jöjj ide,*“ kiáltott más valaki, „*itt ült Vergniaud és Condorcet.*“ Újra a szószékre lép, de hangja elállott. Tehetetlen, fuldokló, néma taglejtésre volt utalva, mintha lidércznyomással küzködnék.

A csata el volt vesztve. Egy több órai szenvedélyes, izgalmas küzdelem feszült nézése végre a szemlélőre is átvisz valamit a szereplők állati vadságából. A physikai erő kifejtés felébreszti az emberben a tigrist; kegyetlen gyűlölet fogja el a gyengeség ellenében; a római cirkuszban is lefordította hüvelykujját a tömeg, hogy rögtön végezessen a boldogtalan harczossal, a ki könnyedén dobta el fegyverét. A jobboldal, a Plaine, sőt a karzat is megvetette a legyőzöttet. Ha Robespierre-nek annyi physikai ereje van, mint Mirabeau-nak vagy Danton-nak, thermidor 9-ike újabb győzelmet hozott volna neki. De ellenfeleinek kitartó vadsága és szívóssága megtörték. Közfelkiáltással elrendelték letartóztatását. Egy pillantást vetett a karzatra, mintha csodálkoznék, hogy az tétlen marad meggya-

láztatásával szemben. A karzat néma volt. A kötelességüket teljesítő örök habozva léptek elő, némi félelemmel vezették el Couthon-nal és Saint-Just-el együtt. Testvére, kiért nemes áldozatokat hozott azon időben, melyet századok örvénye látszott elválasztani a jelen-től, dicső hősiességgel osztozkodni kívánt sorsában; erre Robespierre Augusztin és Le Bas is börtönbe mentek vezérükkel és bálványukkal.

Ez valamivel 4 óra után történt. A convent, azzal az önuralommal, melyet oly gyakran csodálnak eljárásában, még egy óráig folytatta alaki teendőit. 5 órakor feloszlott az ülés. Az élet a költők szerint mindennapi színjáték; az emberek elmondják hősi szerepüket, azután leteszik a kothurnust, lemosják arcukról a festéket és komolyan ebédhez ülnek. Ebéd közben a convent tagjai, úgy látszik, nem érezték, hogy még csak most következik a dráma válságos tetőpontja. A legközelebbi tizenkét óra fogja meghozni a climaxot. A convent leverte Robespierre-t; még csak azt kell megtudnunk, vajjon a conventet nem fogja-e leverni a párisi commune.

Robespierre legelőbb a Luxembourg fogházba került. Az igazgató eleinte valami alakiség ürügye alatt nem akarta befogadni. Azután a polgármesteri hivatalba vitték a rettenetes foglyot, a hol vidám barátok társaságában időzött esteli 8 órától 11 óráig. Ez alatt megisméltódott az 1792 június és augusztusban és az 1793 május és júniusban alkalmazott forradalmi módszer. Minden kerületben dobszóval hangzott a *rappel* és a *générale*, rémségesen zúgtak a félrevert harangok, emlékeztetve mindenkit, hogy nincs szentebb és mulaszthatatlanabb kötelesség, mint a forradalom. Hanriot, a fegyveres erő parancsnoka este fog-

ságba jutott, de a commune közegei csakhamar szabadon bocsátották. A városi tanács egyremásra adta ki a kiáltványokat. A vámsorompókat elzárták. A convent kapujával szemközt ágyúkat állítottak fel. A rakpartokon tolongott a sokaság. Küldönczök siettek ide-oda a jakobinus klub és a városháza, valamint e két központ és a 48 kerület között. Ennek az örületes éjszakának ki nem deríthető titkai közé tartozik, hogy Hanriot a parancsnoksága alatt álló fegyveres erővel nem oszlatta fel rögtön a conventet. Miért nem? Világos okát nem tudjuk. A convent tagjai ebéd után 7 óra tájban ismét összegyűltek. A teremben, melyet egész nap a pártok dühös gladiatorainak kiáltása és üvöltése töltött meg, most csak a szószékről elmondott szomorú jelentések egymásutánja volt hallható. 9 óra tájban a két félelmetes bizottság tagjai ijedten jöttek oltalmat keresni kollegáik körében, egy szemtanú megjegyzése szerint „a veszedelemben éppoly siralmasan, a milyen kegyetlenek és vakmerők voltak a hatalom idején.” Hallván, hogy Hanriot szabadlábban van és hogy kapujuk előtt ágyúk állanak, mindannyian leszámoltak az élettel és készültek a halálra. Híre jött, hogy Robespierre kitört fogságából és a városházára ment. Robespierre sürgető, ismételt felhívásra végre elhagyta a polgármesteri hivatalt és commune-párti hívei közé ment. Ez ellenszegülés volt a conventtel szemben, mert a mairie törvényes fogház volt és a míg ott tartózkodott, a törvény oltalma alatt állott. A convent heroikus bátorsággal kijelentette, hogy Hanriot és Robespierre törvényen kívül vannak. Ez a gyors intézkedés volt a szerencséje. Megbízta 12 tagját, hogy a határozatot rögtön vigyék meg az összes kerületeknek. Hivatali vállszalaggal, közben kivont

karddal száguldtak széjjel. Lóháton, lobogó fáklyás kísérettel nyargaltak végig Párison, minden jó polgárt a convent védelmére hívtak fel, hatalmukkal és tekintélyükkel izgatták a tömeget az utczasarkokon, felgyújtva így a nép képzelmet. Éjfélkor sűrűn kezdett esni.

Ezalatt a commune vezérei feltétlenül bízván a győzelmükben, egyre gyártották a papírrendeleteket, a melyeknek mindegyikére a convent ellenrendelettel válaszolt. A helyzet legalaposabb ismerői azt hiszik, hogy a commune, bár elmulasztotta a 10 óráig kínáló alkalmat a convent felosztatására, még hajnali 1 órakor is sikeresen védekezhetett volna. De ebben az órában a forradalom nemtője pihent. Ehhez járult, hogy Páris keleti részeiben ösztönszerű ellenkezés állott fenn. Bosszús bizalmatlanság volt ez ama férfiú iránt, a ki segédkezett Hébert és Chaumette megölésében. Szóval bizalmatlanság kezdett nyilvánulni. A kerületekben a vélemények mindinkább megoszlottak. A fegyveres csoportok közül az egyiknek jelszava „Éljen a convent!” volt, a másiké „Le a conventtel, éljen a commune!” A két nagy külvárosban minden ember talpon volt, három század állott indulásra készen. A convent ügynökei tényleg el tudták hitetni velük, — annyira ment ez éjjel az eszelősség — hogy Robespierre royalista béréncz és hogy a convent a kis Lajost ki akarja szabadítani a Temple-börtönből. A commune-párti testületek egymásután megszegték a hűséget. A zápor kiűritette a Grève-teret és mikor a Hanriot parancsa alatt álló századok a kerületekből előjöttek, a csend azt a gyanut támasztotta bennük, hogy törbe csalták őket; visszavonultak tehát a nagy székesegyházba és egyéb helyekre.

Barras, kit a convent a fegyveres védelemmel bízott meg, valami 6000 embert gyűjtött össze. Tudta, mi történt Párisban 1789 július óta és helyes ösztönnel felismerte, mily fölényben van az, a ki kezdi a támadást. Két hadosztályt alakított embereiből. Az egyik a rakpartok mentén indult, előlről támadni a városházát, a másik a Saint Honoré utcán, oldalt készült támadni. A városházán belül a lépcsőkön és folyosókon zsibongtak a lármás küldönczök és azok a gyanus lézengők, a kik czél nélkül mindig ott ögyelegnek a nagy történeti jelenetek színhelyein. Robespierre és a többi vezérek egy kis szobában kiáltványokat fogalmaztak és rendeleteket írtak alá. Csodálatos tudatlanságban voltak a convent mozdulatai felől. A felkelés hagyományai nem emlékeztek meg arról, hogy a hatalmon levő párt támadólag léphet fel a lázadó fél ellen. Könnyelmű önbizalmukban azt hitték, hogy reggelre seregük újra készen lesz, hogy a nyugat felé vezető ismeretes úton haladjon. Most félhárom óra volt. Robespierre éppen neve két első betűjét írta volt egy előtte levő okirat alá, mikor fölriadt az alatt levő térségről felhangzó kiáltásoktól és zajongástól. Néhány percz múlva földre volt terítve, állsontját pisztolylövés roncsolta szét. Fivére vagy elesett vagy kiugrott az ablakon. Couthont letaszították a lépcsőn és holtként hagyták ott. Saint Just el volt fogva.

Hogy Robespierret a conventsereg egy tisztje lőtte-e le avagy öngyilkos akart-e lenni, azt nem fogjuk megtudni soha, a mint nem fogjuk megtudni szellemi mestere, Rousseau halálának körülményeit sem. A sebesültet — rémes látvány volt! — előbb a közjóléti bizottság elé vitték, azután a Conciergeriebe, a hol néma önkívületben feküdt a nyári nap hőségében.

Minthogy a jogközösségből ki volt tagadva, kivégzéséhez nem kellett egyéb, mint személyazonosságának megállapítása. Délután 5 órakor beemelték a szekérbe. Couthon és az ifjabb Robespierre emberi ronchalomként a kasban heverték. Saint-Just meghurczolva, sárosan, rondán a negyedik volt a társaságban. A ki az igazságügyi palotától a hidon és a Saint Honoré utcán át a Rue Royale-ba és onnan a luxori obeliskig halad, végig járta a thermidor 10-iki délutáni forradalom *via dolorosáját*.

A thermidori forradalom neve alatt ismert bonyodalmas műveletek vége az volt, hogy a convent visszahódította hatalmát. A germinal 12-ik, prairial 1-ső és vendémiaire 13-ik napjairól elnevezett fölkelések mindannyian a conventnek a párisi forradalmi erőkhöz kivívott győzelmével végződtek. Másrészt a bizottságok levertek ugyan Robespierre-t, de tönkretették önmagukat is. Nagyon fokozatosan ért czélt a rend helyreállítására irányuló mozgalom, mely Danton elméjében fogamzott meg és Robespierre ködös terveibe ment át. De egészen más eszmék látták hasznát, mint amilyenek akár a Danton, akár Robespierre eszméi voltak. A vörös terrorra fehér terror következett. De nem hirtelen. Robespierre halála után csak kilenczed hónapra erősödött meg a reactio annyira, hogy kiszorította Robespierre társait a bizottságokból. Az életben maradt girondisták újra elfoglalták helyeiket a conventben. A dantonisták nem bocsátották meg vezérük kivégzését. Ez a két párt a bosszúnak hódolt. Az 1795 áprilisi decretummal száműzettek Varennes, Collot d'Herbois és Barère. Májusban elfogták a közbiztonsági bizottság tagjait. A forradalom új mederbe

lépett. Nincs okunk föltenni, hogy ha Robespierre nyeri meg a csatát, jobban folytak volna a dolgok. Tallien, Fouché, Barras és a többiek bizonyára rossz emberek voltak. De hát volt-e Robespierre-nek kellő képessége ahhoz, hogy újra építse az államot? Hiányzott nála a gyakorlati ember ereje, a politikai ítélet szilárd alapossága, az egészséges társadalmi bölcsélet. Ha, nem mondom Nagy Frigyessel vagy Washingtonnal, de azon tehetséges emberekkel hasonlítják össze, a kik a convent utolsó évében becsülettel és haszonnal szolgálták Franciaországot, megmérhetjük Robespierre mélységes, siralmas illetéktelenségét.

Macaulay.

„Miután valamely könyv sommás foglatát és beosztását megtekintettem“, így ír Gibbon, „várni szoktam az olvasással; önvizsgálódást végeztem magamban, magányos sétákon elmélkedve afelől, mit tudok, hiszek vagy gondolok a munka tárgyáról vagy valamely egyes fejezetéről. Így tudtam meg, mennyivel gyarapította a szerző ismereteim tárházát. Ha egyetértettem vele, ez megnyugtató; ha pedig nézeteink különböztek, ez figyelmeztetésemül szolgált.“

Straffordról is mondják, hogy valamely könyv első olvasása előtt vázlatosan papírra vetette gondolatait a tárgyról és arról, hogy milyen kérdések megoldását várja a munkától. A ki nem restelte kísérletet tenni e módszerrel, bizonyára tapasztalta hasznos voltát. Az ilyen eljárás világossá teszi, helyesbíti, függetleníti a könyvből merített tanulságainkat. Ez időszerint mindnyájan olvassuk egy kiváló férfiú életrajzát, egy közel rokonának művét, ki hajlamainál fogva maga is közel áll az irodalomhoz és a ki nagy politikai ügyekben való gyakorlati közreműködésével izmosította elméleti képességeit. Mielőtt Trevelyan úr két kötetébe belenézünk, talán jó lesz, Strafford példáját követve, röviden kérdezni magunktól: mi a lord Macaulay működésének jelentősége és értéke, milyen

hely illeti meg őt az angol irodalom nagyságai között? Tizenhét éve, hogy meghalt. Ma azok, a kik nem ismerték és talán nem is látták, egészen elfogulatlanul ítélnének műveiről, a mi kortársaira nézve lehetetlenség volt.¹

Hogy a közönséges könyvgyűjtő elméjében ma Macaulay művei elsőrendű helyet foglalnak el, az kétségtelen. Vannak, a kik játékképen elképzelik, hogy valami pusztai szigetre vannak számkivetve és meg volna engedve, hogy egész további életükre egyetlenegy szerző műveit vigyék magukkal kísérőül és szórakozásul. Kit választanának e fontos szolgálatra? Az ilyen írónak igen termékenynek kell lennie, mert a pusztai szigeten sok lesz az üres nap; kell hogy hangulat, tárgy és érdek tekintetében változatos legyen; kell hogy sok legyen a mondanivalója és jól tudja elmondani, mert másképen nem köti le a nyomott, szenvedő lelkületet. Az angoloknak gépies egyhangúsággal természetesen Shakespeare jutna

¹ Dolgozatunk megírása után jelent meg lord Macaulay életrajza Trevelyan úr tollából. Abban a nagy népszerűségben részesült, melyet gondos szerkezete, fényes irálya, ízlése és józan ítélete nagyon megérdemel. Ha Trevelyan úr nem fejtett volna ki oly hasznos politikai működést, sajnálhatnók, hogy nem az irodalmat választotta pályája főteréül. Lord Macaulay-ról írt jellemrajza sok tekintetben oly ellenállhatatlanul vonzó, hogy örülhet a bíráló, hogy elmondhatta véleményét, még mielőtt kísértően befolyásolhatta volna nézeteit Macaulay személyi tulajdonságainak leírása: családi kedvessége, az irodalom sikertelen művelői iránt való jóindulata, férfiasága, erős közérzése, nemes hazafisága. Újra elolvassva bírálatomat, örömmel látom, hogy egy jelzöt sem kell változtatnom, annyira meg van már állapotodva e hatalmas egyéniség működéséről való nézetünk, az ő becsületes, egyenes jelleme iránt való tiszteletünk.

eszükbe; a németek alig gondolnának másra, mint Goethe-re; az igaz érzésű francia Voltaire kilenczven kötetét szedné össze. Épp oly érdekes volna tudni, kit választanának másodsorban, ha a zsarnok kegyes volna egy második író is engedélyezni. Az angolokra nézve van némi adatunk, hogy kit kedvelnek legjobban. Egy újabb ausztráliai utazótól arról értesülünk, hogy három könyvről előre biztosan tudta, hogy ott találja minden gyarmatos könyvpolczán: Shakespeare-t, a bibliát és Macaulay Essay-it. Ez példája lehet annak, hogy az angolajkú népek mit éreznek Macaulay-ről.

Bátran mondhatjuk, hogy ilyen állást csak olyan ember foglalhat el és tarthat meg, a kinek rendkívüli tulajdonságai vannak vagy az általános tulajdonságokat rendkívüli mértékben bírja. A világ, mondja Goethe, inkább hajlandó eltérni a szabálytalanságot, mint elviselni a jelentéktelenséget. Még azok is, a kik legkevesebbre becsülik a hasznót, melyet Macaulay-ből meríthetünk, kénytelenek kiemelni ama tulajdonságait, melyeknek óriás népszerűségét köszöni. Az ebbeli vizsgálódás nemcsak az irodalmi kritika körébe vág; mert lehetetlen, hogy az ilyen imponáló író munkái, melyek a műveltségre legtávolabbról is igényt tartó minden férfi és nő kezében voltak, maradandó nyomot ne hagytak volna a gondolkodásban és a gondolatok kifejezőmódjában. Így például a legközségesebb megfigyelés mutatja, hogy nem vehetünk kezünkbe újságot vagy szemlét, anélkül hogy a mai zsurnalizmus hangulatán és irányán Macaulay hatását ne észlelnők; a zsurnalizmus pedig viszont hatással van mérhetetlen közönsége irányára és hangulatára. A kinek mai napság sikerül az újság-

írókat megnyerni, olyan helyzetben van, mint hajdan a nagy theologiai iskolák fejei voltak, a kiknek tanítványai világszerte elszéledve ezer szószékről hirdették a mester érveit, nézeteit, képeit, fogásait, módját és modorát.

A mai újságírókra két igen különböző fajta író nyomta bélyegét: Macaulay és Mill. Carlyle-t nem számítjuk ide, mert ő az, a mi a németeknek Jean Paul: *der Einzige*. Azonkívül Carlyle poéta is, míg a másik kettő, mindenik a maga nemében, komoly és okoskodó író, kik, bár különböző czélzattal, a napirenden levő ügyek és tennivalók nagy kérdéseit tárgyalták. Mindakettő eléggé praktikus arra, hogy az ügyek gyakorlati intézői figyelembe vegyék, de amellet eléggé elvontak és elméletiek is, úgy hogy kész szölamokkal látják el ama műfaj íróit, a mely rövid életű irodalmi élvezetet és bölcseleti díszletet nyújt olvasóinak. Talán mondhatni e kiváló két férfúró, hogy politikai íróink az egyiknek köszönik legtöbb érényeiket, a másiknak legtöbb hibáikat. Mill az okoskodásra tanította, Macaulay inkább a declamatióra ösztönözte őket; Mill mintaképe volt a türelemnek, türelmességnek és az ellennézet jóindulatú méltatásának, Macaulay nagyban előmozdította a szónokló hivalkodást és a dicsekvő tetszelgést; Mill a társadalmi erők nagy gazdasági, politikai és erkölcsi hatékonyságának eszméit hintette el, Macaulay a jelentéktelen részletek, a köznapi, helyi színezetű apróságok és az az álfestőiség hasonló kellékeinek kedvelését honosította meg.

Persze nyilvánvaló tévedés volna azt hinni, hogy ezek magának Macaulay-nek a tulajdonságai. A mi a vezércikkben üres önhittség, az Macaulay-nél gyakran csak jogosult önérzet; a mi amott alig több, mint zsémbes-

kedés, nála gyakran csak nemes felháborodás. A mi utánzóinál benső organikus hiba, írói jellegük és szellemi alkatuk alapja volt és ma is az, az ő nála egy hatalmas genius alkalmi meghibbanása. Az olyan erős hatalmas egyéniséget, a milyen ő volt, egységesen, fogytékaival együtt kell elfogadnunk, mert tulajdonságai egymásba vannak fonódva. Charles Fox, Quintilianusnak Ovidiusról írt ezt a mondását szokta volt Burke-re alkalmazni: „*Si animi sui affectibus temperare quam indulgere maluisset, quid vir iste praestare non potuerit!*“ Ez azonban nem bizonyos sem Burke-ről, sem senki másról. A moralisták taníthatják, hogy a tehetségek és indulatok egyensúlya teszi a kiválóságot, és a mennyiben saját megelégedésünkről és arról van szó, hogy az életen minél könnyebben haladjunk át, igazuk is lehet. De a ki nyomot akar hagyni a világon, a ki fölényre akar szert tenni a művészetben, a tudományban vagy a közügyekben, bármi értéke legyen is törekvéseinek: az talán jobban teszi, ha szabadra ereszti geniusát, mint ha korlátozza; jobb, ha bűnhődik hibáiért, mint ha kockáztatja tehetségei megbénulását, a melyeknek ama hibák talán válhatatlan járulécai. Az alkalmazkodás nem rendes tulajdonsága a kiváló embereknek; nem mindenikben van kellő szellemi képesség, megválasztani az utat, melyen felfelé kapaszkodhatik „a lejtőn, hol távolból a Hírnév büszke temploma tündöklik“. Ha Macaulay az egyensúlyos ítélet, a mérsékelt beszéd és a relativ tételek művelésére adja magát, minden valószínűség szerint tehetetlen szelídségbe süllyed. Volt eset arra, hogy valamely nagy bajvivó megtért tévelygéseiből és az evangéliumi erényeknek lett buzgó kedvelője, de a hős ritkán beszél kenetesen és épületesen. Vegyük el

Macaulay-től szelleme és irálya túlzásait és egy hajzata erejétől megfosztott Sámson lesz belőle.

Habár tehát a kiválóbb író jól teszi, ha megkíméli geniusának lendületes erőit a túlgondos, vigyázatos fékezéstől, más irányban működő, szintén jelentős írókra, valamint az események rendes folyására és az időre bízván az egyensúly helyreállítását: mégis kötelessége a kritikának, midőn ily erős ember működéséről ad számot, tevékenységének nemcsak hasznát, hanem kárait is mérlegelni. Az ilyen eljárás nem aprólékos faggatás vagy szörszálhasogatás. Az ilyen egyéniség éppen azért tehet kárt, mert kiváló; éppen mert nem középszerű, azért ronthatja meg egész nemzedékek izlését és ítéletét. Ez vele jár a jelentőséggel. Macaulay-t ma nem úgy kell mérlegelni, mintha most írt volna egy új könyvet. Az ő befolyása önálló irodalmi erő volt; a nagy olvasás korszakában pedig ez a különálló erő döntőleg hat nemcsak a vélemények színére, módszerére és mélységére, hanem azok kifejezőmódjára is. Nem új észrevétel, hogy az író hatása idővel függetlenné válik irataitól; valami általánosított, elvont személyiség nehezedik elménkre még akkor is, mikor rég elfeledtük nézeteinek részleteit és az érvelést, melylyel azokat támogatta, sőt a képeket is, melyekkel megvilágította, — pedig ezek rendszeren legtovább maradnak meg emlékezetünkben. A beszéd és a szólam álarcz, de felismerjük alatta az ember ábrázatát. Egy kedvelt írónak ez az egyénisége realis, hatalmas tényező. Öntudatlanul bevesszük hangulatát, alkalmazzuk módszerét s egyszerre csak azon vesszük észre magunkat, hogy utánozzuk szófűzése rhythmusát és mértékét; kérdezzük, miképen cselekedett, gondolkodott, beszélt volna ő a mi hely-

zetünkben. Egy hatalmas író rendszerint nyomot hagy elméműködésünk valamelyik ágában; végső hatása pedig az, hogy bizonyos tartós vallásos hangulatot, határozott szellemi hajlamot vagy nyelvezeti sajátosságot szül bennünk. Macaulay immár nem gyarapította a speculatív bölcsélet készletét valamely új gondolattal, nem fedezett fel valamely nagy történeti vagy társadalmi igazságot. Műveit a férfiaság, becsületesség és becsület fenkölt szelleme tölti el; de nem tartozik ama kis csoport-hoz, a melyre ráillik Mackintosh-nak a Dugald Stewart szónoklatáról mondott irigylendő panegyrisé: fődicssége abban állott, hogy „hallgatói egész nemzedékeibe belelehelte az erény szeretetét“. Sok bájos képet festett; a multnak sok nagy eseményéről való felfogásunkat bizonyos realitással ruházta fel. Nagy szolgálatot tett azzal, hogy végleg száműzte azon érzelgős jakobita hajlamokat és előítéleteket, melyeket a legnépszerűbb történetírók sophisticája és a legnépszerűbb regényírók költészete tartott ébren. De a mire valósággal saját bélyegét ütötte, az a stilus; nem csupán a grammatikai, gépi értelemben vett stilus, hanem az, a mit De Quincey az irány *organológiájának* nevez; a stilus az eszmékhez és érzelmekhez való viszonyában, a gondolattal való közlekedésében, hatásában arra, a mit az ész lelkiületének vagy öntudatának lehetne nevezni.

Ne higgyük, hogy közömbös, vajjon egy bizonyos korszak legnépszerűbb írója — pedig Macaulay nem volt ennél kevesebb — a *style coupé* vagy a *style soutenu* embere-e. Az irány bírálója nem tánczmester, ki a menüett kimondhatatlanul mély értelméről szónokol. Nem a supinumok és gerundivumok mestere. A stilusnak mélyebb erkölcsi jelentősége van, „mint a

milyent bolondok képzelnek“. Ha Comte gondosan ügyelt arra, hogy a mondat az ő kéziratában ne legyen hosszabb hét sornál, nyomtatásban ötnél; hogy a szakasz ne álljon több mint hét mondatból; hogy két mondat, de még két szakasz között se legyen hiatus; hogy egymásra következő két mondatban ugyanaz a szó, kivéve az egytagú segédszavakat, ne ismétlődjék: úgy ezzel az írói gondossággal azt kívánta jelezni, hogy a szívnek is, az észnek is hasznos, ha művészi szabályoknak veti alá magát. Miután ezt az új terhet megszokta volt, úgy találta, hogy az még a gondolkodásnak is állandó, nem is képzelt javulásával jár; hogy a versben azért van magasabb irodalmi tökély, mint a prózában, mert amaz több szigorú szabályhoz van kötve. Hozzátehetjük még, hogy a költői szellemű ember kezében maga a vers is annál tökéletesebb lesz, minél szorosabban alkalmazkodik ehhez a mechanikus törvényhez. Pope és Racine egyetlen metrumszabályt követtek, Victor Hugo huszat használt és oly szigorúan megtartotta őket, mint az algebraista vagy a csillagász a számítás, a levezetés szabályait. A ki tehát egy nemzedék stílusára hat, az nem csekély befolyással van nemcsak a mondatok hosszúságára, hanem a gondolatra és a lelkületre is.

Hogy Macaulay oly kiváló helyet foglal el a nép könyvespolczain, annak első és legtermészetesebb magyarázata az, hogy valóságos elbeszélő tehetség volt; az elbeszélés pedig nem csupán az ausztráliai gyarmatosok szemében, de a nagy tömeg előtt világszerte a legkiválóbb írói tulajdonság. Régóta tudjuk, hogy az egyszerű ember úgy kedveli a mesét, mint a gyermek; gyermekként szereti azt, a ki mesét mond neki mi-

nél több részlettel, dús színezéssel, azzal a realiztikus látszattal, hogy nem az elbeszélő találta ki. Macaulay nem ereszkedik le fürkészően az esemény vagy jellem legbenső indítékainak vagy okainak mélységébe és innen tovább a gerjedelem, a számítás, a subtilis inger bonyodalmaiba. Nincs benne analitikus szellem, nincs meg benne az elmélkedés isteni szelleme. Egész lelkülete a cselekvés és mozgás felé vonzza, élénk érdeklődéssel függ a tárgyi részleteken. Csak a dolgok külső, felületes oldala ragadja meg, az érzékekre ható részleteken szeret vesztegelni. „A ragyogó Macaulay“, így ír némi túlzással Emerson, „ki az angol uralkodó osztály hangulatának tolmácsa, kifejezetten azt tanítja, hogy a *jólét* annyi, mint jól enni, jól öltözködni, — anyagi jólét.“ Az ilyen tehetség, mely az ízlés és az érzékek, a hangos beszéd és a csillogó színjáték túltengő bájaiban tud gyönyörködni, nagy hasznára van a tömeges hallgatóságot kereső elbeszélőnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár Macaulay szereti az érzékekre ható részleteket, érzékisége mégis tiszta, férfias, elbírja a világosságot, sőt a napfényt. Nyoma sincs benne az őszi hervadás azon idegenszerű szagának, melyet egy újabb iskola szín- és illatszeretete és a jólétnek fentemlített kellékei terjesztenek.

De a pusztá festőiség kisebb tulajdonság, mint egy másik tehetség, melylyel mindenki dicsekszik, de a mely igen ritka: az események közvetlen, egyszerű elmondásának képessége. Macaulay Hallam-ról szóló dolgozatában panaszkodik, hogy Gibbon divatba hozta a közvetett, célzatos elbeszélés kelletlen fortélyát. Hallam kora óta bizonyára inkább nőtt, mint csökkent ez a bosszantó fonákság. Igaz, hogy Froude úrnak, bármely fogytékosak ítéletei az egységes

morál és politika szempontjából, bámulatos tehetsége van az egyenes elbeszéléshez; Freeman úr pedig, ha nem erőlteti túlságosan a hangsúlyosságot és tartózkodik az elbeszélésnek részletekkel való túlterhelésétől, rendszerint remekel a leírás közvetlenségével. Mégis a legtöbb ember — nem csupán azért, mert ez a két író életben van, Macaulay pedig meghalt — azt fogja mondani az utóbbiról, hogy nincs korunkban hozzá fogható mestere annak a művészetnek, mely egyenes, félre nem érthető módon, pontosan azt közli velünk, a mi történt. Pedig való igaz, hogy III. Vilmos túlságosan teljes Történetében nagy számmal vannak leírva oly események, melyeknek megtörténte vagy mikép történte a józan embert nem érdekelheti.

Egyik további oka annak, a miért az emberek Macaulay-hez tódultak, az volt, hogy a világtörténet legvonzóbb alakjairól és legérdekesebb eseményeiről mindig talált valami mondanivalót. És valóban mondott is. A ki fáradságot vesz magának összeszámlálni a világ összes korszakainak mindazon neveit, a melyekről Macaulay nemcsak valamit, hanem határozottat és szellemeset tudott mondani, az bámulni fog, hogy a történelem birodalmának mily nagy területén futott röptiben végig utalással, célzással és magyarázattal és mi bőséges tudással öntött tartalmat, értelmet és bájt ragyogó retorikájába.

Macaulay akkor jelent meg az irodalom terén, mikor középosztályaink óriás jólétre emelkedtek, számban szerfelett meggyarapodtak és az irodalom iránt jobban kezdtek érdeklődni, mint valaha. Essay-i egész könyvtárt pótolnak; páratlan kézikönyvet és vademecumot talál bennök a kisebb műveltségű, de

buzgó ember, a kiben elég nagy a tudnivágyás és az értelem ahhoz, hogy némi tájékozást szerezzen a nagy emberek pályafutásáról, a nagy eszmékről, a fényes mondásokról és a sokszerű bonyodalmakról, melyek az emberiségnek századról századra való menetelét jelzik. Macaulay tüzetesen ismerte Görögország és Róma irodalmát és történetét, az újabbkori Itália, nemkülönben Franciaország és Anglia irodalmát és történetét. Bármilyen legyen közvetlen tárgya előadásának: abba ama dús forrásból különös ügyességgel bele tudja vezetni a gazdag, szemléletes, beszédes példák egész áradatát. A régi és az újabb, az egyházi és a világi történelem; színdarabokból és regényekből, Plautustól Walter Scott-ig és Jane Austen-ig kölcsönvett alakok; minden nép és kor költőitől vett „pastoralis, pastoral-komikus, historico-pastoralis, tragico-historicus” képek és hasonlatok; gúnyírók csípős döfései, bölcsek bölcs mondásai, humoristák maró vagy pathetikus tréfái: mindez csak úgy hemzseg Macaulay irataiban a tudós könyvek és hős emberek csillogó színe alatt, a kosmoramikus ünnepségek zajával, változatosságával és elevenségével. Innen van, hogy Macaulay-ben, a ki elmealkata szerint a legkevésbé shakespeari írók egyike, mégis megvan az a shakespeari tulajdonság, hogy az érdekes jellemek és meglepő helyzetek végtelen sorozatát vonultatja el az olvasó előtt. Az író immár csak úgy remélheti a legterjedelmesebb népszerűséget, ha nemcsak *multum*, hanem *multa* található irataiban. Sainte-Beuve, korunk legkiválóbb francia íróembere, nem kevesebb, mint huszonhét kötetet írt páratlan *Causerie*-jéből. Carlyle, korunk legkiválóbb angol írója, harmincz kötetben tanít bennünket arra, hogy a hallgatás arany.

Macaulay nem volt oly dúsan termékeny, mint e két fényes író, de ha kötetszámban nem is éri el őket, épp oly változatos tudott lenni.

Macaulay stílusát tudatosan és rendszeresen sokszor utánózták néha tehetséges emberek is, a kik bízhattak volna saját tehetségükben. Legkiválóbb hibáit könnyű utánózni; de a ki kevésbbé otthonos az irodalomban, mint Macaulay, az nem lesz képes stílusa lényegét ismételni, mert az mindenekfölött az irodalmi tudás stílusa. És ez még nem is minden. Macaulay tudása nem csak igen terjedelmes, hanem minden ízében szabatos, mindig készenlétben levő tudás volt. A találó példák tömegét rendkívüli emlékezőtehetségének és az ellentétek és analógiák gyors felismerésének köszönhette. Írásközben jöttek a tollára, nincsenek fáradságosan indexekből összekeresve és utóbb gondosan külsőleg a szövegbe illesztve. Azért az olyan idézetek és utalások, melyek egyenlő tudású, de nem oly kész ötletű írónál gépies és fonák színben tűnnének fel, Macaulay irataiban úgyszólván a teljes hasonulás és önkéntelen, bájos beolvadás útján helyezkedtek el.

Bizonyos, hogy Macaulay korában író nem tehetett volna szert oly határtalan népszerűségre, ha műveiben bőven nem lett volna az, a mi lényegében véve „közhely”. Addison a szépírás titkát a természetes, de nem nyilvánvaló érzelmekben találta és ebben helyesen is van felismerve az Anna királynő korabeli finom irodalom „törvénye”. Talán kiegészíthetjük Addison definitióját azzal, hogy a legjobb fajta népszerűség titka a „közhelyek” nemes vagy költői kezelésében van. Shakespeare első tekintetre az ellenkezőt látszik bizo-

nyítani. És valóban, nem igazi csoda-e, hogy az olyan nemzetnek, mely az összes többi népek közül kiválik a jellem típusáról és magatartásáról való ítéletének farizeismusa, puritanismusa és lapos korlátoltsága által, — hogy az ilyen nemzetnek legnagyobb írója felülmulja a világ minden más íróját az emberi élet és természet felfogásának terjedelme, érettsége, teljessége, finomsága és végtelen változatossága által? Ezen ellenmondásnak egyik magyarázata talán az, hogy puritanismusunk csak a felületen van és hogy az angol ember gondolkodását tényleg nem korlátozzák túlságosan ama nagyon is rideg tételek, melyekről azt hiszik, hogy bennük találja fel az erkölcsi világ értelmét. E szempontból Shakespeare általános méltánylása nem egyéb, mint az emberi lélek el nem fojtható felelete ama szózatra, melyben az emberi természetnek teli hangját és ama világcsodákat ismeri fel, melyekről iskolai bölcsessége nem is álmodik. Még érthetőbb magyarázata a dolognak az, hogy a tömeg előtt Shakespeare nem ama finomabb érzéknek köszöni népszerűségét, a mely érzék az eszményiebb embereknél minden költői élvezet alapja; hanem köszöni ezt, ezernyi más bájain kívül, főképen annak, hogy fölötte ügyes mint egyszerű dramatista is, hogy mestere a színpadi érdekkeltetésnek és helyzeteknek, és köszöni mindennekfölött művei szerkezetének, ama hol magasztos, hol pathetikus szerkezetnek, melylyel nem a kényes, raffinált ízlést elégíti ki, hanem a legáltalánosabb, legelemibb emberi hangulatok húrjait rezgeti meg. Ama kevesek, kiknek lelkét a természetesség vagy a magasabb életcélok őszinte cultusa ragadja meg, bámulják óriás szellemét, mely egy szegényes, durva szövődékű és nyers személyzetű olasz elbeszélést a

legváltozatosabb eszmék szálaival szöve át, oly mester-művet teremt, mely mély gondolatokkal és magasztos fogalmakkal van telítve az élet legbensőbb kérdéseiről és legtitkosabb részleteiről. De a nagyközönség nem látja e finomabb szálakat. Shakespeare költészetében a nagy közönséget és vele mindnyájunkat az örökösen régi, de örökké új tárgyak érdeklik: a sír és a nász, a szerencse forgandósága, a sors meglepetései és az adott szó hiúságának örök igazságai. Ezen a téren, a nemes közhelyek terén, szerzi a költő legáltalánosabb, ha nem is legnehezebb diadalait.

A ki oly tárgyokról ír, mint Macaulay, abban nem lehetnek tevékenyek ezek a nagy költői inspirációk. De a történelemnek is vannak nemes közhelyei, megindító esélyei, és senki sem hivatkozott szívesebben a szabadsággal és a hazaszeretettel kapcsolatos szép igazságokra, mint Macaulay. A szónoklat nagy tárgyai, a szabadság és a hazaszeretet, szolgálnak neki mindig kész eszközül arra, hogy felgyujtsa olvasói lelkében ama magasztos érzelmek tüzeit. Nem volna irigyelni való angol ember az, a ki hevület nélkül olvasná az olyan helyeket, a milyen a Történelemben ama jelenet, mikor Turenne megütődik a hatalmas örömrivalgáson, melylyel angol szövetségesei a csatába vonulnak; igazi katonai gyönyörrel hallja, hogy Cromwell pikásainak szokása volt ujjongani, ha az ellenséget meglátták; hogy még a számkivetett „gavallérok” is nemzeti büszkeséggel nézték, a mint honfitársaik, maguk előtt a túlnyomó ellenséggel, bárataiktól elhagyatva, fejvest rohanva kergetik maguk előtt a legjobb spanyol gyalogságot és foglalnak el egy sikamtarajt, melyet csak az imént a legkitünőbb franczia tábornagyok egyike bevehetetlennek nyilván-

nított. Az ilyen próza épp úgy megrezdíti a hazáját szerető ember szívét, mint a „Lays of Ancient Rome“ leglelkesebb versei. És a hazafias, szabadsági köz-helyek Macaulay tollán nem lettek volna oly hatásosak, ha őszinte, benső hit nem sugallotta volna őket. Elméjének inanalytikus természete mellett lehetetlen lett volna neki a hazaszeretetet elfogultságnak, a szabadságérzést képzeltetésnek tartani. A cosmopolitismus, az internationalismus eszméi, melyeket a Cobden-fajta bölcselők a mi rideg szigetlakóinkba oltani akartak, Macaulay-ben nem langyos vagy kételkedő hívőre, hanem kereken tagadó ellenzőre találtak volna. Állhatatosan hitte, hogy Angliát történeti vezérszerep illeti Európa minden jó ügyében, a mint ugyanazt hitte Thiers Franciaországról, Mazzini Olaszországról. Az a gondolat, hogy e boldog szigetnek, e tengereken túl terjedő felséges birodalomnak bámulatos ipara, leleményessége, bátor vállalkozó szelleme, szabad kormányzata, bölcs és egyenjogú törvényei, nemes irodalma van, — nemkülönben az ész, erő és szívósság, melyekkel e nagy anyagi és még nagyobb eszményi javakat megszerezte és minden bel- vagy kültámadás ellen megtartotta: ez a gondolat Macaulay lelkét épp úgy át-rezgte, mint a francia költőt Párisnak és hősi tetteinek gondolata áthatotta vagy a mint a régi Athén polgárát a szeretett ibolyakoszorús város látása megindította. A ki kortársai dicsőítésének templomába biztosan és gyorsan be akar vonulni, annak teljes szívbeli őszinteséggel úgy kell áldoznia az uralkodó népszellemek valamelyikének, a mint az előítélet más szent, köztiszteletű bálványának áldozni szokott és ezt az imádatot könyve minden lapján ragyogtatnia kell. A Macaulay-ról megállapítandó legfontosabb tények

egyike az, hogy a tárgyalt kérdések mindegyikében teljes összhangban volt kora átlagos érületével. Kiválósága nem ama legmagasabb rendű, melynél fogva valaki gondolatban a tömeg külső szélén jár, megfigyelve a tömeget, rokonérzéssel iránta, reménykedve vele, — de külön. Macaulay lelkiileg a középosztály zöméhez tartozott és csak fényes tehetségével, rendkívüli kifejezőképességével emelkedett ki belőle. Nem volt benne egyes bátor embereknek az az ambíciója, hogy új hitet, új szenvedélyeket keltsen embertársaiban; fölényét az irodalmi dísznek köszöni, nem szelleme termékenységének. Páratlan volt abban, mikép kell az álláspontnak kissé nyers, hivalkodó jőzanságát a kivitel és a közlés méltóságának és emelkedettségének nagy díszével egyesíteni. Irályának csiszoltsága könnyen arra a feltevésre viszi az embert, hogy a gondolatai és érzelmei hasonlóan csiszoltak. Ellenkezőleg, Macaulay eszmeköre igen szűk és egyszerű, hangterjedelme — zenei nyelven szólva — csekély, a mint prózájában is a zöngé hangos, de kevés. A mi első tekintetre méltóságos, emelkedett, az közelebből nézve kellemetlenül emlékeztet az olyan ember korlátolt önbizalmára, a ki tudja, hogy vele vannak a közvélemény nagy seregei. Ha Macaulay a kilenczvenötödik olympias idején athenaei polgár lett volna, Sokrates perében bizonyára Anytus és Meletus oldalára áll. A népszerű írónak feltétlenül a beyett alapelvek helyességéből kell kiindulnia. Nem szabad, hogy ötletes gerjedelmei legyenek a sokratesi érvelésmódot vagy a bírálat, a kétség vagy az igazolás valamely más módját elfogadni, szemben az érzések és erkölcsi törvények ama tételeivel, melyek talán nagyon bizonytalanok és a gyakorlatban nagyon

figyelmen kívül maradnak, de a melyekre nézve a korszellem azt kívánja, hogy az elmélet és az irodalom olyanoknak vegye, mintha *semper ubique et ab omnibus* megbecsültetnének és elfogadtatnának.

Egészen így tesz Macaulay, és az általános nézet az, hogy ez nála vagy a nagyközönség számára író más szerzőnél nem nagy hiba. Az ember nem élhet csupán analysisből és nem táplálkozhatik az ironia burkolt élvezeteivel. Meg is lehetne ebben nyugodnunk, ha Macaulay iratai az emberiségnek csupán nemesebb előítéleteit tükröznék vissza. Így például Burke éppúgy meghajolt a modern társadalom előítéletei előtt, mint Macaulay; azt tartotta, hogy a társadalom előítéletekre van alapítva s azért szívéosan védte is őket. És mégis, mennyi Burke-ben a nagyság, mily finom a látás, mennyi az erő, az épületesség! Azt lehetne ellenvetni, hogy van épületes és van tudásos irodalom, hogy az egyiknek sajátos tulajdonait nincs jogunk a másokban keresni, sőt nagyon helytelen volna, ha véletlenül feltalálhatók volnának benne. De erre kettős válaszunk van. Először az, hogy Macaulay, soknemű iratai során, mindenféle ethikai és más kérdéseket is tárgyal. Ő nem pusztá krónikása a pártoknak és az ármányoknak, a dynastiáknak és a háborúknak. A második, fontosabb válasz az, hogy még ha nem lépett volna is ki soha a történetírás keretéből, mégis átszöhetne volna iratait — a mint átszötte minden igazán nagy író, bármiről írt is — ama jelentős képekkel és messzeható suggestiókkal, melyek egy csapásra a legkülönbözőbb gondolatok és hangulatok egész sorozatát villantják fel bennünk; a melyek hirtelen valami újjal és váratlannal ragadják meg érzékeinket és a melyek ha

egy múlt pillanatra is, a nemesebb lelki erő képességét és visszhangját váltják ki bennünk. Tacitus is, Burke is így hatnak reánk; innen van, hogy még azok is, a kik nem törődnek a római vagy a jakobinus zsarnokokkal, szívesen olvassák őket, majdnem oly szívesen, mintha nagy költők vagy kiváló lelki oktatók volnának.

Ennek egyik titka az, hogy bennök — és az ilyen férfiakban mindig — megvan az a tulajdonság, a melynek még csirái is alig lehettek Macaulay-ben: az elvont okoskodásba mélyedés és a szellem hasznos „pihentetése”. Macaulay-t elképzelhetjük, a mint az alsóházban társalog vagy szónokol, a mint egy könyvbe mélyed, könyvtárában adatokat kutat, találó gondolatokat vet papírra, fordultatos mondatokat szerkeszt vagy phrasisait fésüli. De képzelhetjük-e Macaulay-t gondolkodóban, igénytelenül fontolgatva és tűnődve, csak tíz perczre is elmélyedve a magábatérés ama hangulatába, mely bizonyos mértékben mindig sajátja volt az irodalom ama fejedelmeinek, a kiknél szívesen időzünk? Ő nem úgy keresi az Igazságot, a mint keresni kell: odaadással, kísérletezve, oly hangulatban, mintha egy szent köntös szegélyét érintené; ő hajánál fogva ragadja meg és mintegy ujjongó diadalban viszi magával, mint hadifoglyot, nem mint istennőt.

Mindezt visszatükrözi prózája, a mint hogy az ember lelkülete mindig visszatükröződik prózája minőségében. Macaulay irányának érdemei nyilvánvalók. Természetesen megtaláljuk benne elméjének kitünő tulajdonságait: erejét, férfiaságát és egyenességét. Az anyagi javakban és sikerekben való öröme, melyről már szólottunk, gazdagon színezi írását, mely

ekként pompássá lesz, mint a díszöltöny. Igaz, hogy brokátja újdonság új és hiányzik róla a hamvasságnak az a finom varázsa, melyet csak némi avultság kölcsönöz a dísznek. Másrészt önmagának tulajdoníthatja az ember, ha nem érti meg, a mit Macaulay mondani akar. Bátran állíthatjuk prózájáról, a mit Boileau a saját költeményeiről írt: „Et mon vers, bien ou mal, dit toujours quelque chose“. Ez roppant érdem, ha elgondoljuk, hogy az emberi nyelv, ez a hajlékony szerszám, mily könnyen csábitja kezelőjét a homályra, a többértelműségre, az alakosságra és a negédes megtévesztésre. A baszkok nyelvéről Scaliger állítólag így nyilatkozott volna: „Mondják, hogy a baszkok megértik egymást; én ezt nem hihetem“. Ez a maró gúny néha a nyelvek világának sokkal magasabb rendekre is ráillik, mint a milyen ez a félreeső dialectus, de a Macaulay kezelte angol nyelvre nem. Sohasem írt egyetlen homályos mondatot sem, a mi nem csekély érdem, ha meggondoljuk, mily kevés íróról lehet ilyen állítani.

Macaulay azok közé tartozik, a kik szerint a próza épp úgy elbírja a csiszolt, szabatos formát, mint a vers; de azt hisszük, azokkal is egyetértett, a kik úgy vélekednek, hogy az írott beszéd típusának és mintájának az élő beszédnek kell lennie. Az utóbbi nézet ellen sokkal többet lehet felhozni, semhogy e helyütt ily terjedelmű kitérést engedhetnék meg magamnak. Először is, az élőbeszéd egy vagy több hallgatót tételez fel, holott az írott szó gyakran a belső reflexiónak elmélkedő folyamatát és hangulatát van hivatva kifejezni, a melyek a külső érintkezés minden nyoma nélkül vonulnak át lelkünkön és a melyek elvesztenék sajátos hatásukat, ha csak gyanuja is támadhatna annak, hogy figyelmetlen hall-

gatói lehetnek. Másrészt, ha elfogadnók is azt a tételt, hogy minden szerzemény, már létezésének ténye folytán arra rendeltnek tekintendő, hogy az olvasók bizonyos köréhez szóljon: ezzel még nincs bizonyítva az, hogy a belső halláshoz intézett közvetett beszédnek ugyanoly módszert és rhythmust kell követnie, mint a külérzékünkhöz forduló közvetlen szólásnak. A befogadó elme helyzete itt más; közöttte és a beszélő között egy új medium symbolismusa áll fenn. Az író nélkülözvén azon hatásokat, melyeket az élő hangléjtés előidézhethet, kénytelen pótló eszközöket keresni: szebb szófüzést, változatosabb hangléjtést, erősebb zöngét, bonyolultabb körülírásokat, a milyeneket a legtökéletesebb élő beszédnek sem kell használnia, mert ennek a szoló személyiségének legkülönbözőbb és legerősebb eszközei vannak segítségére. Az írásos, akár kötött akár kötetlen beszéddel oly hatásokat lehet tenni, a melyeknek természetét nem lehet szabatosan meghatározni. A szóval szemben érzékeinknek egygyel kevesebb feladata van, mint a művészet bármely más nemével szemben; ellenben a képzelt hangnak egygyel több a feladata. Erről azonban itt nem kell bővebben szólnunk, mert a Macaulay prózájának minősége vitán kívül áll. Határozottan a szóbeli előadás mértékére van az szabva. A kik ez irányban kísérleteket tettek, azt mondják, hogy azon írókhoz tartozik, a kiknek szerzeményei kiválóan alkalmasak a fennszóval olvasásra. Tétéleinek határozottsága és egyenessége, szellemessége, a kimagasló, élénk színű részletek ügyes megválogatása és többi elbeszélő képességei megragadják a hallgató figyelmét, úgy hogy nincs könnyebben követhető író.

De bár a világosság, közvetlenség és tétélesség a stilusnak főkéllékei és nélkülözhetetlen alapjai, ez

még sem minden. Sőt megtörténhetik, hogy e tehetségek oly kedvezőtlen arányban és oly szerencsétlenül vegyülnek bele az elmének más irányzataiba és hajlamaiba, hogy az irány bájtalanná, összhangnélkülivé, disztelenné válik és csak a kíméletlen célzatosság és féktelen akarat nyilvánul meg benne. Már pedig Macaulay irányának fővonásai az önhittség és az önérzetes akaras. Nincs benne kegyesség. Az erély bizonyára szép tulajdonság, de Macaulay erélyét erő nélkülinek lehetne nevezni; inkább rohammal hat reánk, mint súlyánál fogva. A célok és intuitiók erélye az, melyek soha emberben tisztábbak nem voltak, de a melyek, tárgyukhoz viszonyítva, voltaképen külszerűek.

Az élesség is igen hatásos hang a nagyközönség előtt úgy a szónoklatban, mint az írásban. Bizalmat kelt az ember iránt; nem unják meg — csak azok, a kik tudják, mily érzékeny az igazság mérlege és mily szirtek és örvények környezik a helyt nem álló tételek vitatóját. Az ilyen emberek szemében nemcsak bizalmat nem kelt, de kétes értékű, visszavetítő stíluszt az olyan író, a kinek minden lapja, minden sora éles; a ki soha egy arasznyira sem tér le a szomszéd területre; a ki a biztonság látszatával megy végig a tárgyak bonyodalmain. Jól megítélhetjük a stílust, ha megfigyeljük, miképen bánt az író a főtétele bizonyításának útjában álló módosításokkal, korlátozásokkal és kivételekkel. A XVII. század komoly, lelkiismeretes emberei őszintén befoglalták ezeket a főtétel tárgyalásába ugyanazon szakasz keretében. Burke elég szoros rendben ugyanabban a szakaszban helyezi el, Dr. Newman, ez a kedves író, könnyedén szétszórja őket. Macaulay-ról bizvást mond-

hatjuk, hogy még mielőtt az írásba fogna, a külterületre utasít minden módosítást, vagy ha nagyritkán be is bocsát egyet-kettőt, ezt csak azért teszi, hogy annál biztosabban végezhesse ki ezeket is.

Említettük, hogy Macaulay céljait és intentióit bizonyos külszerűség jellemzi; hasonló benyomást kelt, midőn derűtségre törekszik. Hangja nem igazán vidám. Nincs benne önkéntelenség. Nem fakad az erkölcsi humor mélyéből, hanem csak irodalmi alakítás, melyet leginkább valami ügyes iskolamester ridegmodorához lehetne hasonlítani, a ki az ünnepi ebéden a fiúkat akarja mulattatni. Nem mintha hangja könyvszerű volna; ellenkezőleg, tónusa és tartása határozottan világias. De mégis mindig úgy tetszik, mintha sem nagy műveltsége, sem a whig-körökkel való benső érintkezése nem irtotta volna ki belőle a Clapham-szekta ridegségét és öntudatos határozottságát. Valamivel több hajlékonyságot szeretnénk benne látni, örülnénk még a gyengeség némi érzetének is. Mondottuk, hogy az emberek legkevésbé elnézők a tökéletesekkel szemben. Macaulay olyan, mint a katona-király, a ki még környezete előtt, lakosztályában sem mutatkozik más-kép, mint egyenruhában, csizmában. Tekintetének szigorúsága igen hasznos; szilárddá teszi írását, ez pedig bizonyára a jól írás első kellékeinek egyike. De van szelíd, higgadt és van kemény, pattogó határozottság. A Macaulay-t kevéssel megelőzött kor kritikusai — Hazlitt, Lamb, De Quincey, Leigh, Hunt — vele teljesen egyenrangúak voltak; de tudtak világosak, élesek, határozottak lenni amaz érdesség és rugalmatlanság nélkül, mely Macaulay kritikájában mind tartalmilag, mind alakilag kirívó.

Hogy egy régi író hasonlatával éljek: Macaulay stilusa nem a gondolatot övedző köntös, hanem vértess öltözet. Gyakran fényes és csillogó; az Anglia Történetét bevezető sorok lendülete felséges a maga méltóságában. De az ilyen lendület kivétel. Rendszerint a jól megdolgozott ércz keménysége, bár gyakran a fénye is megvan benne. Vagy más hasonlattal: művei úgy készülnek, a mint egy szép épület szokás emelni, nem úgy, a hogy a szép szobor vagy a „domború vésetű“ fríz kinő a szobrász képzeletéből. Nincs benne olvatag folytonosság, a mely mutatná, hogy a tárgy fogva tartja az író, nemcsak az író a tárgyat. Mondatai a menetelés szabályos rendjében, pompásan, büszkén lépdelve vonulnak fel; nincs rá eset, hogy az indulat hatása alatt az áradó folyam teli rohamába csapnának át. Érdekes, hogy bár Macaulay mindig a villogó, kifent kardot látszik forgatni és háborús légkörbe ragad bennünket, mégsem vesszünk rajta észre benső izgalmat. Talán ez egymagában is kizárja őt a legnagyobb írók sorából. Mert ezek, ama tartózkodás, elhallgatás és kímélet mellett is, mely mellőzhetetlen kelléke a legmagasabb rendű szónoki művészetnek még akkor is, ha a legerősebb hatásokat veszi célba: át tudják vinni az olvasóba a bennök égő tűz rezdítő érzetét. Macaulay-ról ellenben, bármilyen marcza mondásokat és pattogó kitérőseket hallunk tőle, mindig tudjuk, hogy érverése oly nyugodt, mint a gyakorlott párbajvívóé. Olyan hideg, hogy soha el nem veszít egy szerencsés rögtönzésű phrasist. Képei fényesek, de ritkán melegek. Azok az apró részletességű ecsetvonások, melyeket annyira kedvelt, mutatják, hogy még mikor képzelme önként, tüzesen látszik is működni, ez tényleg

csak írói eszköz, alakító szerszám, nem olvasztó tűz. Lássunk egy példát. Warren Hastings bűnperét írja le. „Az eljárás minden mozzanata“, így ír, „zivataros századokon át azon időkbe viszi vissza elménket, mikor alkotmányunk alapjait rakták le; vagy messze távolba, határtalan tengereken és sivatagokon át sötét-színű népek közé, kik idegen csillagok alatt élnek, idegen isteneket imádnak és idegen betűket írnak jobbról balra.“ Az utóbbi részletnek furcsa köznapias-sága nem méltó a kifejezett érzelemhez, megdöbbenti az olvasót, s a mi mint a képzelem egy szép ecsetvonása indult meg, írói ötletté törpül. Mellesleg szólva, ez a gyermekes toldás még szegényesebb, ha meg-gondoljuk, hogy a benszülöttek ősi írása valósággal bal-ról jobbra ment és csak egy idegen, a perzsa írás halad fordított irányban. Más helyek is, még olya-nok is, a melyeknek pompás színhatását méltán bá-muljuk, ugyancsak azt az érzést keltik, hogy ez csak irodalmi festőiség, valami rendkívül fényes hírlaptudó-sítás. Állítsuk, a példa kedvéért, Macaulay műveinek akármelyik, bár legköltőibb részletét ama hirtelen, bájos apostropha mellé, melyben Carlyle kifakad, miután a Bastille eleste után kitört 1789-iki véres borzalmakat leírta: „Ó júliusi lenyugvó nap! Ebben az órában ferde sugáraid reávilágítanak a fásított mezők békés aratóira, a hajlékaikban fonogató öreg asszo-nyokra, a hajókra künn a csendes tengeren, a ver-sailles-i Orangerie-ben álló bálra, hol kipirult udvar-hölgyek még most is tánczolnak a csillogó ruhájú huszártisztekkel; de reávilágítanak a városházán lángoló pokolra is!“ Ki nem érzi itt a költői ihlet fuvalmát és azt, hogy mennyire különbözik az, a serény szabatos-sággal dolgozó szónokias képzelem rideg alakításától?

Ez a megjegyzés nem kicsinyítése, hanem csak osztályozása Macaulay geniusának. Saját benyomásainkat szólaltatjuk meg, midőn kérdezzük, hogy az írók melyik sorában kell őt elhelyeznünk. A szónoklat jó és érdemes művészet és a retorikus író sokszor hasznosabb, tanulságosabb és nagyobb gyakorlati értékű, mint a költői. De nem lehet tagadni, hogy a ki Macaulay-t a nagy mesterekkel párhuzamosan tanulmányozza, alig fogja őt mint retorikust első helyre tenni. Ismétlem: semmi dísz, semmi emphasis, semmi fényes alakítás nem fogja előidézni ama szigorúan tartózkodó, mély megindulást; mi ékes díszlet sem pótolhatja legtávolabbról sem azt a megható, szívhezszóló zenét, melyet a komoly, magas szellemek tartózkodó tépelődése prózában fejez ki. Macaulay-ben, nem tagadjuk, van bizonyos zeneiség; de olyan zene az, a melyet ezüst trombitából, gyors solóban szünetlenül hallunk; nem az orgona dagadó diapasonja és nem a varázslatos négy húr lelki bővölete. Természetes, hogy az olyan jóérzésű ember, a milyen Macaulay volt, távol állott a dithyrambikus próza mai förtelmeitől, a beszélés művészetének ama buja, rángatózó hajtásaitól; de ama hatásokat, melyeket nála nélkülözőnk s az ő erős írói tehetsége mellett szinte bámulva nélkülözőnk, nem a dithyrambus szüli, hanem a mérséklet. Ennek magyarázatát már elmondottuk. Macaulay-ben, minden hatalma és ereje mellett sem volt leküzdeni való izgalom, kétkedés, lelki tusa. A világ tárva-nyitva volt előtte; oly világosan és biztosan olvasott benne, mint könyveiben; az élet neki a közvetlen kategorizálás tárgya volt.

Ez legalább egyik magyarázata hangváltozatai ama ridegségének és üteme ama bágyadtságának.

Macaulay prózájának rhythmusi szegénységét csak úgy fogjuk igazán észlelni, ha szólamai friss hallatára a harmonia valamely valódi mesteréhez fordulunk. Nem kell egyes helyeket idéznünk egy olyan szerzőtől, kinek művei minden könyvtárban megvannak; azonkívül Macaulay mindig annyira önmaga, hogy úgyszólván minden lapján találunk példát. Nézzük, miképen jellemzi Somers-t, kit annyira bámult, és azután olvassuk el Falkland jellemzését Clarendon tollából. „Oly bámulatos tudású és tudományú, az érintkezésben oly páratlanul kedves és bájos, az emberek iránt oly lágy, megnyerő és jóságos, oly egyszerű és tiszta életű ember volt, hogy ha e gyűlöletes, átkos polgárháborút nem bélyegezné meg más, mint ez az egyetlen veszteség: akkor is fölötte gyalázatos és borzalmas volna az utókor szemében.” Pedig Clarendon nem nagy író, nem is jó író, mert terjengős és bonyodalmas; de látjuk, hogy még nála is, ha oly tárgyat kezel, mely szívét érinti, a rhythmus lágygyá és hangzatossá válik. Ha legelsősorú prózaírót veszünk elő, még nagyobb különbséget tapasztalunk. Mily csillogó, mily üres a Macaulay irálya, ha ahhoz a szép alaphanghoz mérjük, melyen Burke következő, nem is legékesebb irataiból való helyének dallama gördül:

Csak nem fogjátok hinni, hogy mi, kik civilizált országban születünk, kiket művelt szokásokra neveltek és művelt vallásban oktattak, kik világos, pallérozott korban élünk, melyben még a külháború is veszített régi borzalmaiból: hogy mi reátok, hajdan szeretett testvéreinkre, ráeresztjük a vadak és kannibálok ama szilaj törzseit, a kikről a barbárság és tudatlanság letörülte az emberi természet nyomait. Mi jobban szerettünk volna összefogni veletek, hogy az emberiség e boldogtalan részét lassanként a műveltség, a rend, a kegyelet és az

erényes fegyelem állapotára emeljük fel, nem hogy fokoznánk természeti vadságát és ölésre uszítanók ellenetek, a kiket bölcsebb és jobb őseink egyenesen azért küldöttek a vadonba, hogy ott szent vallásunkkal együtt annak emberies, kegyes szokásait is meghonosítsátok. Mi nem hiszszük, hogy a háborúban minden meg van engedve. Mi minden barbárságot, a gyújtást, pusztítást, gyilkolást, kínzást és egyéb kegyetlenséget, a mi oly borzalmas és gyalázatos, hogy keresztény száj ki nem mondhatja, keresztény fül nem hallhatja: mi mindezt teljesen olybá vennők, mintha magunk követnők el, ha ösztönzésünkre tennék azok, a kiktől tudjuk, hogy így viselnek háborút. Elöttetek testvéreink előtt, a jelenkor, a jövő, királyunk, hazánk és Európa előtt, mely szemlélője e szomorú eseményeknek, tiltakozunk az ellen, hogy bármi részünk volna a polgárháború el nem kerülhető szerencsétlenségének e végső, legrosszabb bajokkal való növelésében.

Mi nem nevezünk benneteket lázadóknak vagy árulóknak. Mi nem szólítjuk ellenetek bosszúra a koronát. Mi nem tudjuk gyűlöletes, méltatlankodó szavakkal illetni honfitársaink millióit, mert egyetértően követelik ama jogokat, a melyeket mi magunk mindig boldogságunknak és dicsőségünknek tartottunk. Ellenkezőleg, mi fennen tiszteljük az elveket, melyek szerint cselekedtek, bár fájlaljuk némely következményeiket. Bár fegyverben álltok, magunkhoz ölelünk mint barátokat, mint testvéreket, kiket a rokonság legdrágább kötelékei fűznek hozzánk.

Azt mondhatná valaki, hogy nyilvánvaló igazságtalanság, a történetíró prózáját, ki a fontos eseményeket másodkézből ítéli meg vagy adja elő, az államférfiú prózájához mérni, a kinek tevékeny része van a nagy eseményekben, kit a jelenleges küzdelem szenvedélye hevít és a bizonytalan eredmények iránti eleven érdeklődés izgat. Ha e kifogás alapos — pedig meglehet, hogy az — akkor természetesen ki van zárva, hogy Macaulay-t Burke-vel vagy akárcsak Bolingbroke-kal hasonlítsuk össze, kinek finom modora és művelt vidámsága mellett Macaulay bántó pompája annyira szembeötlő. De ha nincs is jogunk Macaulay-t

az ügyek színterén működő nagy szereplőkhöz hasonlítani, bizonyára nem lesz kifogás az ellen, hogy őt Southey-vel tegyük párhuzamba. Southey csak egyszerű íróember volt, de érdemes megjegyezni, hogy Macaulay-t mindig igen vonzotta Southey irálya; bevallotta, hogy szívesen olvasta még akkor is, ha vadakat írt. Lássunk tehát egy lapot Nelson Életéből vagy Wesley Életéből; lássuk, mily könnyed, síma, természetes és megnyerő a szófűzése, mondatainak emelkedése és ereszkedése s a mellett mily változatos a rhythmusa, mily izmosak a mondásai. És azután vegyük elő Macaulay egy lapját; görnyedni fogunk súlyos emphasisra, túlszínezett képei, fellengző kifejezései és kelletlen staccatói alatt. Southey Féliszigeti Háború-ja ma el van feledve; de ha olvasóim valamelyikénél, könyvtára legfelső polczán akad belőle egy példány, bátran felhívom, vegye elő a harmadik kötetet és olvassa el utolsó lapjait, melyekről Coleridge azt szokta volt mondani, hogy angol nyelven szebb történeti dicsőítő beszédet nem olvasott; megbocsátható túlzással azt is hozzáteszi, hogy e lapok nagyobb tényezői voltak a herczeg hírének és dicsőségének, mint egy-egy hadjárata. „A parancsnok vállalatait előrelátás kísérte; csak úgy ment előre, ha biztosítva volt a visszavonulása, vissza pedig mindig oly magatartásban vonult, hogy megtévesztette a túlnyomó ellenséget“ és így tovább Wellington tehetségeinek összegezésében. „Volt neki becsesebb, még haditetteinek nagy és tartós dicsőségénél is értékesebb tulajdonsága: az a megnyugtató tudat, hogy jó célra használja tehetségeit; hogy súlyosan sérelmezett két nemzet felszabadítása, hazájának biztonsága, becsülete és jóléte, Európa és a civilizált világ közös érdeke

vezérelte. Hadjáratait az ügy szentesítette; nem szennyezte be bűn, kegyetlenség; diadalkocsija nyomait nem követte átok; babérja összefonódott az igazság amarantusával és győzelmeit még halálos ágyán is jó cselekedetei közé sorozhatta.“

A mondat intonációjában hiányzó mélységnél és szépségnél is nagyobb hiba a színezés vastag túlzása, mert ez arra mutat, hogy még nagyobb fogyaték van az író ítéleti elfogulatlansága körül. Macaulay e részben folyton vétkezik. Az ő serlegében az igazság bora mindig szeszszel van vegyítve, még pedig száz fokkal a törvényes mértéken felül, és lámpájába nagyon is gyakran naphtát tölt finom olaj helyett. Nem mintha ösztönszerű hajlandósága volna a túlzó díszletezésre, a mely tulajdonsággal irodalmunknak nem egy kiváló alakjával osztoznék. Ellenkezőleg, azt látjuk, hogy a túlzó kitételek és az indulatos mondások nála gondos munka eredményei és beszéde hevesességét vagy ironiáját többnyire az erős hatást kereső hajlam szüli. Emlékezőtehetsége, közvetlensége, a tárgyat szilárd körvonalakba szorító, élesen kiköszörülő képessége, — mindez és egyéb sajátságai a hatáskeltés e rendületlen, kitartó törekvésének állottak szolgálatában. De a legkellemetlenebb vonás Macaulay-ben az, hogy oly gyakran kielégítette őt a hatásnak köznapi, az ízlést sértő, a kényesebb fülnek hamisan hangzó és — a mi a legrosszabb — az igazság szellemével alapjában ellenkező fajtája. A köznapiság alatt természetesen nem az egyszerűséget értjük, a mi egészen más fogalom. Nincs író, ki akár a kiemelendő részletek, akár az ezek leírására és megvilágítására szolgáló képek megválasztásában keresetlenebb volna, mint Carlyle; de azért nincs író, a ki távolabb volna a

köznapiasságtól. Azt sem lehet mondani, hogy Macaulay valami dóriai szójárás bevitelével túlságosan gazdagítaná nyelvünket. Az ilyen izmosság neki nem igen van ínyére. Mi azt találjuk benne, a mit a francziák brutalisnak neveznek. A hogyan például a Hallam-ról szóló értekezésben a restauratio féktelenségét leírja, az a mi szemünkben durva, köznapi kép, melyre a festő féktelen nyersességgel rakta fel palettájának legrikítóbb színeit. Kinek nem tűnik fel Boswell jellemzésének köznapiassága és nyersessége? „Ha nem volt volna nagy bolond, nem lett volna nagy író . . . buta, elősdi, fityfirty volt“ és így tovább; Boswell jellemének elemzésében vetekszik a felületesség a szavak gyermekes durvaságával. És álljon itt egy nyilatkozata Montesquieu-ről. „Az akkori angolok“, így ír Macaulay a XVIII. század közepéről, „úgy megbámulták azt a francziát, a ki alkotmányos korlátokról és alaptörvényekről beszélt, mint a tudós disznót vagy a zenélő csodagyereket“. És azután úgy jellemzi azt a szerzőt, a ki a világ legfontosabb könyveinek egyikét írta, hogy „tetszetős, de felületes, hatást hajszólo — igazi Elnök“, és így tovább, úgy hogy valósággal megütközik az olvasó, a ki Montesquieu jelentőségét véletlenül ismeri. Minket itt nem érdekel Montesquieu méltatása és az sem, hogy mennyiben igaz az, a mit a korabeli angoloknak róla való véleményéről mond; de író, a ki oly férfiút, mint Montesquieu, a tudós disznóval és a zenélő csodagyerekkel helyez antithesisbe, tudatosan száll le nemcsak a köznapiasságba vagy könnyelműségbe, hanem a gondolkodás lapos póriasságába, az eszmekör bizonyos alacsonyságába és nemtelenségébe is. De ez, bár rendes, de nem egyedüli bűne Macaulay-nek ebben a szerencsétlen

irányban. Nagyon gyakran cifrázkodó is. Így például egy helyen Addison-ék egy állítólagos szokásáról tesz említést. Swift ezeket írta volt Johnson Eszterről: „Nem tudom. kényelemből történt-e vagy némely személyek iránti közönyösségből vagy Addison egy szokását követte-e, mely neki annyira tetszett: de ha észrevette, hogy a társaság valamelyik tagja nagyon ragaszkodik helytelen nézetéhez, inkább hajlandó volt igazat adni neki, semhogy czáfolta volna. Így nem volt lárma és nem veszett kárba az idő.“¹ Lássuk, milyen képet fest ezen előadás alapján Macaulay: „Ha valamelyik önhitt, buta ember észre térítésének első kísérlete rossz fogadtatásra talált“, így ír Macaulay Addison-ról, „megváltoztatta hangját, udvarias arcczal helyeselt“, s a megtisztelt bolondot mind mélyebbre belevitte az absurdumba.“ Figyeljük meg, miként alakul itt át az utánpótlásban az eredetinek egyszerűsége groteszk hévvé és túlzó indulattá, és miképen válik az egyszerű falusi leánykából festett városi báb.

Álljon itt még egy példa. Nem kívánjuk sérteni senkinek tiszteletérzését, melylyel egy Macaulay-minőségű szellem iránt viseltetik; de lehet-e enyhén szólani arról, hogy Lucretius nagy költeményének elmélete csak úgy közbevetőleg „a természeti és erkölcsi bölcsészet legeggyűgyűbb és legszegényesebb rendszerének“ mondatik? Meg lehet bocsátani még a compositio kellemetlen mesterkedéseit is, ha arra szolgálnak, hogy tisztábban mutassák az igazságot, élénkítsék és mélyítsék erkölcsi érzésünket; de Macaulay-nél az erős superlativusok merész, szokásos használata alap-

¹ Forsters *Swift*, I. 265.

jában tudománytalan és igaztalan. Ő irodalmunkban legtanulságosabb példája annak, hogy a melléknév ellensége a főnévnek.

Jeffrey 1837-ben látta Macaulay-nek egy közös barátjukhoz írott levelét, a melyben azt fejtí ki, hogy miért ér többet az irodalmi élet a politikainál. Jeffrey úgy vélekedett, hogy hírneves barátjának következtetései tévesek. „A mi azt illeti“, úgymond, „hogy az író élete nyugalmas volna, ezt nem hiszem. A mi pedig a hírnevet illeti, az író hírneve, ha néha marandóbb is, rendszerint lassabban érvényesül és — egyes ritka esetek kivételével — nem oly lélekemelő. A nagy költő vagy a nagy *eredeti* író dicsősége minden más dicsőséget fölülmul. De ki adna sokat az olyan dicsőségért, a milyen a Gibbon-é? Különben azt tartom, hogy úgy a költő, mint az államférfiú főboldogságát nem annyira a személyi dicsőség érzése szüli, mint ama belső, büszke tudat, hogy lelkiismeretes hatást gyakorolt az emberiség sorsára.“ Pedig Gibbon-nek megvolt legalább az a sikere, hogy oly vallási vitába bocsátkozott, a mely valószínűleg századokig fog tartani. E mellett Gibbon különösen történetíró volt, holott Macaulay-ben nem annyira a szakszerű történetírót, mint inkább az íróművészet mesterét dicsőítették. A küzdelem és az átmenet oly korszakában, a milyen a mienk, az író folyton nagyobbodó távolságba vész, ha írásában nem hatja át egy megindító, uralkodó érzés: annak sugallata, hogy nagy események előestéjén él; annak sejtelme, hogy holnap nagy nehézségek és érdekek fogják foglalkoztatni és nyugtalanítani az emberiséget. Sohasem tehet szert maradandó dicsőségre azzal, hogy az óra

divatját aranyfénnyel veszi körül vagy magasztalja a múltó nap korlátolt czélzatait. Ha meggondoljuk, milyen más ma a felfogásunk a kritikáról, milyen mások a nézetek a történetírásról, mennyi oly kérdés hánytorgatja még a felületes olvasót is, a melyekről Macaulay hallgat: nem szabadulhatunk attól az érzéstől, hogy az a kiváló férfiú, kinek életrajzát ma mindnyájan olvassuk, egy most már távoli múlt hőse, s hogy kevéssé járult hozzá ahhoz, hogy könnyebben birkózunk meg a jelennel, melyről, bár oly közel volt hozzá, úgy látszik alig is álmodott.

Joseph de Maistre.

Az a nevezetes katolikus reactio, mely a XIX. század elején Franciaországban tért foglalt, Angliában — eléggé érthető okokból — nem részesült a megérdemelt figyelemben. Pedig méltó lett volna érdeklődésünkre, nemcsak mint az európai gondolkodás történetének egyik vonzó epizódja, de azért is, mert igen hatalmasan és teljesen képviselte azokat az eszméket, a melyekkel az úgynevezett modern szellemet halálos küzdelemben levőnek tartják. Az egyik ok az, hogy az angol protestantizmus nem tulajdonít a valódi katolikus eszmeáramlatnak oly nyomós fontosságot, a milyent oly országokban tulajdonítanak neki, a hol majdnem minden lelkileti érzés, ha bármely vonatkozásban áll a valláshoz, okvetlenül katolikus formákban nyilvánul meg. Nálunk a XVIII. század eszméi ellen való theologiai ellenhatás nem volt és nem is lehetett más, mint protestáns. Természetes, hogy a kereszténység védelmét és visszahelyezését mindig az illető ország uralkodó hite és gondolkodásmódja irányította. Ha Coleridge katolikus lett volna, csak egy kis felekezet olvasta volna idegenszerű vallásosságtól szokatlanul színezett iratait; nem lettek volna az egész nemzetre azzal a nagy hatással, a melyet a sajtó és a szónók szokásos út-

jain át, a philosophiai gondolatnak a nem bölcselkedők elméjébe juttatásával ránk tettek. Természetes, hogy Franciaországban az a gyűlölet, mely minden ellen fordult, a minek a forradalom kitörését tulajdonították (a metaphysikában a sensualismus ellen, az atheismus ellen azon a téren, a hol a theológiának kellett volna uralkodnia, a népfenség eszméje ellen a politikában), ama bámulatos szellemi szervezetben keresett gyülekező pontot, a mely szervezet Európában a rend és a társadalmi érzék csiráit tenyészttette és a melynek neve még ma, a rendszer romlásának napjaiban is, állandó jelképe és mintája a szilárd rendezkedésnek. Másik oka a közönynek, melylyel Angliában e mozgalommal szemben találkozunk, az, hogy nálunk épp úgy mint egyébutt, csakhamar sűrű por borul a bukott ügy lovagjainak emlékére. A humanitás több fényes jellemvonása — például a mélységes hit, az eszmények megvalósítása iránti forró buzgóság — belevegyül némely éppen nem jeles tulajdonságainkba, és ekkép — mint Mill mondja — könnyen megfeledkezünk arról, hogy a bukott bölcséleti vagy vallási rendszer hívei az ész és szív minden jó tulajdonságai tekintetében rendszerint igen közel állanak azokhoz, a kik a győzelmes hatalom szekerét vezetik. Tekintettel az emberi haladás végtelenül sokféle erőtenyezőire, nem fordítunk elég gondot az igazság és a positiv hozzájárulás adatainak gyűjtésére, nehogy azok feledésbe menjenek. E mulasztás okozza, hogy azon ellenfeleink iratai, a kikhez véleményünk szerint mi közünk sincs, vizsgálatlanul és figyelmen kívül maradnak.

Több okból sajnálhatjuk ezt a közönyt az íróknak ama csoportjával szemben, a kik — a protestáns

táborban felszólalt apologisták hangjától nagyon elütő módon — majdnem oly csökönyösséggel mint ellenfeleik, új kísérletet tettek megvédeni nem csupán a keresztény hitet általában, hanem a keresztény szervezetteknek legrégibb, keserűen gyűlölt legszélső alakzatát is. Sajnálatos ez a közöny először azért, mert ha az ultramontanizmus alapjául szolgáló elméletet nem ismerjük, nem ismerhetjük meg világosan a nevezetes ultramontán szellemet, mely annyi nehézséget okozott az európai continensnek és a mely Irland révén talán nekünk is nagy nehézségünk már. Azt az elméletet pedig nem lehet alaposan megérteni, ha nincs némi tudomásunk kezdő-korabeli leghatalmasabb szószólóinak eszméiről. Másodszor azért, mert ezen eszmék körében kell keresnünk a theologiai világnézetnek és az ennek megfelelő helyes élet-szabálynak legközvetlenebb, logikus, meg nem alkuvó, csalhatatlan kifejezését; már pedig ennek a világnézetnek minél gyorsabb lerontása első feltétele az emberiség további emelkedésének az ész, valamint az erkölcs és a spiritualizmus terén. Az ilyen küzdelemben nyilvánvaló hasznunkra van, ha teljes világításban látjuk az ellenséget. Harmadszor azért, mert a XIX. század elején szerepelt reactionariusok egyik-másik tekintetben igen erősen vitatták azokat a társadalmi törvényeket, a melyeket a megelőző század közgondolkozása majdnem teljesen szem elől tévesztett és a melyeket mi, kik minden különbségek daczára, még ma is ugyanazon hullámoktól hajtatra, ugyanazon nagy áramlatban evezünk, elmélkedéseinkben vagy háttérbe szorítunk vagy éppenséggel megtagadunk és elnyomunk. Ilyennek tekinthetjük a nagy fontosságot, melyet a szervezkedésnek tulajdonítanak;

ilyennek azt, hogy különös súlyt helyeznek a lelki hit és tanítás egységére, mint társadalmi alapra. Hogy ezek az elvek oly alakban fognak megvalósulni, a mint ők reménylik vagy föltételezik, az fölötte valószínűtlen. De ez nem gátolhat bennünket abban, hogy értekezésünk céljára való tekintettel, magukat az elveket ismertessük. Különben a nyilvánvaló hatás, melyet ez iskola iratai az első positivista rendszer hírneves alapítójára tettek, már magában véve oly jelentős és fontos, hogy a rendszernek pártolói, épp úgy mint ellenzői, érdemesnek tarthatják e részben némi ismeretek elsajátítását.

A XIX. század elején három nevezetes iskolája volt a bölcsészetnek: a sensationalista, a katolikus és az eklektikus, más szavakkal: a materialista, a theologiai és a spiritualista. Az első az ismeretek kútfejét, az erkölcs törvényeit, az aesthetika éltető forrását és irányítóját a külső emberben, a tárgyban és a tárgynak a testi érzékekre való hatásában kereste. A második az isteni megnyilatkozásban, az egyház tekintélyében és hagyományaiban. A harmadik, középuton járva, részint befelé, részint kifelé tekintett, részben az érzékekre, részben a nyilatkozásra és a történelemre támaszkodott, de még inkább bizonyos egyenes és közvetlen belső tudatra, mely az érzékeknek, a történelemnek és az isteni nyilatkozásnak legfelső bírāja és egyeztetője.¹ Mindenik iskolának sok képviselője volt. A föléledt katholicismusnak főharczosai De Maistre, De Bonald és Chateaubriand voltak. Az utóbbinak, a *Génie du Christianisme* szer-

¹ Lásd Damiron, *La philosophie en France au XIXième Siècle*. Bevezetés az 1. kötethez (5. kiadás).

zójének, nagy hatása volt Franciaországban, mert mélységesen sentimentalis; de bölcséleti képzettsége sokkal csekélyebb, tudománya sokkal kevesebb volt, semhogy őt lehetne mondani a katolikus gondolkozás legjobb szellemi képviselőjének. De Bonald sokkal súlyosabb fajta ember volt. Ő gondolkodott, míg Chateaubriand csak érzett. *Législation primitive* és *Pensées sur Divers Sujets* című irataiban sok olyant fogunk találni, a mit az iskola ellenfeleinek elolvasni érdemes, daczára annak, hogy stílusa meszterkélts és, a mennyiben idegen erről ítélhet, borzalmas.

A három közül De Maistre volt a legnagyobb és több okból leginkább megérdemli, hogy az iskola típusának tekintsük. Írása oly bámulatosan világos, hogy elméjének mystikus, vagy — a mint ő nevezte — illuminista jellege ellenére, mindig bizton tudjuk, mit akar mondani. Bonaldnál ez nincs így. Nem is szólva De Maistre-nek végtelenül nagyobb, vele született tehetségéről, az ellenséges irodalomban való nagy olvasottsága oly erőt adott neki, a melyet nélkülözhetetlennek kellene tartanunk, ha nem láttuk volna, hogy mások éppúgy harczra keltek a katholicismus ellen, a nélkül, hogy közvetlen észleletből sokat vagy valamit is tudtak volna róla. Foglalkozik is mindama rokon tárgyakkal, a melyekről feltehető, hogy az ismeret eredetére, az ethika mivoltára, a társadalmi rend és haladás elemeire, a világegyetem kormányzására és szerkezetére való vonatkozásukban méltatva voltak. A mi pedig a fődolog: iratait a realitas, az élet szelleme hatja át, a mit annak tulajdoníthatunk, hogy De Maistre-nek gyakorlati része volt ama világi ügyek intézésében, a melyekkel a társadalmi bölcsészet foglalkozik. Lamennais sok

tékinthetben finomabb elme volt, mint De Maistre; de végkövetkeztetései és liberalis czélzatai folytán nem tekinthetjük őt a valódi katolikus reactio alakjának. Ő nyilván a forradalmat vagyis a kritikai szellemet képviselte a catholicismus korlátai között, míg De Maistre vezéreszméje, saját éles kijelentése szerint, ez volt: „*absolument tuer l'esprit du dixhuitième siècle*“. Mindezen okokból ő legalkalmasabb értelmezője azoknak az eszméknek, a melyeket a XVIII. századot bezáró anarchia rendszeres életre keltett.

I.

De Maistre József Chambéry-ben született 1754-ben.¹ Családja fiatalabb ága volt a languedoc-i nemzetségnek, mely a XVII. század eleje táján kettévált; az ágak egyike Franciaországban maradt, másika Piemontban telepedett meg. Természetes, hogy az utóbbinak egy politikailag csekély jelentőségű, kis országban lakó leszármazói nagyra tartották a hatalmas Franciaországban élő idősb ággal való atyafiságukat. Maga De Maistre mindig különös gonddal ápolta a francia rokonsággal való szoros kapcsolatot, részint veleszületett aristokrata érzésből, részint azért, mert nagyra értékelte a francia szellem tulajdonságait és annak mint hódító hatalomnak jelentőségét. Atyja magas kormányhivatalt viselt Savoyában és oly kitűnő hírnévnek örvendett, hogy halálakor a sardiniai senatus

¹ A De Maistre életére vonatkozó adataim forrásai egy igen sovány életrajz, melyet fia, De Maistre Rudolf gróf írt, két kötet függelékkel *Lettres et Opuscules* cím alatt (4. kiadás, Páris, Vaton, 1865); továbbá egy kötet *Diplomatiai Levelezés*, melyet Blanc Albert úr adott ki.

és a király határozatilag országos szerencsétlenségnek nyilvánították elvesztését. Anyját emelkedett, jámbor lelkű nőnek mondják, a ki gyöngéden, de igen hatásosan befolyásolta legidősb fiát. Későbbi korában De Maistre azt szokta volt mondani, hogy anyja kezében oly hajlékony volt, mint a legkisebb húga. A családi tekintély iránti hódolatának egyik jeleként említik, hogy Turinban, jogáskodásának egész ideje alatt sohasem olvasott könyvet, a nélkül, hogy valamelyik chambéry-i rokonának helybenhagyását ki ne kérte volna. Az ilyen hagyomány meg szokott maradni a családokban s mikor maga is apa lett, gyermekei szintén nem olvastak semmit apjuk kifejezett helyeslése nélkül. De Maistre a jezsuitáktól nyerte első oktatását; nemesen érzékeny lelkétől nem várhatunk mást, mint hogy folyton meleg hálával volt irántuk. Élete végéig sem felejtette el, hogy nem egészen kilenczéves korában mily szomorúság borult családjára, midőn híre jött az 1764-iki rendeletnek, mely Franciaországban feloszlatta a Társaságot. Nevelésének egyik eleméről emlékezik meg kedvencz leányához írt levelében. „Fivéred — úgymond — tanulmányozza komolyan a francia költőket. Tanulja őket könyv nélkül, különösen a páratlan Racine-t, akár érti, akár nem. Én sem értettem, mikor anyám, az ő szép hangjával, ágyam mellett szavalgatta verseit és e gyönyörű zene csengésével ringatott álomba. Százával tudtam verssorait, még mielőtt olvasni megtanultam volna; innen van, hogy az ilyen csemegéhez szokott hallásom azóta nem tud befogadni nyersebb edelt.”

Az akkoriban jogtudósairól híres turini egyetemen végezte tanulmányait. Azután a fiatal De Maistre

végigjárta a tisztviselői pálya fokait, különböző állásokat foglalván el a közigazgatásban. Többi között tagja volt az atya elnöksége alatt álló senatusnak is. Csendes napokat töltött Chambéry-ben, már akkor is, mint mindig, szorgalmas tanulással és olvasással. Mester nélkül sajátította el öt nyelvet. Az angolt oly tökéletesen bírta, hogy bár a beszédet nem értette meg, az angol könyvet oly könnyen olvasta, mintha anyanyelvén volna írva. A göröggel és a némettel csak később foglalkozott és sohasem vitte bennük oly tökéletességre, mint az angolban, francziában, olaszban és spanyolban. Németül nem tudni akkori-ban még nem volt az, a mi ma: a tudományos érzékek egyikének hiánya.

Mint a reactionnak majdnem minden nagy harczo-sa, fiatal korában határozottan vonzódott az új eszmék-hez. De Maistre esetében is valónak bizonyult az az igazság, hogy az ifjú vágyak legvadabb túlzásai is biztosabb előjelei a férfikor bölcsességének, mint a létező viszonyok tökéletességében való illedelmes, köznap megnyugvás. Elméje ridegebb, szabályosabb volt, semhogy oly fenkölt eszmék születhettek volna benne, a milyenek az álmokat álmodó, látományokat látó, nemesebben képzelgő lelkekben kelnek. Nemi tervezett kivándorlást Savoyából Susquehanna part-jaira vagy Delaware-ba, hogy ott millennialis társadalmakat, pantisokratikus szövetségeket alapítson. Az ilyen nemes örületek költőibb emberekben szoktak teremni. De lélekölő hivatali munkája és udvari összeköttetései mellett is, jelleme sokkal keményebb maradt, semhogy lágy tespedésbe vagy a társadalmi kényelembe merült volna. Kétségtelen jele a magasabb elmének, hogy a külvilág, tényezőivel való érint-

kezésből legelőbb is arra nyer impulsust, hogy a társadalmi állapotokat tökéletesíteni, az emberi boldogságot gyarapítani, az ember sorsát javítani kell. Az emberi természet e veleszületett törvényének hódolt De Maistre, valamint a hozzá hasonló emberek általában. Közvetlen környezetében gyanut és bosszúságot szült, hogy Chambéry-ben a Reform-páholyba lépett be. Egészen ártatlan egyesület volt ez, de már annálfogva, hogy egyesület volt, a társadalmi ellenzékiesség és lázadás megbélyegző árnyékát vetette mindazokra, a kik hozzátartozni mertek. De Maistre-t tehát olyannak jellemezték a sardiniai udvar előtt, mint a ki újításokra tör, a kitől tehát őrizkedni kell. Nem igen volt okuk félni. Nagyon kis államokban a társadalmi forradalom szelleme ritkán talál tért a kibontakozásra, legalább addig nem, míg a romboló erők valamely irányadó nagy államban fel nem szabadulnak. Így történt, hogy mikor Franciaországban a közelgő vihar dörgő hangjai megszólamlottak, a kis páholy önként feloszlott. Tagjai De Maistre-t bízták meg azzal, hogy közölje III. Victor Amadeus királylyal abbeli hűséges fogadalmukat, hogy nem fognak több gyűlést tartani.

De Maistre 1786-ban, harminczkét éves korában megházasodott; mikor az egész életét megsemmisítő vihar kitört, két gyermek atyja volt. Egy levelében, melyet a házaspárral benső barátságban élt egyik hölgyhöz intézett, oly leírást találunk nejről, mely az író jellemét is érdekesen tárja elénk. „Természetünk a lehető legellentétesebb. Én, a mint volt alkalmam tapasztalni, a *pocourante* senator vagyok és mindenekfölött igen szókimondó. Ő, ellenkezőleg, csak délben meri kimondani, hogy a nap fölkel, mert fél, hogy téved-

het. Ő tudja, hogy 1808 október 10-én reggeli 10 órakor mit kell tenni vagy abbanhagyni, nehogy 1810 márczius 15-ike és 16-ika között éjfélkor egy különben el nem hárítható baj bekövetkezzék. „Ön, kedves férjem, nem ügyel semmire, ön azt hiszi, hogy senki sem akar rosszat. De én tudom, hallottam, sejtettem, előrelátok, intem önt' stb. „Ne bántson, lelkem, hagyjon békében. Hiábavaló fáradság. Én előrelátom, hogy sohasem leszek előrelátó, ez az ön dolga'. Nőm kiégészt engem. Ha tehát, mint most, távol vagyok tőle, rettenetesen terhemre van, hogy kénytelen vagyok ügyeimmel foglalkozni; inkább naphosszat fát vágnék . . . Gyermekeim csókolhatnák a lába nyomait; én nem értek a neveléshez. Neki oly tehetsége van hozzá, hogy én a Szentlélek nyolczadik adományát látom benne: valami kedves következetességgel reggeltől estig zaklatni képes gyermekeit azzal, hogy mit tegyenek, mit ne, a nélkül, hogy anyjukhoz való ragaszkodó szeretetük csak egy perczig is lankadna. Én nem értem, mikép lehetséges ez.“ De Maistre és barátai tréfásan Madame Prudence-nak nevezték. Kevés asszonynak volt nagyobb szüksége azokra a tulajdonságokra, a melyeket ez a gúny-név jelez.

Egybekelésük után néhány évre pótolhatatlan kár érte őket. Kitért a francia forradalom és az új köztársaság hadai benyomultak Savoyába. De Maistre gróf, nejével és gyermekeivel Chambéry-ből az Alpe-seken át Aostába menekült. „*Ma chère amie*“, mondá nejének egy nagy sziklaoldalban, a melyre mindig visszaemlékezett, „az a lépés, a melyet ma teszünk, visszavonhatatlan, örökre dönt sorsunk fölött“. És ez az előérzet igaz volt. Csakhamar meghozták a *Loi des*

Albrogés nevű törvényt, mely meghagyta mindazoknak, a kik savoyai lakóhelyüket elhagyták, hogy egész vagyónuk különbeni elkobzásának terhe mellett térjenek vissza. De Maistrené kilenczedik hónapja volt áldott állapotban. Tudta, hogy férje inkább kész mindent elszenvedni, semhogyebben az évszakban útrakeljen vele. Hogy vagyónuk romjaiból valamicskét megmentsen, eleget kívánt tenni a franczia törvénynek és felhasználva férjének Turinban távollétét, a nélkül, hogy őt szándékáról értesítette volna, elindult Savoyába. Öszvérháton mászta meg január elején a Szent-Bernát-hegyet, takarókba burkolt két kis gyermekével. A gróf néhány nap múlva visszatérván Aostába, azonnal utána indult abban a rettegő várákban, hogy holtan vagy haldokolva akad nejeire valami alpesi kunyhóban. De a sors kegye és erős lelke szerencsésen Chambéry-be juttatta az asszonyt, hová nemsokára férje is megérkezett. Ezt hiába hívták fel a hatóságok, hogy tegyen esküt, vétesse fel magát a polgárok jegyzékébe; s mikor hadiadót vetettek ki reá, kereken kijelentette, hogy nem hajlandó pénzzel előmozdítani a sardiniai király szolgálatában álló testvérei megöletését. Mihelyt harmadik gyermeke megszületett, kit azután húsz évig nem látott, megvált nejétől, elhagyta vagyonát és hazáját és Lausanne-ba menekült, a hová utóbb neje és két nagyobb gyermeke követték őt.

Gibbon elbeszéléséből tudjuk, hogy az általános pusztulásból menekült számtalan kivándorló szívesen ment Lausanne-ba a város közelsége, valamint az életszokások hasonlósága és a nyelv azonossága miatt. „Érdemesek a részvétünkre“ így elmélkedik, „számot tarthatnak becsülésünkre, de mostani kedélyállapotunkban és vagyoni viszonyaink mellett, nem igen

lehetnek örömünkre. Nem lehetünk nyugodt nézői az európai eseményeknek, mert a pártoskodás szelleme vonult be házi életünkbe.“ Gibbon körülbelül akkor halt meg Londonban, mikor De Maistre Lausanne-ba érkezett; de az eseményeket híven írta le és a politikai viszály akkor is úgy hullámozott, mint azelőtt. Azok között, a kikkel De Maistre a számkivetésben összekerült, volt Madame Staël is. „Minthogy nem egyezett sem vallási, sem politikai nézetünk — úgy mond — oly jelenetek fordultak elő közöttünk, hogy agyonnevethette magát az ember. De nem vitatkoztunk. Atyja, ki akkor még élt, oly emberek barátja és rokona volt, a kiket szívből szerettem; ezeket pedig a világért sem akartam volna bosszantani. Hallgattam tehát, ha az *émigré*-k kiabáltak; kardot úgy sem rántottak.“ De Maistre úgy vélekedett, hogy sohasem látott oly ficzamos elmét, mint a Madame Staël-é; szerinte ez szükséges eredménye volt annak a befolyásnak, melyet a modern philosophia a női lélekre gyakorol. Egyszer így nyilatkozott róla: „Ha Madame Staël katolikus volna, nem volna híres, de imádni való.“ Képzeltetjük, hogy a francia *émigré*-k reá nézve nem voltak valami rokonérzésű környezet. Ezek gyűlölték ugyan a forradalmat, de mindnyájan ittak a XVIII. század philosophiájának forrásából; ezt a philosophiát pedig De Maistre még a forradalomnál is jobban gyűlölte. Természetesen nagyban szónokoltak az erős kormányzat szükségéről. „Igen — mondá a savoyai menekült — de legyenek tisztában azzal, hogy a monarchia csak úgy lehet erős, ha törvényekre alapítják, kizárva minden önkényt, a halmozott állami megbízásokat, a ministereknek minden űzérkedését.“ Képzeltetjük, hogy rosszul esett az ilyen okos, helyes

beszéd azoknak, a kik erős kormányzat alatt oly rendszert értettek, a mely visszaszerzi nekik az antisocialis elnyomás és az önző romlottság régi kiváltóságait. Az a rend, a melyet De Maistre sürgetett, egészen más dolog volt, mint az a halálosan mérgező rend, a melyért a körülötte levő javíthatatlan royalisták imádkoztak.

Három évet töltött De Maistre Lausanne-ban, azután Turinba ment; de Sardinia királya, hosszú küzdelem után, kénytelen volt megadni magát az akkor sikere magaslatán álló francia erőnek. Nem kell itt foglalkoznunk Bonaparte fényes olasz hadjáratával. A francziák bevonultak Turinba és De Maistre mint *émigré* kénytelen volt távozni. Hamis útlevéllal, roppant kín és veszedelem között utazott, ismét kemény tél idején (1797), Velenczébe. A hajó tömve volt hölgyekkel, papokkal, szerzetesekkel, katonákkal, az utasok között volt egy püspök is. A járművön egyetlen kis tűzhely volt, azon kellett elvégezni az egész főzést s rajta kellett úgy a hogy melegedniök a boldogtalan utasoknak. Az éjszakát három deszkányi szélességű, kötélről lógó függönyökkel elválasztott fülkékben töltötték. A folyó két partján őrszemek állottak, balra az osztrákok, jobbra a francziák; a lövöldözés veszélye, a zsúfoltság, a szűk ellátás és a kemény hideg nyomorúságát végigszenvedték az utasok. De még ennél is nagyobb szenvedések vártak a menekülőkre Velenczében. Az egész vándorlás alatt itt szenvedte De Maistre és szerencsétlen családja a legnagyobb testi inséget. El volt zárva az udvartól, barátaitól és rokonaitól; házi ezüstjének az általános pusztulásból valahogy megmentett roncsain élődött. Ez a gyatra készlet napról napra kevesebb lett, ki-

merültével koldússors előtt állott. A ki De Maistre philosophiáját tanulmányozza, láthatja ebből, hol vannak e bölcsészet némely legszomorúbb termékeinek gyökerei. Ha élete delén levő emberre hirtelen reászakadnak a koldusélet gondjai, azok igen mély sebeket szoktak ejteni. A ki egyedül, nyomorogva küzd oly ügyért, a melyen szíve csügg, az a lélekemelő vigasztalódás csiráit találhatja fel abban az erő kifejtésben, melylyel a sors haragjával szembe száll. De a tűrhetetlenségig kemény az a sors, mely az oly emberies érzésű férfiút, mint a milyen De Maistre kétségtelenül volt, arra kényszerít, hogy tehetetlenül nézze a szeretett hitves, az éhező gyermekek physikai szenvedését. A gond, mely ily csapás alatt szívét szorítja, oly maró, oly öldöklő, oly hitvány, hogy nem enged neki egy szabadabb lélegzetet, egy pillanatnyi könnyebbülést ama nyomasztó szenvedés alól. A nélkülözés állapota keserű, de e keserűségbe lassanként enyhítőleg szívárognak bele az emlékek. A De Maistre-éhez hasonló lelkületen a koldússors marásai oly nyomokat hagynak, a melyeket a későbbi jólét sem töröl el többé. Életbölcsségének az a látszólagos szívtelensége, mely az oly jómódú embereket, a milyen Villemain úr, annyira felháborít, tényleg csak a saját kegyetlen szenvedésének kifakadása volt, a miben némi könnyebbülést talált. Nem gyűlölte az embereket, de saját sorsát olyannak látta, mintha haragjában mérte volna reá az Isten. Ebből a rettenetes erkölcsi bonyodalomból csak oly elmélettel tudott kivergődni, a melyben a szenvedés, a gyötrellem az emberi lét főlemeiként szerepel.

Neki persze sohasem volt része a jólétben. Néha egy-egy pillanatra mosolygott neki a remény, de ez,

saját szavai szerint „csak villámfény volt az éjszakában“. Mialatt Velenczében tartózkodott, az osztrák és az orosz seregek visszahódították Olaszország északi részét és IV. Károly Emanuel, abban a természetes föltevésben, hogy a szövetségesek csakhamar visszaállítják uralmát, sietősen intézkedett. De Ausztria, a mint ezt De Maistre régen előrelátta, közömbös, sőt talán éppen ellenséges volt Sardinia igényeivel szemben és sikerrel ellenezte Károly Emanuel visszahelyezését. A király Flórenczben értesült névleges szövetségesének hűségéről, de akkor már gondoskodott volt néhány hívének megjutalmazásáról.

De Maistre-nek Flórenczből jelentették, hogy Sardinia szigetének kormányzásában vezető helyre van kinevezve. Ottműködésének rövid ideje alatt annyira zaklatták, hogy helyzete csaknem oly tűrhetetlen volt, mint a physikai nyomorúság, melylyel Velenczében küzködött. A háború alatt durva gondatlansággal kezelték a törvénykezést. Azért a nép magához ragadta az igazságszolgáltatást és a bosszúálló megtorlás teljessé tette a törvénytelenségek sorozatát. Az adót csak igen nehezen lehetett beszédni. A felső osztályok csökönyösen húzódtak az adósságfizetéstől. A szilárd, rendes kormányzásnak bizonyos legyőzhetetlen akadályai voltak; az ezek ellen való egyenlőtlen, nagyobbbrészt sikertelen küzdelem agyongyötörte De Maistre-t. Évekkel később, az Oroszországban töltött idők nyomorúságai közepette, ezeket írta fivérének: „Néha, a magány óráiban, melyeket lehetőleg szaporítok, végigdülök pamlagomon és a négy fal között, távol mindentől, a mit szeretek, felidézem azon idők emlékét, a mikor egy kis városban, a melyet jól ismersz — Cagliari-t értette — szintén pamlagomra

dülve és csak exclusiv körünket (Istenem, milyen elbizakodottság!), csak apró embereket és apró dolgokat látva magam körül, azt szoktam volt kérdezni: „Hát arra vagyok én kárhoztatva, hogy itt éljek, itt haljak meg, mint a kagyló a sziklán?” Nagyon szenvedtem, fejem nehéz, fáradt, gyenge volt a semmiség nyomasztó súlyától“.

Ezidőszerint azonban rosszabb teher nehezedett reá. 1802-ben meghagyta neki a király, hogy Szt.-Pétervárra, az orosz udvarhoz menjen mint rendkívüli követ és teljhatalmú minister. Nem rettent vissza a királyhűségnek e keserű próbájától sem. El kellett szakadnia nejétől és gyermekeitől, mi biztosíték nélkül arra nézve, hogy meddig tart e kínos távollét. Új, a körülményeknél fogva fölötte nehéz teendőket kellett magára vállalnia; pedig az általa képviselt államnak csekély jelentősége és az európai hatalmak között koldus szerepe megfosztotta állását ama díszről és méltóságtól, a melyek a legnagyobb személyes áldozatokért is bő kárpótlást nyújthatnak. Kegyessége a sorsnak, hogy titokban tartja előttünk a jövőt. De Maistre számkivetése csak tizenöt év múlva ért véget. 1802-től 1817-ig tartózkodott az északi Oroszország kietlen vidékén.

E sanyarú korszakból származó leveleiben meghatározható rajzát olvashatjuk akkori életmódjának és lelki állapotának. Írójuknak némely különösen jellemző tulajdonságai erősen kidomborodnak bennök. Még e kínos helyzet sem homályosítja el merész, izmos szellemét. Női barátaival élénken, lovagiasan enyeleg, a politikusoknak elmés véleményeket mond Európa állapotáról, a tanultak tudományos kritikát, leányai gyengéd, játszi csevegést találnak bennök, mindezt a

legbájosabb változatosságban. Akár kis leányának ír, a kit még nem is ismer, akár a sardiniai királynak, akár egy írónak, a ki könyvét küldötte meg neki, akár egy miniszternek, kinek politikáját hibáztatja: mindig egy fényes, beható szellem rendkívüli, kifogyhatatlan játéka nyilatkozik meg bennök humoros színezetben, mely néha kissé gunyoros ugyan, de sokkal gyakrabban genialis és síma. De Maistre irányának alapvonásaiban, leveleiben és gondosabb szerzeményeiben egyaránt, van valami félig lappangó nyersség. Iratainak olyan a zamatja és az illata, a milyen azon erősítő, élénkítő boroké, a melyekből az idő és a meleg még nem vonta ki természetes nyerseségüket; ivásközben ott rezeg ínyünkön. E nyerseségnek, ha szabad ezt a tulajdonságot ily tökéletlen kifejezéssel jelölnünk, okát nem abban kell keresnünk, hogy De Maistre-ben természeténél fogva nem volna érzékenység és fogékonyság, hanem részint abban, hogy folyton szenvedett a sors csapásaitól, részint abban, hogy szorgos, pontos tanulmányai túlsúlyra emelték elméjének racionalizáló oldalait. Kevés ember tudott úgy megindítani, mint ő, a nélkül, hogy megszünt volna férfias lenni; kevesen tudtak úgy leszállani az élet sötét mélységeibe, a nélkül, hogy megfeledkeztek volna a napfényről; kevesen tudtak a látható és fogható tények mellett maradni és egyúttal az elméletet annyira kedvelni. Elmélkedései talán túlságosan tapadtak a földhöz; nem emelték őt a finomabb érzések ama magasabb légkörébe, a hol az elsőrendű szellemek szerettek mozogni; elméjét nem sorozzuk azok közé, a melyek *magánosan eveznek a gondolat csodálatos tengerén*. Kemény, merész, szabad, kissé nyers és maró ter-

mészete némi igaztalan bizalmatlanságot szült benne az emberek erkölce iránt, de ez legalább megóvta a beteges gyengeségtől az etikában és a levegőben való vagdalódzástól a metaphysika terén. De mindezt jobban láthatjuk nyilvánosságra szánt irataiból, mint leveleiből.

Szt.-Pétervárott De Maistre élete a lehető legsanyarúbb volt. Hivatali állásának dísze csak fokozta vagyoni viszonyainak rendkívüli szűkösségét. Tönkrement fejedelme nem igen enyhíthette tisztje nyomorúságát. Nagykövet módjára kellett fellépnie titkári fizetés mellett. „Már két telet töltöttem bunda nélkül — így ír fivérének 1810-ben — a mi olyan, mintha Cagliariiban nem volna ingem. Midőn az udvartól távozom, egy igen szegényes lakáj közönséges köpönyeget ad reám“. Az éghajlatot jobban bírta, mint a hogy reménylette. Egyik levelében azt írja, hogy ő az egyedüli ember Oroszországban, a ki két telet élt át prémes csizma és prémes főveg nélkül. Kénytelen volt több szolgát tartani, de második inasnak már tolvajt kellett alkalmaznia, a kit javulási fogadalma ellenében nagyköveti kiváltságánál fogva ő szabadított ki a törvény kezéből. Az osztrák nagykövet, a kivel jó viszonyban volt, gyakran magával vitte vendégségbe. „Finom szolgálai sötétben botorkáltak lépcsőmön s lejövet inasom világított előttünk *luminare minus quam ut praeesset nocti*“. „Nincs semmi kétségem — teszi hozzá tréfásan —, hogy gúnydalokat mondanak rólam az ő osztrák szójárásukban. Szegények! csak mulasának“.

Néha kénytelen volt inásával étkezni, mert nem telt jobb, külön ellátásra. Eközben odahaza folyton üldözték ellenségei, a kiknek nem tetszett az ő határozott politikája. Szellemi ereje és függetlensége nem

lehetett rokonszenves a sardiniai udvar ódonszabású minisztereinek szemében. Bölcs ember módjára viselte ezt a keserűséget; nem voltak neki olyan fájdalmasak, mint a családjától való elszakadás. „Hatszáz mértföldre töletek — így ír fivérének — szomorúsággal tölt el a családom miatti aggodás és gyermekkorom emlékezete“. Anyja szentséges arcának látomása kísértett körülötte, de talán még inkább búsította ama barátainak emléke, a kikkel éveken át együtt élt, enyelgett, vitatkozott és dolgozott, de a kik immár elfeledték. A szeretett *trinité feminine*-hez (így nevezte tréfásan nejét és két leányát) írt leveleiben nem igen van czélzás e szomorúságára. „*À quoi bon vous attrister sans raison et sans profit?*“ kérdi hősiesen. Néha azonban önkéntelenül is elárulja nekik, hogy kedélye éppen nem nyugodt. „Ha hazamegyek, oly pusztának látom házamat, mintha csak tegnap hagyatok volna itt. Társaságban is mindig ez a gondolat bánt és különben is alig szabadulhatok tőle“. Képzeltetjük, hogy a zene, az uralkodó érzületet mélyítő hatásával, csaknem kiforgatta ezt az érzékeny lelkületet. „Ha zongoraszót hallok — úgymond — búsulás fog el. A hegedű tépi a szívemet, úgy, hogy kedvem volna otthagyni a társaságot és hazamenni“. Éjjel néha felriad álmából, mert azt hiszi, hogy gyermek-sírást hall Turinból, megerőlteti elméjét, hogy maga elé idézze „az élő apa árva gyermekét“, a kit nem ismert, a kit talán sohasem fog látni. Így vívódott, ezer sötét látománynyal ágya függönyei körül. „De ön, De Chevalier úr — így szól mentegetődzve, midőn levelében e szomorú dolgokról ír — ön is apa, ismeri az ébrenlét kegyetlen álmait; ha nem volna hasonló helyzetben, nem mernék ilyen jeremiádkat

írni önnek“. De Maistre örült, ha éjente három órát alhatott; megbocsátható volna tehát, ha e sötét, borzalmas virrasztások minden gondolatát beárnyékolják. Azonban izmos elméje, tudásvágya és az ismeretek minden ága iránti érdeklődése sokkal nagyobb volt, semhogy így elborult volna. „Végre is legjobb — így szólt — ha vidám arczezal, néhány vigasztaló jóbarát kíséretében megyünk a kinpadra. Ezt a kedves képet festhetem mostani állapotomról“. „Jegyezze meg — így folytatja — hogy a jó könyvet mindig a vigasztaló barátok közé soroztam“.

Legvidámabb, legkedvesebb leveleinek egyikében bocsánatot kér egy hölgytől a levelezésben való hanyagsága miatt; a diplomatia és a könyvolvasás, úgymond, egész idejét elfoglalják. „El kell ismernie, asszonyom, hogy a könyveket egészen száműzni nem lehet. Sőt a tudás lázas szomja ma jobban ég bennem, mint valaha. Ennek kimondhatatlan rohama fogott el. A szó szoros értelmében üldöznek a legfurcsább könyvek, maguktól futnak a kezembe. Ha a diplomatia egy perczre lélekzetet enged vennem, rögtön sietek kedvencz eledelemhez, ahhoz az ambrosiához, a melylyel sohasem telik el az elme —

Et voilà ce qui fait que votre ami est muet.“ Boldog, ha ebédre való meghívást visszautasítva, egész nap ki nem mozdul a házából. „Olvasok, írok, tanulok, mert végre kell valamit tudni is“. A csüggedés óráiban úgy képzelte, hogy nem a tudás kedvéért olvas és dolgozik, hanem hogy bódítsa, kifárassza magát, ha lehet.

Mint tanuló, De Maistre fáradhatatlan volt. Nem tartozott a bágyadtak közé, a kik a nehéz dolgot könnyű módon szeretik megtanulni. Inti fiát, hogy a

tanulásnak nincs más lehetősége, mint elzárkózni, senkinek otthon nem lenni és dolgozni. „A mióta oly buzgón magyarázzák, hogy miképen kell a holt nyelveket tanulni, senkisem tanulja meg őket. Mulatságos látni, hogy az olyanok, a kik nem tanulták meg a régi nyelveket, mennyi kitartással magyarázzák nekünk, a kik megtanultuk, hogy hibás módon tanultuk meg.“ Az okos, munkás tanulók közé tartozott, a kik mindig tollal kezökben olvasnak. Nem restelte gyümölcsöző fáradsággal bőven kijegyezni olvasmányából mindazt, a mi esetleg hasznára lehet vizsgálódásaiban. Rengeteg jegyzetfüzetei voltak. Mihelyt az ily füzet megtelt, pontos tartalommutatót készített hozzá, számozta és külön polczon helyezte el, folyton szemmel tartott elődei mellé. Egy helyen mellesleg említi, hogy vagy harmincz ilyen foliókötet áll íróasztalán.

„Otthon pedáns vagyok — úgymond — de házon kívül lehetőleg kevésbé szeretek az lenni“. Esténként alkalmilag szívesen fölkeresett egy-egy női társaságot; remélte, hogy ekként némileg visszanyeri kedélye természetes vidámságát, a mely eddig ébren tartotta. „Élesztem ezt a szikrát — úgymond — mint az öregasszony, a ki a parázsba fű gyertyát gyújtani.“ A tanuló, bölcselkedő De Maistre világi emberis volt; ama nagyszámú írók közé lehet őt sorozni, a kik bizonyítják, hogy a közügyekkel való foglalkozásból és a társas életből különös elevenséget, életet és erőt meríthet úgy a tanulmány, mint a gondolkodás. Az akkori becslés szerint philosophiai mű írója Oroszországban legfeljebb százötven olvasóra számíthatott; képzelhetjük hát, De Maistre kifejezett nyilatkozata nélkül is, hogy házából távozva otthon hagyta a philosophiát. Erős meggyőződése mellett is türelmes volt a társaság-

ban azokkal szemben, a kik nézeteit ellenezték. „Ha volna szerencsém ismerősei közé tartozni — így írt egy heretikus támadójáról — látná, hogy a meggyőződéses emberek között nem egykönnyen találhat kevésbé előítéleteset, mint én. Sok barátom van a protestánsok között és most, hogy rendszerük inog, csak annál jobban szeretem őket.“ Viszonyai szűkösek voltak, inasa szegényes, ruhája kopott és diplomatiái állása szerény; de lelkiületének melege, tisztessége és elismert tehetségei magasra emelték őt a szentpétervári társaság becsülésében. Hűsége, buzgósága és lelki ereje, melyeket az évek és az elmélkedés szeliddé tettek és talán származásának patriciusi önérzete is színeztet, a magatartás szerény méltóságát fejlesztették ki benne, a melyet megbecsültek az emberek. Látták, hogy ez nem tanult modor, hanem fennkölt, önérzetes lélek megnyilatkozása. Diplomata társai, még Franciaország képviselői is, kiváló nagyra becsüléssel bántak vele. Levelei mutatják, hogy a nők is kedvelték. Sándor császár olcsó fejedelmi kegyességet tanusított iránta. Testvérének, Xavier de Maistre-nek hivatalt adott az egyik nyilvános museumban és a sardiniai követ fia tiszt lett az orosz hadseregben.

Abból az alkalomból, hogy fia 1807-ben a harctérre indult, a fiatal tiszthez és másokhoz írt leveleiben több elragadó mondással találkozunk. Mert távol állott ugyan a beteges ömlengéstől, de nem tagadta meg magától azt a vigaszt, hogy egyik-másik meghitt barátja előtt feltárja szívét; idegenekkel szemben kimérten tartózkodó volt ugyan, de bizalmasai iránt emberségesen, férfiasan őszinte volt. „Ma reggel — így ír fiának, röviden a sereghez vonulása után — szívem szorult, midőn egy kis kutya a szobába rohant

és ágyadra ugrott, a hol téged nem talál többé. Rög-tön észrevette tévedését és világosan megértettem, hogy így szólt magában: *Tévedtem; ugyan hol lehet?* A mi engem illet, én éreztem mindazt, a mit te érezni fogsz, ha valaha részed lesz abban a hatalmas tudatban, hogy apa vagy.“ Azután kéri fiát, hogy ha véletlenül mérőfonál volna nála, vegyen mértéket magáról és küldje meg. Csakhamar megjött a friedlandi ütközet híre; a boldogtalan apa azt hitte, hogy minden ismerősének arcában fia balsorsát olvassa. Így volt ez minden további csata után is, a mint De Maistre-nek gyöngéd, aggodalomtól égő leveleiből láthatni. Két okból tartom érdemesnek ezekről megemlékezni. Az egyik az, hogy De Maistre-t gyatra, fagyoslelkű embernek, olyannak nézték és mondták, a kit nem igen indítottak meg a szenvedések, melyeket a sors boldogtalan fajunkra mér. A másik az, hogy az önlelkén tapasztalt szenvedések teszik érthetővé abbéli törekvését, hogy az emberek sötét szenvedéseit összeegyeztesse az Isten jóságával és bölcsességével. Azt szokta volt mondani, hogy „végre is csak két igazi rossz van a világon: a lelkifurdalás és a betegség.“ Ez megjárja ötletes mondásnak, de valósággal sohasem tompult el érzéke ama szenvedések iránt sem, a melyek sokkalta alacsonyabb rendűek, mint a mások életén okozott gyógyíthatatlan szenvedések emlékezte. Érdekes és tanulságos dolog látni, miképen fogta fel egy későbbi publicista a csekély életünket nyomorító apró bajokat. „Ha azt kívánnák tőlem, hogy osztályozzam az ember nyomorúságait — így ír Tocqueville — a következő sorozatot állítanám fel: betegség, halál, kétkedés.“ Utóbb megváltoztatta a sorrendet és határozottan a kétkedést

mondotta a legtűrhetetlenebb, még a halálnál is súlyosabb bajnak. De Tocqueville, Guizot szerint, olyan aristokrata volt, a ki megnyugodott a bukásában. A demokratia rohanó vizeinek partszélén állott és remegett. De Maistre is aristokrata volt, de nem tudta felfogni, hogyan lehet kétkedni vagy habozni. Sohasem hitte, hogy ügye elbukott, mindvégig gúnyolta, ingerelte a forradalmat. Könnyen megérthetjük, hogy az ilyen lángoló, indulatos, hajthatatlan szellem diadalittasan halad azon az úton, mely végül a lelkifurdalásra vezet és odajut, hogy nem a kétkedést, hanem a megbánást tartja a lélek legnagyobb kínjának.

E jellemrajz után, melyet De Maistre életrajzából merítettünk, nem kell hosszabban időznünk életének további eseményeinél. 1814-ben felesége és két gyermeke utána ment az oroszok fővárosába. Két évvel ezután a fanatismusnak egy váratlan kitörése, De Maistre nagy bánatára, kiutasította Oroszországból a jezsuitákat. Több áttérés fordult elő az orthodox hitről a katholikusra, a mi az előbbi felekezetben, élén Gallitzin herczeg egyházügyi miniszterrel, izzó vallási böszületet gyúlasztott. De Maistre, kinek hitéhez való benső ragaszkodása ismeretes volt, abba a gyanuba esett, hogy pártolja az áttéréseket és a császár anynyira ment, hogy eziránt személyesen intézett hozzá kérdést. „Azt feleltem neki — úgymond De Maistre — hogy én nem térítettem át egyetlenegy alattvalómat sem; de ha valamelyik bizalmasan tanácsért fordult volna hozzám, becsületem és lelkiösmeretem nem engedte volna meg úgy válaszolnom, hogy nem jól cselekszik.“ A fejedelem és a nagykövet között folyt ez a beszélgetés kedvezőtlen helyzetbe hozta a diplomatát. De Maistre-t visszahívták és húszévi távollét után

visszatért hazájába (1817). Érdemes megjegyezni, hogy hazautaztában Párisban töltött néhány napot. A legkiválóbb francia írók egyike ezzel először és utoljára volt francia földön.

A király kegyesen fogadta De Maistre-t, nagy hivatalt, kevés pénzt juttatott neki és mások tanácsaival élt. A philosophus, bár akkor és mindenkor tántoríthatatlanul forradalomellenes politikai nézeteket vallott, főképp az irodalmi munkának élt, a mely már előbb, a jelenleginél sokkal nehezebb napokban is vigasztalódása volt. Akkoriban ajándékozott meg bennünket közel ötven évi tanulmányainak, elmélkedésének és a világgal való érintkezésének legjelesebb gyümölcseivel: a *Du Pape*, *Les Soirées de Saint Pétersbourg* és *L'Église Gallicane* című munkáival. Szerzőjük nem érte meg a nagy vitát, melyet e művek felidéztek, sem a nagy dicsőséget, mely belőlük nevére háramlott. 1821-ben bevégezte az életpályát, melyet az imént leírtunk.

II.

Nem csoda, hogy azok, a kiket a forradalom özönvize elborított, borzadtak mindama tényezőktől, a melyek nézetük szerint a romboló vizek meggyülemmlésének és majdan megindultának együttes okozói voltak. Az olyan emberek, mint De Maistre, a XVIII. századot csak gyalázatos átmeneti időszaknak nézték, mely rejtelmesen beékelődött Bossuet és Fénelon dicsőséges napjai és a jövőnek ama még dicsőbb korszaka közé, mely az isteni gondviselés kegyéből a hit és az egyház számára a maga idejében be fog következni. A XVIII. század bölcsészete, így nyilatkozott nem egyszer, az emberi elmének egyik leg-

szégyenletesebb korszaka marad; e század még a jó embereket is csak azért magasztalta, a mi rossz volt bennök. Az istenekben, a kiket e század tisztelt, De Maistre közvetlen okozóit látta a vérengzésnek és romlásnak, a melylyel ez a korszak végződött. A humanus, szelíd bölcselek emléket is azzal a sötét átokkal halmozta el, a melyet a régi próféták Baal és Moloch ellen zúdítottak; Locke és Hume, Voltaire és Rousseau rendesen mint Isten ostora említettnek. Ennek a hangulatnak kettős következménye volt. Az egyik az, hogy a míg e lelkiállapot tartott, nem lehetett szó tisztességes eszmecseréről ama nagy bölcséleti kérdésekben, a melyekről gondolkodó emberek vitatkoznak. A mérséklet és részrehajlatlanság majdnem emberfölötti dolog lett volna az olyan párt részén, a mely úgy vélekedett, hogy ellenfelei állították fel a nyaktilót, kobozták el az egyház szent vagyonát, ölték meg vagy száműzték fiait és rémülettel és zavarral töltötték el az egész országot. Házunk füstölő romjai előtt nehéz részrehajlatlanul méltatnunk azoknak az elmélkedését, a kiket a gyujtás szerzőinek tartunk. Azért De Maistre, a ki, mint említők, törölhegyre ismerte irodalmi ellenségeinek műveit, az ezeknek tulajdonított következmények izzó gyűlölete mellett nem lehetett igazságos bírálója ellenfelei értékének és valódi szellemének. „Nem ismerem közöttük egyet sem — így szól a XVIII. század bölcsészeiről — a kit a tisztességes ember szent neve teljesen megilletne.“ Mindnyáján hiján vannak a becsületnek. Még neveik is „me déchirent la bouche“. Voltaire bámulása romlott lélekre mutat; a ki Voltaire műveit kedveli, azt nem szereti az Isten. Ennek a főistenkáromlónak arczán ott ég az isteni átok bélyege; reá van

sütve szemérmetlen homlokára, arra a két kiégett kráterre, melyekben még csillog az érzékiség és a gyűlölet, arra az ijesztő *riktus*-ra, mely a két füle között húzódik, azokra az ajkakra, melyeket bőszen gonoszság szorít össze s melyek, mintha rúgón járnának, mindig készek felpattanni és káromlást és gúnyt lövelni. Belemertül a sárba, fetreng benne, issza; képzelme a poklot szolgálja, mely minden erőt rendelkezésére bocsátja; Páris megkoszorúzta, de Sodoma száműzte volna.¹ Locke nem értette önmagát; jellemző tulajdonságai: az ítéleti gyengeség és elhamarkodás. Tétélei bizonytalanok, határozatlanok, épp úgy, mint gondolatai. Lépten-nyomon felötlenek benne a középszerűség félreismerhetetlen jelei: hajszálnyi közelben halad el a legnagyobb kérdések mellett, de nem veszi észre őket. A philosophia tudományában Locke mellőzésével kezdődik a megismerés.² Condillac még leggondosabban óvta lelkiismeretét. De Hume volt a legbűnösebb és legveszedelmesebb ama szomorú írók között, a kik a mult századot meggyalázták az utókor előtt. Ő tudta a legnagyobb hidegvérrel a legtöbb rosszat tenni.³ Bacót azzal tiszteli meg De Maistre, hogy hosszasan gúnyolja főeszméit. Heves, majdnem nyers szavakban gáncsolja Baco vakságát, önhittségét, istentelenségét, tudományos szédelgéseit, a melyeket az erkölcsi alacsonyság természetes szüleményének nevez.

A theologiai iskolának sokáig megvolt az a dicsőtelen tulajdonsága, hogy az erkölcsi romlottságban

¹ Soirées de St. Pétersbourg (8. kiad. 1852), I. kötet 338—243. II.

² Soirées de St. Pétersbourg, 6. entretien, I. 397—442.

³ Ib. (6. kiad. 1862) I. köt. 403. I.

kereste az ész tévedéseinek forrását. E tekintetben De Maistre méltó társa volt a theologusoknak. Úgy vélekedett, hogy ellenfelei még rosszabb polgárok, mint philosophusok. Előbbi sajátságuk gyűlölete tette őt második minőségük iránt oly keserűvé és haragossá. Az ellenkező nézeteket legtalálóbban a hamis pénzhez vélte hasonlíthatni, „a melyet nagy gonosztevők készítenek, a becsületes emberek pedig jóhiszeműen adnak tovább.” Legelsőrendű bölcselő bizonyára nem engedheti meg magának, hogy ily veszedelmes indulatok eltereljék elmélkedése tárgyától. De Maistre azonban kétségtelenül a másodrendű szellemek közé tartozott, kiknek az igazság kutatása nem oly benső, tiszta cél, hogy az a zavaró személyi ellenérzések fölé emelné őket. Egész lénye alkalmatlanná tette arra, hogy a szó valódi értelmében az igazság kutatója legyen. Nemcsak hogy meg volt győződve az orthodox rendszer feltétlen igazságáról és megczáfолhatatlan voltáról, de képzelhetőnek sem tartotta, hogy azt más rendszerek higgadt, elfogulatlan kutatásának esetleges eredményeivel javítani vagy kiegészíteni lehessen. De Maistre nem ismerte „talán“-t. A legelsőrendű bölcselő elmék nem hunynak szemet és nem zárkóznak el koruk uralkodó társadalmi mozgalmainak főirányai előtt. Természete a legmagasabb rendű gondolkodó elmének, hogy nem hagyja figyelmen kívül korának fejlettebb főirányzatait és bizonyos fokig meghajol előttük. Hetvenöt évnél több mult el, a mióta De Maistre kénytelen volt megkísérlni a világ megértését; ezen idő alatt bőségesen bebizonyult, hogy az erőszakosan darabokra tépett társadalom tartós újjászervezésének főfeltételeit De Maistre korában már nem a vallási, katonai vagy

ultramontán eszmékben kellett volna keresni, hanem mindezeknek éppen ellenkezőjében.

A kor viszonyaiból egy másik következmény is folyt. Európa katastrophája a kor bölcséletét nemcsak tárgyilag, hanem módszerében is érintette. Nekünk a francia forradalom csupán fogalom-megjelölés, bár igen szokatlan megjelölése lett egy történeti folyamatnak. Ámde azok között, a kiket zavarai és izgalmai mindenfelől érintettek, még a legjobbak körében is akadtak olyanok, a kik a pokol kapuját, a világ rombadőlését látták benne. Azt hitték, hogy teljesen leigázták a világot azok, a kik jogtalansággal szántanak és gonoszságot vetnek. A legtöbb ember, még rendes viszonyok között is, találkozik életében diadalmas jogtalansággal, nagy, tartós kegyetlenséggel, a melyeket látva, csodálattal kérdi: hogyan engedhet meg ilyeneket az Isten? Gondoljuk el, milyen színben tűnhetett fel a forradalom azok előtt, a kik látták, de nem értették; akkor fogalmunk lehet arról, hogy mily rémalak volt az ő szemeikben az az örökös talány. Természetes, hogy nyomasztó problemaként nehezedett rájuk az a régi kérdés, hogy miképen intézi a Teremtő a világot? Milyen törvény szerint részesül az ember jó, vagy balsorsban? Földi életünk viszonyaiból megmagyarázható-e az ember váltakozó szerencséje? Hihetünk-e erkölcsi világrendben, midőn folyton tapasztaljuk, hogy a gonoszok, az istentelenek diadalmaskodnak, az erényesek és becsületesek pedig, rendületlen erkölcsaik ellenére, annyiszor szorongatvák és megaláztatvák?

Ez a rettenetes kétség sohasem nyilatkozott meg oly magasztos szólamban, a gondolkodás oly nemes egyszerűségében és erejében, mint Jóbnak felséges,

megindító történetében. De ez a legenda, mint emberi tragoedia, mégis kevésbé tökéletes, mert a hős abban a reményben tűr, hogy kitartásáért végül mérhetetlen boldogságot vesz jutalmul. Jób kétszer annyit nyert, mint a mennyit előbb birt: élete vége vidámabb volt, mint eleje. A való élet krónikáiban nem így járnak az emberek. A sorsnak bizonyos művei logikailag rettenetesen tökéletesek; az életben az engesztelő ki-menetel drámai törvénye az átkot ritkán teszi fogatlatlanná. A reánk szakadó tények hajthatatlanok. A legmesteribb csoportosítással sem lehet a tényeket úgy egybeállítani, hogy meggyőzzenek arról, hogy ezen a világon rendszerint az igazaknak jut a jó, a nem-igazaknak a rossz. A míg bátran szemébe nem nézünk annak a kegyetlen valóságnak, hogy a világi jutalom és bűnhődés nem a lelki vagy erkölcsi eredmények birtokától vagy hiányától függ, addig nem oldhatjuk meg azt a rejtélyt, a melynek megfejtésén, Jób könyvének írójától kezdve, annyi gondolkodó ember fáradozott. Képzeltetjük, milyen súlylyal nehezedett ez a kérdés a XVIII. század végén a royalista vagy katolikus száműzöttek elméjére.

Az akkori viszonyokból felmerült erre a kérdésre nem lehet világosabb választ adni, mint a milyen a De Maistre-é. Mely törvény szerint oszlik meg életünkben a jó és a balsors? Erkölcsi törvény szerint? A jóknak jut-e a boldogság, a rosszaknak a balszerencse, akár egyénileg, akár összeségükben? Híven megvan-e tartva az az ősi ígéret, hogy a ki engedelmesen hallgat az Isten szavára és minden parancsait teljesíti, annak áldva lesz a kosara, magtára és keze minden munkája? Vagy olyan Isten az Isten, a ki rejtőzik?

De Maistre látta, hogy a tények éppen nem fedik azt az optimista felfogást, mely az istenséget jóságosnak, irgalmasnak, végtelenül könyörületesnek tartja. Azt vitatta tehát, hogy az ember sorsát egy szigorú, rettenetes bíró keze intézi, a ki drákói törvényt alkalmaz vak, kérlelhetetlen szigorral. Az Isten úgy alkotta az embert, hogy szabad választást engedett neki a jó és rossz között. A mi physikai rossz a világon van, az mind csak büntetés azért az erkölcsi rossz-ságért, hogy visszaéltünk e választási szabadságunkkal. A physikai szenvedésért Isten csak olyképen felelős, mint a büntetőbíró az akasztásért. A bírót nem lehet hibáztatni az akasztásért; a hiba azokban van, a kik a törvényben halállal sújtott büntettbe esnek. Az emberi életre nehezedő átkot nem az isteni törvényhozó kegyetlensége okozza, hanem az emberek örülete és rossz-sága, a kik ismerve a jó utat, szándékosan a rosszat választják. Az emberek igazságtalansága fel-forgatja a világ rendjét; mi idézzük fel Isten ítéletét, bűneink miatt hullanak reánk bosszújának jelei. A nyomor és a szerencsétlenség, mely köntösként övez bennünket, nem egyéb, mint a bűneinkért való bűnhődés, Isten kiengesztelésének ára. Jól mondotta a felséges Szent Tamás: *Deus est auctor mali quod est poena, non autem mali quod est culpa.* Földünk felületén egy bizonyos mennyiségű rossz terül el, a melyért a világ bírása egy bizonyos mennyiségű büntetést mér reánk. Szenvedéseink összege pontosan megfelel az elkövetett bűnök mennyiségének, az emberi szenvedések terjedelme teljesen összevág az emberi bűnözés terjedelmével. Természetesen számba kell vennünk az eredendő bünt is, „mely megmagyaráz mindent és a mely nélkül nem lehet

megmagyarázni semmit“. „Ezen eredendő elvetemedés folytán *általában* alá vagyunk vetve mindenféle physikai szenvedésnek; a minthogy ugyanazon eredendő elvetemedés következtében *általában* mindenféle bűnöknek alá vagyunk vetve. Ennek az eredendő betegségnek (mely az eredendő bűn correlativuma) nincs külön neve. Nem egyéb az, mint minden szenvedés eltűrésének képessége, a mint az eredendő bűn nem egyéb, mint minden bűn elkövetésének képessége“. ¹ Minden csapás büntetés tehát, — vagy azokért a bűnökért, a melyeket a szenvedő elkövetett, vagy általános büntetés az általános bűnösségért. Néha az ártatlan bűnhődik és a bűnös menekülni látszik. De nincs-e ez így a földi igazságszolgáltatás terén is, a nélkül, hogy mondhatnók, hogy bíránk az igazságra vagy a becsületességre való tekintet nélkül ítélnék? „Ha Isten valamely társadalmat büneiért büntet, akkor épp úgy igazságot szolgáltat, mint a hogy hasonló körülmények között mi is igazságot szolgáltatunk. Egy város fellázad, megöli fejedelme képviselőit; bezárja előtte kapuit; védekezik serege ellen; legyőzik. A fejedelem lerombolja a város falait és megfosztja kiváltságaitól; senki sem fog ebben igazságtalanságot látni azért, mert ártatlanok is vannak a városban.“ ²

¹ *Soirées*, I. 76.

² De Maistre sajátosságosan jellemző érvelést talált nézete támogatására: azt, hogy a „csapás“ neve (franciául) *fléau*, (ostor). Az ostor verésre való, a csapás tehát verőeszköz; minthogy pedig verést csak akkor kell szenvednünk, ha megérdemeltük, *ergo*: a szenvedés megérdemelt büntetés. Általános gyengeség, hogy ha két dolog között analógiát találunk szeretünk az egyik dolog tulajdonságaiból a másiknak tulajdonságaira következtetni, mintha nem analogok, hanem azo-

E szerint De Maistre istensége egy óriás *Septembriseur*, a ki a távol egekben trónol és nap-nap után holocaustumokat kíván a közbiztonság nevében.

Igaz: általános törvénye az emberi elmének, hogy istentiszteletének tárgyai erkölcs és bölcsesség tekintetében épp úgy tökéletesednek, mint maguk az emberek. Az elmélkedés és a munkásság, mely a tisztelőket nemesítette, a hallgatók isteneket is szentekké, nemesebbekké tette, a nélkül hogy ehhez ők maguk hozzájárultak volna. Más szóval: azok a tényezők, a melyek az emberi kötelességekről való fogalmainkat fölemelik és bővítik, megfelelően emelik és nemesítik az istenségről való fogalmainkat is. Az emberi civilizatio története egyúttal az Olympus civilisatiójának története. Látni fogjuk, hogy De Maistre korának magasabb erkölcsi fogalmai voltak a büntetés természetéről, mint a milyent ő a maga istenségének tulajdonított. De Maistre erősen vitatta, hogy lelki dolgokban a tizedik vagy a tizenkettedik század magasán fölötte állott a tizennyolczadiknak; de bizonyára meg nem engedett túlhajtása ezen istenfélő századok iránt való bámulatának, ha egy lázadó város ostromát, férfiak, nők és gyermekek tömeges lemészárlását, a mit akkor a felségsértés büntetésének tartottak, párhuzamba és analogiába helyezi azzal a kormányzással, melylyel az emberi társaság Alkotója

nosak volnának; De Maistre azonban különösen szerette az erkölcsi igazságokat az etymológiából levezetni. Az emberek elfajulását azzal bizonyítja, hogy a rómaiaknál a *supplicium* szó két gondolatot fejez ki: az imádságot és a büntetést (*Soirées*, 2. entretien, I. 108. l.) Etymologizálásának alaposságát megítélhetjük abból, hogy miképen elemezi a *cadaver* szót: *ca-ro, da-ta, ver-mibus*. Sok hasonlót találhatunk nála.

az emberiség ügyeit intézi. Az ilyen büntetést nem lehet általánosabb, mélyebb értelemben erkölcsinek elismerni. Oly nyers, vad, bosszúálló tulajdonságokkal ruházza fel a kormányzót, a melyeket nem hihetnek és nem érthetnek azok, a kiknek meggyőződése, hogy a világrendet irányító igazság eszméje legalább is nem alacsonyabb, mint az, a melyet bizonyos lelketlen politikusok ügyetlenül kieszeltek.

Tisztán a kormányzati szakszerűség szempontjából tekintve a törvényt, melyet De Maistre a Legfelsőbb Lény kezébe ad, mondhatjuk, hogy önkényesebb és szeszélyesebb, mint a melyet akár egy olasz Bourbon is kigondolhatna. Voltaire kérdi:

Lisbonne, qui n'est plus, eût elle plus de vices,
Que Londres, que Paris, plongées dans les délices?
Lisbonne est abimée, et l'on danse à Paris.

Erre De Maistre így felel: Várj csak! Nézd meg Párist tíz évvel utóbb; nem tánczol, hanem vértől piroslik. Ilyeneket sokszor hallunk még ma is; de végre ideje volna felhagyni azzal a káromlással, hogy az Igazság nevénevezzük azt az eljárást, mely a vérpadra vitte XVI. Lajost és szegénységre, számkivetésre ítélte De Maistre-t azért, mert XIV. Lajos, a régens és XV. Lajos feslett emberek vagy oktan uralkodók voltak. Emlékezzünk a boldogtalan Mauritiusz császárra, a ki, midőn szemeláttára végezték ki őt ártatlan gyermekét, minden bárdcsapásra így kiáltott fel: „Uram! Te igazságos vagy, ítéleted igazságos“.¹ Az ilyen dolgot nevezhetjük akárminek, csak az a név nem illeti meg, a melylyel (legalább az

¹ Gibbon, c. XLVI. 5. k. 385.

emberek közötti viszonyban) azt a becsületes iparkodást szoktuk megjelölni, hogy az arasson, a ki vetett, hogy a jutalom azé, a ki fáradozott, hogy büntetés annak jár, a ki szándékosan reászolgált. Mit nyerünk, ha oly eljárást tulajdonítunk az istenségnek, a melyet, ha világi uralkodó alkalmazná a büntetésekre, mindenkép gonosznak mondanánk?

Nem szükséges ezt a vitát tovább folytatnunk. De Maistre fényesen, erősen harczolt, de nem ebben áll legfontosabb vagy legjelentősebb része annak, a mivel eszmevilágunkhoz járult. Mielőtt erre térnénk át, jó lesz egy megjegyzést tennünk. De Maistre általános álláspontjából következtethetjük, hogy nem volt barátja a természettudománynak. A mint a modern ember a természettudomány módszerének és határainak kiterjesztésében látja a legközvetlenebb, legbiztosabb eszközt a régi subjectiv módszer kiszorítására s így az emberi gondolkodás és tevékenység egész területének megújhódására, úgy viszont De Maistre és utána iskolája is látta, hogy ez volt ellenségeik fellegvára. „Óh — így kiáltott fel — mi drágán fizette meg az emberiség a természettudományt!“ Nem mintha a gondviselés elzárta volna az embert ezektől az ismeretekről; de a megismerésnek kellő rendben kell történnie. Az ókornak nem volt megengedve, hogy sokat vagy biztosat tudjon a physikából. Pedig kétségtelen, hogy szellemi erőben fölöttünk állott. Bizonyítja ezt a régi nyelvek felsősége, a mely mellett modern büszkeségünknek el kell némulnia. Miért maradtak a régiek oly tudatlanok a természettudományban? Mert nem voltak keresztények. „Mikor egész Európa keresztény lett, mikor a papok lettek a tanítók, mikor Európa minden intézmnéye keresz-

tényenyé vált, mikor a theologia került az összes tudományok élére és a többi fakultások úgy sorakoztak körülötte, mint az udvarhölgyek a királynő körül: akkor kellően elő volt készítve az emberiség, és megadatott neki a természettudomány. „A tudománynak a maga terén kell maradnia, mert olyan, mint a tűz: rostélyai között tartva leghasznosabb, leghatalmasabb segítője az embernek, de ha kicsap, a legiszonyúbb veszedelmet okozhatja. Miért volt a XVII. század, különösen Franciaországban, oly nevezetes fölényben? A vallás, a tudomány és a lovagiasság összhangja és az elsőnek elismert fensősége miatt. Minél tökéletesebb a theologia, annál több haszna van belőle az illető ország igazi tudományának. Innen van, hogy a keresztény népek valamennyi többit túlszárnyalták a tudományokban; innen van, hogy a hinduk és chinaiak nem fognak utólélni bennünket, a míg helyzetünk változatlan marad. Minél jobban művelik, tisztelik és emelik rangban a theológiát, annál tökéletesebb lesz egyenlő körülmények között az emberi tudomány, vagyis annál erősebb és terjedtebb lesz, annál mentesebb minden téves és veszedelmes vegyüléktől.¹

Nem sok haszonnal járna, ha ilyen nézeteket positiv szempontból komolyan bírálnánk. Ennek meddőségéről meg fog győződni az olvasó, ha megismerkedik De Maistre elméletével a Bizonyításról és a Bizonyítékokról. „Mózes ellen — úgymond — tanuként hivatkoztak a történelemre, a chronológiára, az astronomiára, a geológiára stb. Az igazi tudomány

¹ Lásd *Examen de la Philosophie de Bacon*, II. köt. 58. s köv. II,

megcáfolta ezeket az ellenvetéseket. De a valódi bölcsek azok voltak, a kik minden vizsgálat nélkül elutasították e kifogásokat, vagy csak azért vizsgálták őket, hogy megcáfolhassák, nem is kételkedve abban, hogy megcáfolhatók. Még a matematika ellenvetését is el kell utasítani, mert ez bizonyított igazság lehet ugyan, de lehetetlen bizonyítani, hogy ellentmond annak az igazságnak, mely már előbb be volt bizonyítva.“ Végső tételét a következő bátor szavakban mondotta ki: „*Que toutes les fois qu'une proposition sera prouvée par le genre de preuve qui lui appartient, l'objection quelconque, même insoluble, ne doit pas être écoutée.*“ Tegyük fel például, hogy egybehangzó bizonyítékokkal teljesen igazolva van, hogy Archimedes gyújtólencsével égette el Marcellus hajóit: ezzel szemben a geometria minden kifogásai elenyésznek. Mutasd ki, ha tudod és akarod, hogy bizonyos természeti törvények szerint az üvegnek, melylyel a római hajóhadat felgyújtani lehetett volna, oly nagynak kellett volna lennie, mint egész Syracusae városa és kérdezd meg tőlem, hogy mit tudok erre felelni. „*J'ai à vous répondre qu'Archimède brûla la flotte romaine avec un miroir ardent.*“

Az ilyen véleményeknél nem az az érdekes, hogy mennyire hamisak; hanem az, hogy milyen alapon fogadhatta el őket egy olyan ember, mint De Maistre, a ki nemcsak a könyvekben, hanem az élet külvilágában is annyira jártas volt és kinek oly nagy volt a természetes éleslátása. Ha azoknak, a kik a bizonyítás valamely elfogadott módszeréhez szoktak, valaki azt mondaná, hogy az olyan tény, a melyet egy tisztelt tekintély valónak állít, neki be is van bizonyítva:

azok erről az emberről hajlandók lesznek azt hinni, hogy vagy sületlen, együgyű hiszékenységgel áldozata, vagy pedig ámitó. Csakhogy De Maistre nem volt valami tudatlan szerzetes. Nem volt személyi vagy hivatásos érdeke, félretenni a tudás kulcsait, mint a ki oda sem maga nem akar bejutni, sem másokat nem akar beereszteni. Eléggé kézenfekvő okokból gyűlölte a XVIII. század bölcsészeit, tudományát és irodalmát. Mint minden okos ember, ő is érezte, hogy minden tudomány és bölcsélet célja főképen társadalmi: oly épületet szerkeszteni, fenntartani és javítani, a melyben menedéket talál az emberi társadalom s a mely biztosítja neki a méltó, hasznos élet összes feltételeit. Nézete szerint a tudomány sohasem lehet ártalmára a társadalomnak. Midőn tehát a felfogás oly rendszerével, a szellemeknek oly állapotával találkozott, mely veszélyeztette a békét és a közrendet, rögtön arra a következtetésre jutott, hogy az a helyzet, bármennyire tetszetősen támogatja is a logikai levezetés, alapjában igaztalan, csalékony. Mit ér a logika a túlvilági üdvösséggel és az erényes földi élettel szemben? Az olyan elmélet, a milyen De Maistre-é volt, a rendnek és a társadalmi boldogságnak bensőséges értékelése által válik becsessé. Az ilyen elmének nyilvánvaló gyengesége és károsító befolyása abban áll, hogy nincs tekintettel az alapfeltételekre: arra, hogy a társadalmi rendet nem lehet bizton megalapozni, ha a tudományos igazság fölfedezéseit minden téren elnyomjuk, vagy ha helytelenül értékeljük, vagy társadalmilag rosszul alkalmazzuk. De Maistre nem értette meg, hogy az ügy, a mely mellett küzdött, megszűnt a béke, a nyugalom és a tisztos élet ügye lenni, hanem feltétlen,

végleges feloszlásban volt; hogy tehát a rendzavarás az oktalanul rossz életmód forrása lett. Ezt most közelebbről fogjuk szemügyre venni.

III.

Mikor az 1789-iki vízőzön apadni kezdett és Bonaparte helyreállította a rendet, a legjobb elmékben csakhamar tért foglalt az a felfogás, hogy az esemény, melyre most már bizonyos nyugalommal és a befejezettség tudatában tekintettek vissza, nem volt egyéb, mint a barbárságnak újabb benyomulása az európai világba. A monarchiát, a nemességet és az egyházat s velük az eszméket, a melyekből életet és erőt merítettek, az atheisták és a jakobinusok buktatták meg, a mint a régi római birodalmat a gótok, vandálok és lombardok tették tönkre. A forradalom vezérei úgy követték egymást, a mint Alarikra Attila, Genserikre Odoaker következett. A megoldandó feladat nem volt új a nyugati civilisatio történetében. A régi kötelekek ama felbomlása, mely a XIX. század elején a legkiválóbb embereket megdöbbenetete, elődeiket is nyugtalanította az V. századtól a VIII-ikig, bár egészen más viszonyok között és más helyzetben. Gyakorlatilag mind a két esetben az volt a kérdés: miképen lehet tartós társadalmi rendet alkotni oly alapokon, a melyek általánosan helyeseltetvén, számítani lehet az összeség közreműködésére a tekintetben, hogy ezek az alapok egyetértően és hatályosan fenn fognak tartatni és így a kor erkölcsi és értelmi helyzetének megfelelő legmagasabb és legjobb életrend számára biztos talapzatul fognak szolgálhatni. A társadalom újjászervezésének erre az óriás munkájára két alkalom kínálkozott vagy legalább látszott

kínálkozni. Az egyik az volt, hogy a XVIII. századdal szemben úgy kell eljárni, mintha a helyzet nemcsak hasonló, hanem teljesen azonos volna a V. századbelivel; hogy az örök, a melyek ezer évvel előbb Nyugat-Európát egy tömör civilisatióba forrasztották össze, elegendők lesznek a második tömörülésre is. A kereszténység, mely fiatal erővel emelkedett fel a római császárság romjaiból és a hűbériség, mely az önfenntartás kényszere alatt alakba öntötte a barbárok formátlan társulásait, együttesen szilárdították meg a középkori élet alapjait, együttesen szerkesztették meg annak épületét. Sokan ilyképen gondolkodtak. Miért ne érvényesülhetne újból a keresztény és a hűbéri eszmének az a nagy képessége? Miért ne éleszthetné fel azt a rendszert, a melyet a vak lázadás oly siralmas, végzetes romlásba ejtett? Tekintsük azt a századot, mely oly szomorú véget ért, csupán egy rejtélyesen közbeszótt episodnak a hit és az uralkodó rend nagy színjátékában. Úgy vonuljon el, mint valami zavaros, mételyes áradat, a melynek forrását nem ismerjük s a melynek hullámai egy időre belevegyültek az istenrendelte emberi sors hatalmasabb folyamába, azután pedig szétváltak és külön folytak tovább, hogy ott végződjenek, a honnan eredtek: a sivatag mocsarában és meddőségében. A bölcselők, írók, csillagászok és vegyészek, az atheisták és a republikánusok megmutatták, hogy csak a romlásban nagyok, miként hajdan a gótok és vandálok. Megmutatták, hogy az építésben tehetetlenek, ismét mint a gótok és a vandálok. Forduljon hát tekintetünk vissza ama rendszer felé, mely a régi időkben megmentette Európát az örök sötétségbe való visszaveséstől.

Az újjászervezés másik útja egészen különböző volt. Azok, a kik ezt a módot ajánlották, más elmealkatúak voltak, más hagyományokból vették eszméiket. Szerintük azt a rendszert, a melynek szerkesztésében az egyháznak jutott a főszerep, nemcsak a maga gyógyíthatatlan gyengesége buktatta meg, hanem a bel- és kültámadások rohama is. Igaz, hogy 1793-ban a barbárság nyomult be; de akkor az egyház és a feudalismus abban az állapotban volt, mint a régi római császárság, a melynek romjain épültek fel. Azok az intézmények, melyek hajdanában a Nyugaton a rendet és a vallást helyreállították, most maguk is sülyedésben és feloszlásban voltak. Azt várni tőlük, hogy mivel hajdan ők hozták rendbe Európát, ezeket az új barbárokat is szilárd, erős civilisatióban fogják egyesíteni, oly badar gondolat volt, mintha azt várta volna valaki a későbbi római császároktól, hogy oly tetteket vigyenek végbe, a milyenek a római köztársaságtól és a régibb nagy császároktól kiteltek. A kik a phylosophusokat és a természettudósokat lenézték, csak új jelmezben játszották el Julianus szerepét a kezdődő kereszténységgel szemben. A XVIII. század nem volt az a malariás vidék, a milyennek a katolikus és a royalista párt leírta, hanem egy új, jobb jövő termőföldje. Uralkodó eszméje az volt, hogy anyagot és eszközöket kell összehordani ama rettenetes törések és szakadások kijavítására, a melyeket Európa rendjében a zsarnokok és a jakobinusok, a papok és az atheisták, az aristokraták és a sansculotte-ok egyaránt okoztak. E század vezető embe-reiben, szenvedélyes pusztításaik ellenére is, meleg szeretet élt a társadalmi igazság, az emberi szabadság, az egyenletes művelődés iránt; igazán és buzgón

óhajtották, hogy minden ember minél bővebben részesedjék a nemesebb boldogságban. A szabadság, egyenlőség és testvériség nagy elveire kell támaszkodnunk, ha az új barbárok részére a civilisatio és a társadalmi átalakulás ama nagy munkáját akarjuk teljesíteni, a melyet hajdan a katholicismus és a feudalismus a régi barbárok érdekében végzett.

Ilyen eltérő nézetek nyilvánultak, mikor megjött a bátorság arra, hogy az emberek szemébe nézzenek annak az ijesztő erkölcsi züllésnek, a melyet a 1793-iki kataklysmá hátrahagyott. Csodálhatjuk mind a két iskola bátorságát. A liberalisok lelkére nehezedett a véres tragoedia, mely a szabadság, a testvériség és az igazság elmerülésével végződött; viszont a katolikuskokat és a royalistákat fájdalmasan nyomta a királyok nyomorúsága és a papság képmutatása. Az egyik iskola csak nehezen tudta megértetni a jakobinismust és a rémuralmat, a másiknak még nehezebb lehetett a forradalom tényének, okának és jelentőségének megmagyarázása; a liberalisoknak Marat-ról és Hébert-ről, a royalistáknak XV. Lajosról, a katolikuskoknak Dubois-ról és De Rohan-ról kellett beszámolniuk. Mindenik iskola erősen viszonzotta ellenfelének gáncsait, de egyik sem méltatta kellően a másiknak erős oldalait. Mi azonban, kik — legalább itt Angliában — kissé távol állunk e küzdelem gócpontjától, elismerhetjük, hogy mindkét csapat becsületes zászló alatt harczolt, a melyre észszerű, érthető jelszót írt. A míg a mai liberalismus hívei nem méltatják az ellenfél álláspontjának erősségeit, addig nem fogják megérthetni, hogy miért oly hosszú és makacs a küzdelem; nem fogják érteni, hogy miért halad csapatjuk oly lassan és miért vetik néha

vissza; nem fogják érteni, hogy miért oly lassú a liberalismus előmenetele a reconstitúciónak abban az óriás munkájában, melyre nézve a forradalom elméledésre készítette bölcselőinket, munkára és irányításra modern államférfiainkat.

De Maistre, a világrend kormányzásáról vallott általános nézetei alapján, a melyekről részben már szólottunk, kialakította azt az elméletet, a melylyel a XVIII. századot és annak rettenetes klimaxát kielégítően megmagyarázhatni vélte. Az ember akarata szabad; de az ember Isten akarata ellen cselekszik: Isten ezért vért kíván büntetésül. Ez áll a multról. A jövő egyedüli reménye az, hogy mihamarabb visszatérünk ahhoz a rendszerhez, melyet Isten maga alkotott, felújítjuk azt a lelki hatalmat, mely a mostaninál sötétebb, zavarosabb időkben is vezérelte Európa reconstitúcióját. De Maistre mélyen át volt hatva a történelem egységének és folytonosságának eszméjétől, bár ezt egyenesen talán sehol sem mondotta ki. A Nyugat történetét a maga egészében fogta fel. Távol volt tőle az angol protestánsoknak az a szerencsétlen tévedése, mely a Szent Pál és Luther közötti hosszú időszakot ordító pusztaságnak nézi és a mely tévedés az amerikaiak egy részét arra a felfogásra vitte, hogy az emberiség fejlődésének azt a még hosszabb korszakát, mely Krisztus keresztfeszítésétől a függetlenségi nyilatkozatig eltelt, számításba egyáltalán ne vegyék. Szerinte a civilizációnak ama nagyszerű építménye, mely a császárság feloszlása alatt és után emelkedett fel, egységes, egyenletes történeti folyamat eredménye volt, habár ezt a munkát időnként az emberi gonoszság és gőg sok alkalmi incidenssel megszakította. Látta mindazokat a veszélyeket, a melyek

a civilisatiót keletkezésében és fejlődésében fenyegették. Ilyen volt elsősorban az eretnokség, melylyel a finom, de aljas görög szellemesség a vallásnak nagy, de egyszerű mysteriumait beszennyezte és elcsavarta. Azután jött az északi barbárok benyomulása, ellenállhatatlanul végiggázolva a trónok gyengesége és gyávasága miatt védelem nélkül maradt tájakon. Még mielőtt az északi törzsek az elfoglalt birtokokban megállapodhattak és az ott talált vallást és intézményeket elsajátíthatták volna, még halálosabb veszedelem fenyegette a fejlődő szervezkedést a keleti törzsek szakadatlan, véres, fanatikus beözönlése által. Így rajzolódtak De Maistre elméjében az események, egészen a legújabb korig, a mikor oly emberek léptek fel, a kik megtagadták az Istent, megcsúfolták Krisztust és megtámadták a társadalom alapjait, a nélkül, hogy az emberiségnek mást tudtak volna cserébe adni, mint nyomorúságos visszatérést a természeti állapotba.

Az ilyképen szemeink elé állított nagy drámának állandó középpontja egy kegyes alak, a ki változatlanul áll az örökös hullámvás közepette. Serényen épít, emberfölötti türelemmel és emberfölötti belátással, mialatt más erők vészes egymásutánban, dühöngő örüllettel pusztítanak és rombolnak. Nem gondol mással, mint a rend és a civilisatio nagy érdekeivel, a melyeknek öréül van kirendelve. Csalhatatlan bölcsessége és rendületlen kegyessége mutatják, hogy eredete és ihlete isteni. Ez a Pontifex Maximus, a ki az általános civilisatio demiurgosa Európa történelmében. Mi lett volna a Nyugat fejlődéséből, ha ott a pápának csak olyan szerepe lett volna, mint Keleten a konstantinápolyi patriárkának, vagy ha pápa egyáltalában nincs és

a kereszténység terjedése kizárólag a Kelettől függ, a nélkül, hogy Nyugaton szellemi organummal bírt volna. A pápák erélye és elszántsága állta útját Keleten az eretnekségnek; az óvta meg a keresztény vallásnak azt az egyszerűségét és érthetőségét, a melyek nélkül nem talált volna utat az északi barbárok nyers elméjéhez és jámbor szívéhez. Az ő bölcs hazafiságuk védte meg Itáliát a görög nyomás ellen. A major domus szerepére vállalkoztak a keleti császárok oldalán, segítették a társadalom függetlenségét megóvni és szervezetét fenntartani addig, míg megjelentek a Carolingok, a kikben a pápák igazán államférfiúi éleslátása rögtön felismerte az új nyugati császárság megalapítóit. Lett volna viszont a pápáknak a keleti birodalomban ugyanoly tekintélye, mint a Nyugaton, akkor nemcsak a saracénokat verték volna vissza, hanem a törököt is, és megmenekültünk volna a csapásoktól, melyeket e nemzetek ránk mértek.¹ De még így is főkép a pápák szervezték ez ellenállást, ők voltak Európa védőinek legkiválóbb lelkesítői és buzdítói. Éles szemük látta, hogy e félelmetes ellenség végleges leveréséhez nem elég, rohamai ellen védekezni, hanem hogy otthon kell őt megtámadni. A keresztesháborúk, melyeket közönségesen a babonás vakbuzgóság hadjáratainak tartanak, valósággal a magas politika háborúi voltak. E borzalmas küzdelemnek minden pontján, a clermonti zsinattól kezdve a lepantói híres ütközetig, felismerhetjük a pápák kezét. Ez a küzde-

¹ De Maistre elfelejti vagy kicsinyli Isauriai Leót, ki a kalifa seregeit Konstantinápoly előtt visszavervén (Kr. u. 716), majdnem éppoly fontos szolgálatot tett Európának, mint Martel Károly híres győzelme. Leo azonban iconoclasta és eretnek volt. L. *Finlay, Byzantine Empire*, 22—23. II.

lem mentette meg Európát attól, hogy áldozatul essék a zsarnokságnak, tudatlanságnak és barbárságnak, mely a mohamedán hódítás nyomán mindig szükség-szerűen előállott és a mely Kisázsziában, Palesztinában és Görögországban, valaha a világ igazi kertvidékein, máris kiirtotta volt a civilizatiót.

De Maistre szerint a pápák államférfias hősiségét az ellenség kultámadásaival szemben még felülmulta az a bölcsesség, bátorság és munkásság, a melyet belföldön a civilisatio feltételeinek megteremtésében és alakításában kifejtettek. A régi társadalmak alaptétele az volt, a mit Lucanus Caesar szájába ad: *humanum paucis vivit genus*. Ama kor nélkülözhetetlen társadalmi feltételei közé tartozott a nagy rabszolganépség. A pápák fáradhatatlanul azon voltak, hogy kiszorítsák a keresztény államokból a rabszolgaságot. A régi társadalmakban silány, alacsony volt a nő helyzete. Az új lelki hatalom kiszabadította az emberiséget abból a circulus vitiosusból, hogy a férfiak lealacsonyították a nőt, ez pedig visszaadta mindama hitványságot és romlottságot, a melyet a férfaktól vett. A lelki hatalom felismerte, hogy a „férfi javításának legjobb eszköze a nő nemesítése és fölemelése“. A papi rend szervezete a gyakorlati bölcsesség mesterműve volt. Az ilyen rendre, melyet a coelibatus távol tartott a mindennapi élet durva, önző érdekeitől, szükség volt az oly társadalomban, melyet az egyház vezetni volt hivatva. Ki tudott volna jobban helytállani a nyugtalan néptörzsek, a félig barbár nemesség, a gőgös, féktelen királyok között, tiltakozva a gonoszság ellen, serényen fáradozva a jog új, nemesebb fogalmainak elismerésén, sötétséggel vádolva a hamis isteneket, a kereszt imádására és az igaz Isten tisztelésére híva fel az embereket, — mint az

ilyképen elszigetelt, a központi hatalomtól szorosan függő, törhetetlen szellemi egységben jelentkező hadsereg? Nézzük ezzel szemben, mily tehetetlen a protestáns missionarius, a ki feleséggel és gyermekekkel telepedik meg terjengő kényelemben a megtérítendő vad népek között, vitás tanokat hirdet nekik és nyíltan czivódik a másik felekezet versengő küldöttjével; hasonlítsuk össze ezt a gyámoltalanságot az Egyház buzgó szolgálóinak sikereivel, a kik bámulatba ejtik a megtérteket az öntartóztatás titokzatos erényével, önmegtagadó életükkel, dogmájuk és szertartásuk egységével. Csak így fogjuk méltathatni ama nagy egyházférfiak bölcsességét, a kik meg tudták alkotni ezt a papi rendet azokban az időkben, mikor minden pap olyan helyzetben volt, mint ma a missionarius. Végre a szentszék birtokosai nevelték, szelidítették mondhatnók lágyították a trónok urait; a Gondviselés reájuk bízta Európa uralkodóinak nevelését. A pápák nevelték Európa ifjait; egészen úgy teljesítették ezt, a hogyan Fénelon a burgundi herceget vezette. Mindakét esetben az volt a cél, hogy egy szép lélekből kiirtassék a vadság eleme, mely mindent elrontott volna. „Az embert erőfeszítésre készíteni annyi, mint erősíteni. Engedelmeskedni csak úgy tud, ha tökéletesedik; ha erőt tud venni önmagán, már ezzel is javult. Harmincz éves korában azért fogja legerősebb szenvedélyeit is legyőzni tudni, mert öt-hat éves korában megtanult lemondani egy játékról vagy egy nyaláunkságról. A monarchiával az történt, a mi jól nevelt emberrel történik. Az egyháznak a pápától irányított munkája elérte ezt az addig hallatlan dolgot, mely a jövőben sem lesz lehetséges ott, a hol e tekintély elismerve nincs. Észrevétlenül, fenyegetés, törvényhozás, háború, erőszak és ellen-

állítás nélkül meglett az európai nagy alkotmánylevél, nem papíron, nem kihirdetés útján, hanem az akkor kizárólag katolikus európai népek szívében. A királyok lemondanak a korlátlan intézkedés jogáról; viszonzásul a népek csalhatatlannak, sérthetetlennek nyilvánítják a királyokat. Ez az európai népek alkotmánytörvénye, a mely a pápák műve¹.

Mindez azonban csak csak külső vázlata De Maistre alapvető eszméjének, történeti megerősítése egy olyan igazságnak, a melyet elsősorban általános levezetéssel bizonyít. Abból a tételtől indulva ki, a melyet századunk már mind kevésbbé vonhat kétségbe, hogy ugyanis a kereszténység volt az egyedüli hathatós erő, mely a római civilisatio hanyatlása után Európát regenerálhatta, ismételten nyomatékkal hangsúlyozza, hogy „pápa nélkül nincs igazi kereszténység”. Hogy mit értett ez alatt a tömör kijelentés alatt, az némi magyarázatra szorul, mint minden oly tétel, a mely hosszú, bonyodalmas okoskodásnak egyszerű eredményét foglalja magában. Azzal a mondással, hogy pápa nélkül nincs igazi kereszténység, azt akarta bizonyítottnak vétenni, hogy ha nincs legfelső, független tekintély, a mely megállapítja a doctrinát, szabályozza a fegyelmet, kötelező útbaigazítást adhat és a vitás eseteket elfogadott elvek szerint dönti el: akkor nem képzelhetünk olyan vallási rendszert, a mely egyes elemekből álló egyesületet a közös civilisatio üdvös kötelékében tarthatna vagy a közlelkiismeretet irányíthatná és tájékoztathatná. Általánosan el van ismerve, hogy az államnak feltétlen szüksége van egy legfelső hatalomra, mely a törvényeket alkotja,

¹ *Du Pape*, III. könyv. IV. fejt. 298 (1866-iki kiadás).

magyarázza és alkalmazza és a melynek ebbeli döntései ellen nincs fellebbezés. E hatalomnak elég erősnek kell lennie, hogy megvédje a jogot és kierőszakolja a kötelességet, a melyet mint főhatóság megállapított és elrendelt. A szabad Angliában, de éppúgy a despotikus Törökországban is, egy utolsó fokon döntő legfelső hatalom állapítja meg (akár parlamenti törvény, akár ukáz alakjában jelenti ki akarátát) ama jogokat és kötelességeket, a melyeket a törvény tűr vagy parancsol, ez teremti az előnyöket, a melyek ebből a közületre háromolnak. A világi hatalomról való ezt a felfogást, melylyel nemzedékünk különösen Austin tanításai útján barátkozott meg, De Maistre sok szellemmel, erővel és — ha praemissáit elfogadjuk — nagy sikerrel is értékesítette a pápai hatalomról folyt vitában.

Meg kell jegyeznünk, hogy De Maistre a pápáról írt könyvében mindig államkormányzati vagy publicistai szempontból tárgyalja a kereszténységet; nem vallási vagy lelki, hanem politikai és társadalmi szempontból. Azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miképen lehet a kereszténységet mint a civilizált társadalmat alkotó és szervező erőt hasznosítani; vizsgálja e hasznosítás feltételeit történelmünk korábbi századaiban és következtetéseket von le arra nézve, hogy miképen volna ez a módszer az új, változott viszonyok között alkalmazható. A XVIII. században azt szokták kérdezni a kereszténységről, a mit a protestánsok annyiszor kérdeznek az elejtett katholicizmusról: hogy igaz-e vagy sem? A forradalom után megváltozott a kérdés és azt feszegették, hogy szolgálhatja-e a kereszténység a társadalom újjáalakítását, és miképen? Nem annyira azt kérdezték, hogy milyen igaz, hanem azt, hogy milyen erős; nem azt, hogy mennyi a kétségtelen dogmája,

hanem azt, hogy milyen társadalmi értéket képvisel vagy fejthet ki; nem azt, hogy mennyi hit és milyen alakban mentheti meg lelkünket, hanem azt, hogy milyen segítséget várhat tőle az európai társadalom.

Ezek az erős érzületek szülték De Maistre-ben a görögök iránti rendkívüli ellenszenvét és lenézését. Bosszantotta őt az elvont elmélkedésre való hajlandóságuk. Egy furcsa fejezetben a legnagyobb becsmérések között bírálja őket.¹ Örvendve idézi Sallustius gúnyos szavait, hogy a görögök hőstettei nagyon szépek, *verum aliquando minores quam fama feruntur*. Egész harczy dicsőségük egyetlenegy fénysugárból áll, mely Marathon óta közel 114 évig ragyogott; mérjük ezt Róma, Franciaország és Anglia tartós dicsőségéhez. A philosophiában mutattak ugyan szerény tehetőséget, de igazi érdemük ebben is az volt, hogy Ázsiából Európába hozták a bölcsességet; eredetiségük nincs. Görögország a syllogismus és a képtelenségek hazája volt. „Olvasd Plátót: minden lapján meglepő ellentétekre fogsz akadni. Mikor görög, unalmasnak fogod találni. Nagyságot, fenséget, mélységet csak akkor fogsz látni benne, mikor theologus vagyis mikor pozitív, öröklétű dogmákat hirdet szörszálhasogatás nélkül; de ezek a vonások egészen keleti színezetűek, a mit csak az nem vesz észre, akinek fogalma sincs Ázsiáról... Vegyüléke ő a sophistának és a theologusnak, más szóval: a görögnek és a chaldaeusnak.“ Athén népe mindig kegyetlen volt vezető embereivel szemben: ezek valami úton mindig áldozatai lettek e gyermekiesen játszi, de férfiasan szilaj néplelkületnek, — *espèce*

¹*Du Pape*, IV. kv. VII. fej.

de moutons enragés, toujours menés par la nature, et toujours par nature dévorant leurs bergers. A mi a szónoklatukat illeti, „az athéni szószék a világ szégyene lett volna, ha néha-néha fel nem lép egy olyan fajta ember, mint Phocion, a ki a bünserleg kiürítése vagy a számkivetésbe indulás előtt némileg ellen-súlyozza a szájaskodás, túlzás és kegyetlenségnek áradatát.“¹

Midőn De Maistre-nek ama munkájával készülünk foglalkozni, a melynek legnagyobb hatása volt Európára, mert alapkőve lett az ultramontanizmus elméletének, nem szabad figyelmen kívül hagynunk az írónak az eszmék hasznossága iránt való folytonos érdeklődését. A ki tisztán nem látja, hogy a pápai hatalomról írt lángoló fejtegetései közben mindig azon fáradozott, hogy egy sürgős társadalmi problémának gyakorlati megoldására módot találjon, az könnyen félreértheti őt és kicsinyelheti tanításait. Egy kiváló angol kritikus

¹ Érdemes itt Finlay egy észrevételét idéznem. „A görögöknek“, úgymond, „időnként csak másodrendű szerepük volt a keleti egyház vallási vitáiban, pedig az a körülmény, hogy e viták görög nyelven folytak, a nyugateurópaiaknál azt a nézetet szülte, hogy a hellén szellem philosophiai, speculativ és polemikus természetű volt. Csekély történelmi ismeretekkel is láthatjuk, hogy a keleti egyházban dúlt eretnekségek forrását a keleti népeknek mélyebb vallási gondolkozásában kell keresnünk és hogy az eretneknek nevezett vélemények nagyrészt nem voltak egyebek, mint a syriaiak, örmények, egyptomiak és perzsák faji szellemének megnyilatkozása, a melynek mi köze sem volt a görög szellemhez.“ (*Byzantine Empire, from 716 to 1057 p. 262.*) Ugyanott (a 263. lapon) igen helyesen jegyzi meg, hogy „a pápaságnak vallási és theologiai része, mint a keresztény egyháznak egyik ága, görög, és hogy csak a szervezetnek egyházi, politikai és elméleti sajátságai tekinthetők a latin egyház művének“.

például erősen hangsúlyozta azt, hogy összetéveszti a suprematiát a csálhatatlansággal, holott — a mint helyesen mondja — nincs különbözöbb két gondolat, mert az egyik erőbeli fensőséget jelent, a másik a tévedés lehetetlenségét.¹ De Maistre sokszor esett hasonló nagy logikai hibákba, de azt hiszem, sokkal eszesebb volt, semhogy annyi gonddal megszerkesztett elméletét tudatosan ily nyilvánvaló tévedésre alapította volna, a mely tévedésnek a könyv első lapjától az utolsóig szemébe kellett volna ötlenie. Ha könyvében egyedül a pápaság általános igazolását vagyis a pápaság összes igényeinek egyenként való vizsgálatát és erősítését keressük, akkor joggal lehet szemére vetni, hogy e lényegesen különbözö két igényt úgy tárgyalja, mintha azonosak vagy ugyanazon érveléssel támogathatók volnának. Azonban ne tekintsük a pápaságról írt értekezését olyannak, mint a melynek célja a szabadgondolkozókat vagy a protestánsokat arról meggyöztetni, hogy a Szentatyának minden rendeletét isteni kegyelem sugallja. Ha ötven évvel előbb írja, ez lett volna a munka helyes értelmezése. Csakhogy De Maistre a XIX. század első [húsz évében írt, mikor az olyan ember, mint ő, a világot sarkaiból ismét kifordultnak hitte. Többször kijelentett célja az volt, hogy módot keressen Európa hitének és erkölceinek helyreállítására; hogy erőt adjon a hódításra törekvő igazságnak; hogy támogassa a fejedelmek trónját és hogy békésen csillapítsa a szellemek forrongását, mely nagyobb veszélyekkel fenyegette a társadalmat, mint valaha. Ha ebből a szempontból nézzük a dolgot, azt

¹ Sir J. Fitzjames Stephen a *Saturday Review* 1865 szeptember 9-iki számában, 334. l.

fogjuk találni, hogy a suprematia és a csálhatatlanság különbségének reá nézve nem volt jelentősége.

Szerinte gyakorlatilag „a csálhatatlanság csak folyománya a suprematiának, vagyis inkább teljesen azonos két dolog egy név alatt . . . *Gyakorlatilag* teljesen egyre megy, hogy nem tévedhet-e valaki, vagy hogy tévedéséért nem tartozik felelősséggel. Ha tehát elfogadnók is, hogy Isten a pápának nem tett ígéretet, mégis csálhatatlan volna, vagy ilyennek volna veendő, éppen úgy mint a legfelső bíróság; mert az olyan ítélet, a mely ellen nincs felebbvitel, minden emberi egyesületben, minden képzelhető kormányforma mellett igazság és ilyennek veendő (*est et doit être*). Minden valódi államférfiú igazolni fogja azon tételemet, hogy nemcsak azt kell elismerni, hogy a pápa csálhatatlan, hanem azt is, hogy ilyennek kell lennie“.¹ Egy másik helyen világosan kimondja, hogy az egyház csálhatatlanságának két oldala van: egyik részében isteni ígéret tárgya, másik részében emberi szükség, és hogy az utóbbi szempontból a csálhatatlanság az egyháznak éppúgy kelléke, „a mint kénytelenek vagyunk vélelmezni a világi fenhatóságban, bár ott tényleg nincs meg; mert különben a társadalom felbomlanék“. Az egyház követelménye nem több, mint más fensőségeké, bár annyiban óriás előnyben van az utóbbiak fölött, hogymennyei ígéretre támaszkodik.² Félretehettük a dogmát, úgymond, és tekinthetjük a dolgot tisztán politikai szempontból; és valóban ebből érvel egész könyvén át. E tekintetben a pápa nem igényel más csálhatatlanságot, mint a milyent az összes fejedelmek bírnak.³

¹ Ib. I. kv. I. fej. 17. l.

² Ib. I. kv. XIX. fej. 124—125. ll.

³ Ib. I. kv. XVI. fej. 111. l.

Nem akarja a pápa igényeinek természetfölötti részét sem vitatni, sem tagadni, csak a csálhatatlanságnak politikai, társadalmi és emberi jelentőségéhez ragaszkodik, mert ezek az elismert fenhatóság elválaszthatatlan kellékei,¹ Szóval, elmékedéseiben, melyekből a legjobb fajta ultramontanizmus merítette erősségeit, elejétől végig aggódva — a mi nála ritka eset — iparkodik mutatni, hogy nem a csálhatatlanság dogmájából indul ki, a melylyel szemben a protestánsok és a hitetlenek sok olcsó győzelemmel dicsekedhetnek, hanem hogy a kérdések ezen részének megvitatása inkább a theologusokra tartozik. Az én álláspontom — így látszik szólni — az, hogy ha a pápa lelki dolgokban fenhatóság, akkor lényegileg és gyakorlatilag olyan, mintha csálhatatlan *volna*, csakúgy, mint a hogy az angol parlament (a királylyal) és az orosz czár, olyanok, mintha csálhatatlanok *volnának*. De ne időzzünk oly soká ennél a másodrendű kérdésnél. A döntő kérdés az, hogy lehet-e pápa nélkül igazi kereszténység vagyis tevékeny, hatalmas, térítő, regeneráló, hódító, tökéletesítő kereszténység

¹ „Il n'ya point de souveraineté qui, pour le bonheur des hommes, et pour le sien surtout, ne soit bornée de quelque manière mais dans l'intérieur de ces bornes, placées comme il plait à Dieu, elle est toujours et partout absolue et tenue pour infaillible. Et quand je parle de l'exercice légitime de la souveraineté, je n'entends point ou je ne dis point l'exercice *juste*, ce qui produirait une amphibologie dangereuse, à moins que par ce dernier mot on ne veuille dire que tout ce qu'elle opine dans son cercle est *juste obtenu pour tel*, ce qui est la vérité. C'est ainsi qu'un tribunal suprême, tant qu'il ne sort pas de ses attributions, est toujours juste, car c'est la même chose *dan la pratique*, d'être infaillible, ou de se tromper sans appel.“ II. kv. XI. fej. 212. l. (jegyzet).

Erre az elméletre De Maistre valószínűleg egy olyan analogia útján jutott, a melynek, bár nem mondja, nagyobb súlyt tulajdonított, mint a milyent megérdemel. Párhuzamba helyezi a világi és a lelki élet szervezését. Kezdetleges emberi egyesületekben a pillanatnyi önérdék és a hirtelen fellobbanó szenvedély darabokra tépné a fejlődő társadalmat, ha a törvény erős karja valamiképen nem fékezné. Történhetik ez írott vagy nem írott jog alapján vagy oly hatalomnál fogva, a mely physikai erejével ellenállhatatlan és a melyet a közjó érdekében a közmegegyezés alkotott. Nem anarchiára vagy szétbomlásra vezetne-e, ha ez a hatalom úgy el volna darabolva, hogy senki sem tudná, hová kell intézkedésért fordulnia vagy nem értené a törvényparancsot; vagy ha e hatalom a vitatkozó magyarázók kezébe adatnék, a kiknek mindegyike orákulumszerű fontosságot és egyenlő tekintélyt venne igénybe nézete számára; vagy ha a felekre bíztnék, hogy saját ügyükben maguk döntsenek a törvény alkalmazhatóságáról és értelméről? A társadalmi egyesülés életrevalóságának egyik követelménye ugyanis kétségtelenül az, hogy minden tag pontosan tudja, milyen feltételek mellett tartozik a közösséghez, milyen kötelességek terhelik és viszont milyen teljesítményeket követelhet tőle. Szükséges tehát, hogy legyen valamely feltétlenül illetékes, általánosan elismert központ, a hol ezeket a fontos felvilágosításokat megszerezheti.

Valószínű, hogy De Maistre-nek a pápa fenhatóságát vitató nagy apologiája hasonló elmélkedések eredménye volt; mindenesetre érthetőbbé teszi teoriájának alapjait. Cseréljük fel a vallási fogalmakat politikaiakkal, mondjunk törvény helyett kereszténységet, társadalom helyett vallási egyesületet, tör-

vényes kötelem helyett vallási kötelességet; képzeljünk közös politikai célokból honpolgárilag szövetkezett egyesek helyett valami általános köztársaságot, mely vallási testvériségben összeforrott egyesületekből alakul és egy mérsékelt lelki főhatalom fensősége alatt áll. Tény, hogy Európa régi korában ez a lelki hatalom fékezte a nyers, hiányosan szervezett hatalmak bel- és kül anarchiáját. Ha pedig elméleti szempontból tekintjük a dolgot, nem észszerű és vitatható törekvés volt-e, hogy ennek a hatalomnak a működése rendszeressé tétessék, jogossága és részrehajlatlansága elismertessék? Vegyük adottnak azt aényt, hogy a mai társadalmak életének és működésének szellemi alapja a kereszténység; hogy ez szabályozza szervezetüket és egymáshoz való viszonyukat; hogy ebben megnyugszanak nemcsak a közületek tagjai, hanem a közületek mint testületek is. Ki állapítsa meg immár, hogy mi a keresztény doctrina, hogy elvei miként alkalmazandók az egyes esetben, és adott körülmények között miképen kell dönteni? Valószínű-e, hogy a szenvedélyek lángolása idején, egy őrjöngő zsarnok despotismusa alatt, a féltékeny nemzetek izzó gyűlölködése vagy a versengő fejedelmek szilaj vágyakodásai közben a vitázó pártok bármelyike békésen elfogadja döntésül a másik félnek vagy valamely semlegesnek vélt tényezőnek keresztény tanításait? Nyilvánvaló, hogy szükség van valamelyes legfelső, kifogástalan magyarázóra, a kinek végső döntése előtt a kényúr meghajol, a népzavargás fölverte hullámok szokott medrükbe térnek vissza, a küzdő fejedelmek és a féltékeny nemzetek testvérien összebarátkoznak. Ismételjük, a hit és a fegyelem ama kérdéseiben, a melyeket az emberek rosszul használt leleményessége minduntalan felszínre

hoz és a melyek folyton gondot adnak a kereszténységnek, jó és természetes, hogy legyen legfelső döntő bíróság. Máskülönb a nemzetek felekezetekre szakadnának; a felekezetek sokaságában pedig hova lesz az egység? „Több független egyházat éppoly kevésbé lehet egynek és egyetemesnek mondani, mint a hogy Európa összes külön kormányzatait nem lehet egységes államnak nevezni.“ Francia királyság király nélkül, orosz császárság császár nélkül éppoly képtelenség, mint egy és egyetemes egyház elismert főnökség nélkül. Hogy ez a főnök csak Szent Péter utóda lehet, ezt vallja a hagyomány, az ősi írók világos tanúsága, a későbbi iskolák összes theologusainak ismételt nyilatkozatai és a közérzület, mely alól a vallástörténelem gondos olvasója nem vonhatja ki magát.

Az az érvelés, hogy az egyház az egyetemes zsinatokban nyilatkozik meg, absurdum. A zsinatnak egyéb feladata van, mint biztosítani és igazolni a pápát, ha ez jónak látja saját ítéletét megerősíttetni vagy kétségeit eloszlatni; a ki mást állít, az lerontja a látható egységet. Tegyük fel, hogy a szavazatok száma egyenlő, a mint ez Fénelon híres esetében megtörtént és előfordulhat az egyetemes zsinatokban is: az ilyen kétes esetet mégis csak a pápa döntő szavazatával lehetne elintézni. Pedig „a mi húsz válogatott ember előtt kétséges, az az egész emberiség előtt kétes. A kik azt hiszik, hogy a kétség csekélyebb lesz, ha a tanácskozó testületekben a szavazók számát szaporítjuk, azok nagyon kevésbé ismerhetik az embereket és nem igen vehettek részt tanácskozó testületekben“. De vegyük azt az esetet, hogy a vallási metaphysikának oly kérdése merül fel, a melyre nézve okvetlenül a legfelső hatósághoz kell fordulnunk. Akkor érdekünk nem az,

hogy a kérdés ebben vagy abban az irányban düljön el, hanem az, hogy haladéktalanul, a fellebbezés kizárásával döntessék el. Ezenkívül a világ most már oly nagy, hogy nincs céljuk az általános zsinatoknak, melyek csak a kereszténység ifjú korába illettek. Végre mire valók a céltalan, értéktelen viták arról, hogy a pápa a zsinat fölött áll-e vagy a zsinat a pápa fölött? Közönséges esetekben, mikor a fejedelem megbízik saját belátásában, önállóan dönt; ha nem bízik magában, a vezetése alatt álló Rendekhez fordul; de mind a két esetben souverain. Így van ez a pápával és a zsinattal is. Értjük be azzal a tudattal, hogy, mint Thomassin mondja, „a pápa a zsinat körében önmaga fölött áll, a főnökétől megfosztott zsinat pedig alatta áll”.¹

Az a kérdés, hogy a pápát kötelezik-e a canonok, a mely kérdéssel Bossuet folyton foglalkozott, De Maistre szerint igen csekély jelentőségű; csaknem lenézéssel szól a nagy katolikus apologetáról, hogy oly terjedelmesen és kitartóan foglalkozott a dologgal. Erre, éppen

¹ Thomassin, a kiváló francia theologus, a XVII. század közepétől végéig virágzott. Írásainak általános célja a fegyelemben és a doctrinában felmerülő vitás nézetek kiegyenlítése volt, a szabályok valódi értelmének feltárása útján. Ilyen céllal írt a pápákról és a conciliumokról és a Kegyelem örökös kérdéséről. Többek között azt vitatta, hogy az összes nyelveket a héber nyelvre lehet visszavezetni. Védőiratot adott ki XIV. Lajosnak a „nantes-i edictumot” visszavonó rendelete mellett, azt vitatván, hogy kevésbé súlyos, mint Theodosius és Justinian némely intézkedése, a melyeket az egyház legszentebb atyái tartózkodás nélkül helyeseltek, de a mely érvelés ma már alig volna közhasználatra alkalmas, mert kettévágja a csomót. Gibbon 20. fejezetében és egyébütt felhasználta Thomassin *Discipline de l'Eglise*-ét.

úgy mint a pápa és a concilium felsőségének kérdésére nézve, Thomassin-ben találja legtüzetesebb megnyilatkozását a szerinte helyes nézetnek. „Csak látszólagos ellenmondás“, így ír Thomassin, „ha azt állítjuk, hogy a pápa a canonok fölött áll, kötve van hozzájuk, ura a canonoknak, vagy hogy nem az. A kik a pápát a canonok fölé helyezik, a canonok urává teszik, csak annyit mondanak, hogy *dispensatorius hatalma van a a canonok fölött*; azok, a kik tagadják, hogy a canonok fölött állana, uruk volna, azt értik alatta, hogy *csak az egyház javára és szükségletei érdekében gyakorolhat dispensatorius hatalmat*.“ Jellemző bizonyítéka ez annak, mily teljesen politikai szellemben tárgyalja De Maistre az egész kérdést. Úgy fogja fel a pápának a canonok fölötti hatalmát, mint egy mai angol államférfiú azt a kérdést, hogy a koronázási eskü mennyiben kötelezi a fejedelmet a fennálló törvények megtartására. E felfogása értelmében egészen mellőzi azokat a hóbortos ellenvetéseket, a melyeket a pápa fenhatósága ellen képzelt lehetőségek alapján tehetni: hogy például a pápa egy tollvonással eltörli az összes canonokat, hogy hitetlenné válik, megőrül stb. „Nincs a világon kormányzat“, így ír De Maistre, „a melylyel szemben ily képzleti, önkényes ellenvetés jogosult volna; mert ha a kormányzatokat abból a szempontból ítéljük meg, hogy mit tehetnek esetleg, és nem azt nézzük, hogy mit tettek, akkor valamennyit el kellene törölni.“¹ Érdeemes megjegyezni, hogy De Maistre irataiban ez is ama számos helyek egyike, a melyek az érvelés ereje és közvetlensége által forradalomellenes nagy előzőjére, az örök dicsőséggű Burke-re emlékeztetnek.

¹ *Du Pape*, I. kv. XVIII. fej. 122. l.

De Maistre hatalmasan összegezi a suprematia mellett felhozott érveit; bámulatos erővel szól az eszme elleneseihez és a közömbösekhez, különösen a kormányférfiakhoz. „Mit akartok? Hogy a népek vallás nélkül éljenek? Nem látjátok, hogy vallásra szükség van? Nem tapasztaljátok, hogy a kereszténység a legjobb vallás, nem csupán belső értékénél fogva, hanem azért is, mert birtokban van? Kielégítőbbek voltak a többi hasonló kísérletek? Talán csak mégis többet ér a tizenkét apostol, mint a theophilanthropisták és a martinisták. Erkölcsi törvénynek talán csak elfogadhatjátok a Hegyi Beszédet. Talán meg lehettek elégedve, ha ehhez alkalmazkodik a nép. Mintha igenlő választ hallanék tőletek. Nos, minthogy most egyedüli feladatunk fenntartani azt a vallást, a melynek felsőbb-ségét elismeritek: hogyan lehettek olyan, nem mondom oktanak, de kegyetlenek, hogy ezt a drága értéket demokratiává alakítjátok át és a csőcselék kezébe adjátok?„

„Ti túlozzátok a vallás dogmatikai részének fontosságát. Nem furcsa következetlenség-e, hogy fel akarjátok rázni a világot, saját szavaitok szerint holmi iskolai szórszálhasogatások, nyomorult szóvita miatt? Quebec vagy Luçon püspöke jöjjön el a katekizmusnak egy sorát megmagyarázni? Hogy a hívők vitatkoznak a csalhatatlanságról, azt tudom, mert látom; de hogy e nagy jogról államférfiak is vitatkoznak, azt semmikép sem tudom megérteni . . . Hogy szükség esetén az egész világ püspökeit egybe kell hívni, ha oly isteni igazság meghatározásáról van szó, a melytől üdvösségünk függ, — ez csak természetes, mert az ilyen nagy cél megérdemel minden munkát és fáradságot. De ha csak az van kérdésben, hogy két

vélemény közül melyiket fogadjuk el, akkor egyetlen egy Csalhatatlannak utiköltsége is tiszta pazarlás. Ha kímélni akarjátok a világ legértékesebb két dologát, az időt és a pénzt, akkor a törvénytelen kétség elosztatása végett csak hamarosan írjatok Rómába törvényes döntésért. Másra nincs szükség; a politika nem kíván többet“. ¹

A végeredmény az, hogy körülbelül így kellene gyakorolni a régi suprematiájába visszahelyezett pápai tekintélyt a társadalmi rendnek a kereszténység alapján való megújításánál és megerősítésénél. Minthogy a népfensőség anarchikus dogmája, melynek nem volt más eredménye, mint annak bebizonyosodása, hogy az engedelmségből eredő legnagyobb bajok is ezerszerre kisebbek, mint a forradalomból eredők: e dogma erejét vesztené, ha a Szentszék tekintélyéhez lehetne fellebbezni. Ne higyjük, hogy a forradalom be van fejezve vagy hogy az oszlop már áll, mert régi alapján újraépült. Csak a vak nem látja, hogy a souverainitások Európaszerte gyengülnek; a bizalom és a szeretet elhagyja őket; ijesztően szaporodik az individualismus szelleme. Csak kettő között választhatunk: vagy meg kell tisztítani vagy meg kell kötni az emberek akaratát; ha a fejedelem az elsőt vonakodik megtenni, kénytelen rabszolgává tenni népét, különben elbukik. Szolgaság vagy lelki egység, — nincs más választás. Egyik oldalon áll a nyers, korlátlan zsarnokság, melyet a mai nyelven imperialismusnak neveznek, a másik oldalon a világi souverainitásnak bölcs, jóakarató irányban való módosulása az összesség érdekében a szervezett és elismert lelki

¹ I. kv. XVII. fej. 117. l.

hatalom segítségével. Európa népei nem járhatnak középúton. Világi absolutismusra van szükség. Csak az a kérdés: korlátozni kívánjuk-e az egyház felszentelt fejedelmének bölcs, önzetlen, mérséklő tanácsai által.

Alig lehet kétség, hogy a siker, melylyel De Maistre ezt az elméletet terjesztette és védelmezte, nagy hatással volt Comte-ra. E kiváló férfiú már pályája legelején kijelentette, hogy „De Maistre különösen segítségemre volt az emberek philosophiai képességének mérlegelésében, mert láttam, mily nagy tekintélynek örvend“. Akkoriban Comte egyéb okok mellett azért ítelt kedvezően Guizot-ról, mert ez, transzcendentalis protestantismusa daczára, méltányolta De Maistre-t.¹ Comte könnyen megértő elméje látta, hogy itt végre az európai társadalom újjáalakításának oly határozott, következetes, világos rendszere jelent meg, a milyent ő a philosophiai munkálkodás nagy céljának tartott. E rendszernek a lelki és a világi hatalom megosztásáról és a kettő közötti viszonyról vallott elve, Comte rendszerének is alapelve volt.

A társadalom újjáalakításának e két tervezete általános körvonalaiban megegyezik; de alig kell mondanom, hogy tárgyilag mélységes különbségek vannak közöttük. Comte szerint a világi hatalom az ipar vezetőit illeti meg, a lelki hatalomnak pedig tudományosan megállapított doctrinán kell nyugodnia. Ellenben De Maistre azt tartotta, hogy a királyok és a keresztény pontifexek isteni eredetűek és a mellő-

¹ Littré, *Auguste Comte et la Phil. Posit.* 152. 1.

zésükre való minden törekvés nemcsak hiú, de istentelen is. *Le Principe Générateur des Constitutions Politiques* című érdekes elmélkedésében azt vitatja, hogy a szó valódi értelmében (a mely értelem, mellesleg szólva, önkényes és exclusiv) minden törvény természetfölötti eredetű és hogy törvényhozóknak jogosan csak azokat a félisteneket mondhatjuk, a kik a népek őskorszakában rejtélyesen jelennek meg és a kikhez fogható alakokkal a későbbi korszakokban nem találkozunk. Más helyen ugyanily szellemben állítja, hogy a szó valódi értelmében vett királyi családok „természeti termékek, a melyek másoktól úgy különböznek, mint az élőfa a tőkétől.“

Az emberek azt hiszik, hogy a család azért királyi, mert uralkodik; ellenkezőleg áll a dolog: azért uralkodik, mert királyi, mert több benne a lélek, *plus d'esprit royal*, — a mi bizonyára oly rejtélyes és titkos erő, mint az ópiumban a *virtus dormitiva*. Az ember átlagos élete harmincz év, az európai fejedelmek, mivel keresztények, a legcsekélyebb számítás szerint átlag húsz évig uralkodnak. Lehetséges volna-e, ha „az élet csak harmincz évig tart, huszonkettőtől huszonöt évig uralkodni, ha a fejedelmek élete átlag nem volna hosszabb, mint más embereké?“ Figyeljük meg a vallás befolyását is az uralkodás tartamára. A keresztény fejedelmek mind hosszabban uralkodnak, mint a nem-keresztény akár régi, akár új fejedelmek; a katolikusok pedig tovább, mint a protestánsok. Az angol uralkodás, mely a reformatio előtt átlag hosszabb volt huszonhárom esztendőnél, azóta tizenhét esztendőre, — Svédországban, a hol azelőtt huszonkettő volt, szintén tizenhétre apadt. Dánia, ismeretlen okból, elkerülte a fogyas törvényét; azért

mondja De Maistre, nála szokatlan tartózkodással, hogy ne általánosítsunk. Az ő elméjében azonban végbement az általánosítás. A világ kormányzásáról vallott elméletébe beleillett az a tény, hogy a katholicus fejedelmek tovább élnek, mint a protestánsok; hiszen elmélete csak így lehetett igaz. Azoknál, a kik az élet viszonyait theologiai úton magyarázzák, a nézeteltérések nagyrészt onnan erednek, hogy különböző mértékű befolyást tulajdonítanak az Isten tevékeny közbelépésének. Ez a fokozat azoknál kezdődik, a kik szerint Isten akaratának különös, közvetlen beavatkozása nélkül egy veréb sem száll a földre, és végződik a fok túlsó végén azoknál, a kik szerint ez a közvetlen beavatkozás megszűnt, mihelyt Isten az universumot útjára bocsátotta. De Maistre azok közé tartozik, a kik mindenütt és mindenkor Isten kezét látják. Ha tehát a protestantismus vészes lázadás volt az ellen a hit ellen, a melyet Isten az emberek javára és üdvösségére rendelt: miért ne lehetne hinni, hogy Isten az elpártolás büntetéséül megrövidíti ama fejedelmek életét, a kik az elszakadást legkevésbé igazolhatják?

Az egyik éles helyen De Maistre fejtegeti a protestáns hitvallást és kimutatja, mily rendkívül hiányosan határozza meg Isten viszonyát az emberekhez. A protestánsok — így képzei — következőképen gondolkoznak: „Egy rettenetes átok folytán, a melyet nem lehet megmagyarázni, de a melyet mégis könnyebb megmagyarázni, mint kétségbevonni, az emberiség elvesztette minden jogait. Halálos sötétségbe süllyesztve, nem tudott semmit, mert nem ismerte Istent; nem ismervén őt, nem imádkozhatott hozzá, úgy hogy lelkileg halott volt, a nélkül, hogy

életért könyöröghetett volna. Gyors sülyedésben az alacsonytság végső fokára jutva, szokásaival, törvényeivel, sőt vallásaival is meggyalázta a természetet. Szentesített minden bűnt, a sárban fetrengett és romlottsága olyan lett, hogy azoknak az együgyű időknek története veszedelmes kép, melynek még látása sem minden embernek való. De Isten, *miután negyven évszázadig rejtőzött*, megemlékezett teremtményéről. Egy bizonyos, mindig megjövendőlt időpontban nem találta érdemtelennek egy szűznek méhét, magára öltötte boldogtalan természetünket és megjelent a földön; láttuk, szólott hozzánk; élt, tanított, szenvedett, meghalt érettünk. Ígérete szerint feltámadt halottaiból; ismét megjelent közöttünk, hogy a világ végéig tartó segítséget biztosítson egyházának. — De, fájdalom, a mindenható kegyességének ez a nyilatkozata távolról sem érte el azt a sikert, a melyet ígért. Tudás vagy erő hiányából vagy talán feledékenységből Isten eltevéstette célját és nem tarthatta meg ígéretét. Ügyetlenebb volt mint az a vegyész, a ki vászonba vagy papirba akarja fogni a levegőt; gyarló emberekre bizta azt az igazságot, a melyet a földre hozott; elpárolgott hát az emberi test pórusain át, a mint előre volt látható. Ez a szent vallás, melyet az Istenember jelentett ki az embereknek, csakhamar bálványimádás lett, mely még ma is fönnállana, ha tizenhat század mulva két szomorú ember eredeti tisztaságára nem vezeti vissza”.¹

De Maistre talán nem is képzelte, milyen könnyű volna az ő rendszerét is ilyen fonák színben bemutatni. Ha a mindenhatóság működését a szerint ítéljük

¹ *Du Pape*, Conclusion, 380. 1.

meg, hogy egy bölcös és jólelkű ember miként használná ezt az emberfölötti hatalmat, ha ugyan képzelhetnénk ily hatalommal felruházott embert: akkor De Maistre elmélete arról, hogy milyen mértékben avatkozik a legfelsőbb lény az emberek ügyeibe, végre is csak egy fokkal kevésbbé nevetséges, logikátlan, tökéletlen és vitatható, mint az a protestantismus, a melyet oly nagyon lenéz. Felhasználva azt, a mit fentebbi fejtegetéseiben mond, hogy ugyanis a jó Isten milyen rettenetesen erőlködik erkölcsi és szellemi világosságot árasztani a világra: igen könnyű volna zavarba ejtenünk úgy a katolikusokat, mint a protestánsokat, eléjük tartva az Isten fáradozásainak csekély eredményeit és civilisációnk első vezéreinek ama nagyon is nyilvánvaló hajlandóságát, hogy ezt az erőt, mint gyakorlatilag hiábavalót, számba ne is vegyék?

A régi rend bölcselői között nem ismerünk egyet sem, a ki De Maistre-t felülmúlná. Ha valaki képes lett volna a természetfölötti hatalomnak az emberi dolgokba való beavatkozásának, a pápai suprematiának, a lelki egységnek tantételeit észszerűen elfogadhatóvá tenni, úgy erre De Maistre-t bizonyára alkalmassá tette volna éleslátása, erős esze és mindenekfölött abbeli eleven érzése, hogy ez sürgős társadalmi szükség. 1817-ben, mikor e feladatnak szentelt munkáját írta, a megoldás reménytelensége nem volt oly nyilvánvaló, mint ma. Visszatértek a Bourbonok. A forradalom mély álomban volt és érthető, hogy ezt sokan az enyészet nyugalmának tartották. Úgy tetszett, mintha teljesen visszanyerte volna erejét a legitimitas és a vallási uralom, mely amannak szövetségese volt a forra-

dalommal szemben, bár közös ellenség híján a két hatalom többnyire versenyzett vagy viszálykodott. Azóta ötven éven át fokenként gyengülni láttuk az akkor győzelemre jutott elveket. Nem ok nélkül való volt tehát De Maistre intelme, hogy ne higgyék, „*que la colonne est remplacée, parcequ'elle est relevée*“. Hiúnak, lehetetlennek bizonyult a megoldás, melyet ő oly buzgón ajánlott Európának. A katholicismus még soká lehet milliók éltető hite, a lelki vigasz és üdülés kiapadhatatlan forrása, világító szövétnek az élet zava-raiban és az erkölcs útjain. De minthogy oly dog-mákon alapszik, a melyeket folyton gyarapodó ismereteink tömegével semmi megalkuvás sem egyeztethet össze; minthogy oly theologiai föltevéseken nyug-szik, a melyeket a mai gondolkodás főtényezőinek túlnyomó többsége egyenesen vagy közvetve kétségbe von; minthogy oly szervezetre támaszkodik, a mely mint a szellemi szabadság és fejlődés esküdt ellen-sége, fennállásának utolsó öt századában bizalmatlan-ságot és gyűlöletet szült: a katholicismusnak abbeli igénye, hogy a társadalmat regenerálja, oly igény, a melynél szánandóbbal és tehetlenebbel a jámbor, nagylelkű és kegyes emberek sohasem áltatták magu-kat. A modern barbársággal szemben épp oly tehe-tetlen, a milyen a pogányság a régi barbárokkal szemben volt. Az industrialismus barbárjai, a zsák-mányoló főnökök és a zendülő munkások, nem hall-gatnak a papra vagy a főpapra, a kik őket csak holt szavakkal tarthatják, a kik vakok a modern élet fel-adatai iránt és akik segítségül csak béna kezét nyujt-hatnak feléjük. Egy ismert mondás szerint a keresz-ténység próbát tett, de sikertelenül; Krisztus vallásá-nak még ki kell állania a próbát. A tétel első felét

csak megszorítással lehet elfogadni; mert el kell ismernünk, hogy a kereszténység még régi szervezetében is sokat tett Európáért; a sikertelenség vádját tehát a mai időkre kell korlátoznunk. De napjainkban egészen kétségtelen a kudarcza. Hogy alapítójának tanítása, módosított alakban és újabb kiegészítésekkel, hivatva lesz-e arra, hogy életre keltse azt a társadalmi és emberi érzést a mely, úgy látszik, egyedül képes az embereket egy közös, tevékeny hitben egyesíteni: ez nem tartozik jelen dolgozatunk keretébe. „Beszélnék a kereszténység első századairól — így szól De Maistre — *de nem tudom, elmúltak-e már.*“ Talán nem. De ha az első századok még nem is multak el, annyi bizonyos, hogy a jövő kereszténységének annyira különböznie kell a régitől, hogy más nevet kíván és érdemel.

Ha a kereszténység, maga is megifjodva, sikerrel végezhetné is a társadalom megújításának munkáját, még akkor sem igen várhatjuk, hogy megvalósul De Maistre eszménye: a világi hatalmat korlátozó lelki hatalom, a kölcsönös meggyőzés és a tisztán erkölcsi kényszer érvényesülése a nép és a fejedelem közötti viszonyban. A két hatalom elkülönödése meg van pecsételve, véglegessége mind világosabban látható. Az elvek, melyeknél fogva a politika függetlenítése oly rohamos folyamatban van, arra mutatnak, hogy az újkori civilisatio legjellegzetesebb irányai komolyan elleneznek minden törekvést, mely jövőre bármilyen alakban meg akarná újítani a tényleges alárendeltség avagy a csupán névleges egyenlőség ama viszonyát, mely hajdan oly súlyosan nyomta az emberek elméjét és lelkiismeretét. Ha az egyház, a primitiv korszakokon kívül, túlsúlyra vergődik, megöli a szabad-

ságot; ha az állam kerekedik felül, elnyomja a lelki életet. A „szabad egyház a szabad államban“ eszméje mindinkább hódít Európa közvéleményében és a pápa souverainitása, mint a lelki hatalmaké általában, csak azokra terjedhet ki, a kik önként alávetik magukat. Az oly souverainitás, a milyent De Maistre képzel, alig egyéb, mint anarchia.

Végezünk. De Maistre egyik legmagasabbrendű példaképe azoknak az elméknek, a kik a theologia önkényes föltevéseivel és a gondolkodás metaphysikai fogalmaival telítik a levegőt. Mindenütt az isteni lénynek parancsoló akaratnyilvánításával vagy a természet tárgyainak ontologikus tulajdonságával találkozunk nála. A francia forradalmat Isten akaratából származtatja; a királyok azért uralkodnak, mert *esprit royal* van bennük. Minden igazság absolut, nem relativ; minden magyarázat egyetemes, nem történeti. Módszerének és álláspontjának ez a sajátossága teszi érthetővé, hogy oly eredményekre jutott, a melyeket ijesztőknek találnak azok, a kiknek minden ismeret relativ és a kik azt tartják, hogy igaz véleményhez csak oly úton lehet eljutni, a mely távol esik a tapasztalat positiv általánosításának akaratra és abstractiókra való visszavezetésétől. Hogy mily gyorsan távolodnak a régi módszerektől és társadalmi következményeiktől, azt mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy ma minden rendszeres elme elismeri az elsőnek nélkülözhetetlenségét és a másodiknak hasznát. De Maistre-t és iskoláját, törekvései becsét, a rendszerükben levő bölcsességet azok méltathatják legjobban, a kik legtisztábban látják, hogy miért volt törekvésük hiú és hogy mi teszi rendszerüket anachronismussá.

Anglia terjeszkedése.

„A politikáról nagyon el van terjedve egy olyan felfogás, mely azt a pusztá érdekek és pártok küzdelmévé alacsonyítja le; és van egy olyan játszi történetírás, mely csak az irodalmi alakítással törődik s mely a költészet és a próza között ingadozó bájos iratokat hoz létre. Azt hiszem, ezek a tévelygések onnan erednek, hogy ezt az együvé tartozó két dolgot, természetük ellenére, kettéválasztják. A politika lealacsonyodik, ha lelket nem önt belé a történelem, a történelem pedig pusztá szépirodalommal foszlik szét, ha szem elől téveszti a politikával való kapcsolatát.“ Ezeket a nagyon találó észrevételeket olvassuk Seeley úr egy újabb könyvében, melyet mindnyájan olvastunk és mely igen érdekesen állítja elénk a politika és a történelem közötti ama kapcsolatot, melyet a szerző úgy a történelem, mint a politika művelése szempontjából hasznosnak, sőt nélkülözhetetlennek tart. Anglia terjeszkedéséről szóló előadásában suggestív, értékes módon vizsgálja történelmünk két nagy mozgalmát. Az egyik az angol nemzet és állam együttes terjeszkedése gyarmatosítás útján; a másik a még sajátosabb terjeszkedés, melyen India nagy népessége az angolok kormányzata alatt keresztülment.

Seeley úrnak e legújabb könyvében is látjuk az irodalmi alakítás ama vonzó stílusát és erőteljességét, mely neki sajátja. Ez némileg elhomályosult ama három kötetben, mely Német- és Poroszországnak a napoleoni korszakban végbement nagy átváltozását, nem nagyon szerencsésen, Stein életrajzához fűzve adta elő. De a jelen munkában ismét megtalálja az olvasó ama nyugalmat, világosságot, meggyőző erőt és szelid komolyságot, melyet írójuk először a vallási és ethikai tárgyak vizsgálatában tanusított és valószínűleg ezen a téren sajátított el. Seeley úr nem kedveli a virágos, szónoki, túldíszes történetírást; de ez nem vitte őt az ellenkező végletbe, hanem arra vezette, hogy ott keresse az érdeklődés felkeltésének forrásait, a hol azt az emberi dolgok komoly vizsgálója örömmel fogja feltalálni: az események nagyságában, az államok sorsának változataiban és az előző okok hosszú sorozatából folyt jelentős következmények kimutatásában.

Korunk eseményei Seeley úr könyvének legalább *egy* tekintetben bizonyos időszerűségét juttattak, úgy hogy a philosophiai tanulmány a politikai röpirat actualitására tett szert. Az Anglia és Franciaország között Canada és India miatt folyt küzdelem története újabb jelentőségű lett mostanában, mikor MadagascARBAN, Oceániában és Afrikának nem egy vidékén igen könnyen feléledhet a régi versengés. Az angol államnak, egy nagy gyarmatbirodalom-csoport egyedüli utódjának, terjeszkedési története nagy gyakorlati jelentőséggel bír az olyan időkben, mikor Australasia ismét arra késztet bennünket, hogy határainkat tágítsuk és új emberfajokra terjeszszük ki hatalmunkat. A gyarmatrendszer kérdése nem elméleti vita tárgya többé, hanem gyakorlati probléma, midőn gyarmatszerződés

ad gondot az anyaország diplomatiájának és irányítja külpolitikáját. Seeley úr könyve tehát általános érdeklődés idején jelent meg. Előmozdította és tovább is elő fogja mozditani egy oly érzület gyarapodását, mely lassanként máris teljes hullámmá nőtt. A történelem, úgy látszik, kétféle nyelven szól még becsületes, gondos és illetékes művelőihez is. Húsz évvel ezelőtt a történelem Regius Professora úgy fogta fel tudományát, a mint ezt a cikkünk élére írt szavak kifejezik. Különösen a gyarmatok kérdésére fordította figyelmét és éppen ellenkező eredményre jutott, mint a történelem cambridge-i Regius Professora.¹ Azóta bizonyos reactio indult meg, mely valószínűleg múlnak fog bizonyulni, de a melynek, a míg tart, Seeley úr elmékedései fognak hasznára lenni. 1867-ben, mikor a canadai vasút biztosítását indítványozták a parlamentben, Cave, barnstaple-i képviselő, azt jegyezte meg, hogy ne költsünk három millió fontot Canadának az Egyesült-Államoktól való elválasztására, mikor okosabb és hazafiasabb dolog volna, tíz milliót költeni arra, hogy egyesüljenek. Senki sem tiltakozott ezen észrevétel ellen. Ha ma tételnék meg, viharos ellenmondás támadna. Viszont nem igen lesz többé indítvány gyarmati vasutak biztosítására. A véleményeknek ez az időleges hullámmása nem egyedüli példája annak, hogy az emberek, miután valamely dologtól szabadultak, annak árnyékába szerelmesek és hogy nagy hévvel ragaszkodnak az érzelmekhez, miután meggyőződtek, hogy a gyakorlatban nem fogják feszélyezni őket.

¹ The Empire, by Mr. Goldwin Smith, megjelent 1863-ban; a fényes irány és a tökéletes dialektika mesterműve.

Mint történetíró Seeley úr arra figyelmeztet bennünket, hogy a XVIII. századot új világitásban és új szempontból kell néznünk, és ezt a szempontot ő kiváló művészettel és nyomatékkal meg is jelöli. Csak azt óhajtottuk volna, hogy ne vessen oly nagy súlyt annak újdonságára. Majdnem vádkép panaszolja, hogy történetíró elődei nem látták azt, amit, nézetünk szerint, épp oly világosan felismertek, mint ő. „Történetíróink“, így szól, „a XVIII. század megírásában eltévesztik a helyes álláspontot. Túlbecsülik a parlamenti perpatvarokat és a szabadság körüli heveskedést. Nem veszik észre, hogy abban a században Anglia történetének színtere nem Anglia volt, hanem Amerika és Ázsia.“ „Merem állítani“, így folytatja egy másik helyen, „hogy XIV. Lajostól Napoleon koráig Anglia főküzdeme az Új Világ birtoka körül forgott; ennek félreismerése okozta, hogy az angol történelem e századát nálunk többnyire érdektelennek találják.“ Ez a panaszos hang végigvonul az egész könyvön. Mi merünk ellenmondani Seeley úr ama feltevésének, hogy a XVIII. század történetét nálunk többnyire érdektelennek találják. „E kor történetének nagy részében“, így szól Seeley úr, „csak tespedést látunk. Háborúit céltalanoknak tartjuk, új politikai gondolatot érvényesülni nem látunk. Ez a kor keveset teremtett, úgy hogy csak jólétűnek mondhatjuk, de nagyszerűnek nem. I. és II. György sötét alakjai, Walpole és Pelham hosszú, enyhe kormányzata, a spanyol kereskedelmi háború, a dettingeni és fontenoy-i ütközetek, Newcastle bolondos miniszerelnök, a Wilkes-korszak együgyű czivódásai, a nyomorult amerikai háború, — mindezekben csak a nagyság hiányát, az emberek és ügyek keserves köznapiságát és laposságát látjuk.“

Igen szomorú volna ez, ha igaz volna; de igaz-e? A közönséges ember szemét dörzsöli zavarában az ilyen szemrehányás miatt. A legtöbben közülünk nemcsak nem találjuk a XVIII. századot érdektelennek, inkább jólétűnek, mint nagyszerűnek, nagyság nélkül valónak, az emberek és dolgok keserves köznapi-ságában és laposságában szenvedőnek; hanem bátran mondhatom, hogy mi angolok, épp úgy mint az angolul olvasó közönség túlnyomó része, többet tudunk a XVIII. századról és embereiről, kevesebb laposságot találunk bennök és nagyobb érdeklődéssel viseltetünk irántuk, mint történelmünk összes többi századai iránt. Ha „népszerű történelemről“ szólunk, Macaulay azon író, ki végtelen távolságban megelőzi összes versenytársait. Bármely véleményen legyünk e kiváló férfiú művészetéről, történelmi felfogásáról, társadalmi elméletéről, azt semmi esetre sem lehet kétségbe vonni vagy tagadni, hogy Essay-i korának bármely más művénel nagyobb hatással voltak az emberek történeti érdeklődésének és kíváncsiságának irányzására. Etontól és Harrowtól le egészen a st.-giles-i vagy bethnalgreen-i elemi iskoláig olvasókönyvül használják Macaulay Essay-it. Itthon és a gyarmatokban minden könyvpolczon ott vannak Shakespeare és a biblia mellett. És mind e híres szerzemények közül egyet sem olvasnak annyira és ismernek oly jól, mint a Clive, Hastings, Chatham, Nagy Frigyes, Johnson és azon erőteljes, élő alakokról szólókat, a kiket Macaulay eme fényes csillagok köré csoportosított. Nem mondjuk immár, hogy Macaulay felfogása a XVIII. század embereiről és eseményeiről helyes, átfoglaló, bölcséleti vagy egyébként becses; csak azt vizsgáljuk, helyes-e Seeley úr ama feltevése, hogy mi azt a századot,

melyet korunk legnépszerűbb írója oly fényes, eleven, festői, változatos módon tárgyalt, többnyire érdekelőknek, nevezetes emberek és események nélkül szűkölködőnek, nemtelen laposságba, tespedésbe vagy köznapiságba burkoltnak tartjuk.

Nem alaposabb Seeley úrnak kissé peremptorius azon állítása sem, hogy az előző írók mindannyian félreismerték azt, a miben ő a XVIII. század történetének valódi lényegét látja. Egyszerűen ellenkezik a tényekkel, ha azt állítja, hogy „nem veszik észre, hogy Anglia történetének színtere ama században nem Anglia, hanem Amerika és Ázsia volt“. Green például nem volt igen erős a XVIII. század megítélésében s e korszak leírása sok tekintetben igen elégtelen része munkájának. És mégis, ha az Angol Nemzet Története című művébe tekintünk, a mai Angliával foglalkozó résznek már legelején a következőket olvashatjuk:

„A hétéves háború fordulópont nemzetünk történetében, a mint fordulópont a világ történetében is . . . A hétéves háború vége óta csekély fontossága volt annak, hogy Angliának nagyobb vagy kisebb súlya volt-e a szomszéd nemzeteknél. Nem volt többé csupán európai hatalom; nem volt többé Német- vagy Franciaország vetélytársa. E korszakon túl való működésének tágabb tere volt; mint Európa. Anglia, mint Északamerika ura, mint India leendő ura, a tenger birodalmát igényelte a maga számára és hirtelenül magasra emelkedett ama nemzetek fölé, kiknek valamely egyes continensen való elhelyezkedése aránylag jelentéktelen szerepre kárhoztatta őket a világ további történetében. Ezért foglal el Pitt oly egyedülálló helyet államférfiaink sorában. Az ő alakja az angol történelemnek, de nemcsak Anglia, hanem az egész angol faj történetének új korszakát nyitja meg. Társai közül egyedül ő látta, ha homályosan és tökéletlenül is, hogy a hétéves háború egészen más természetű küzdelem volt, mint az addigiak. Érezte, hogy a

tétel, melyre játszott, több volt, mint Anglia állása az európai hatalmak között. Még akkor is, midőn Frigyest Németországban támogatta, szeme nem a Weseren függött, hanem a Hudson-on és a St. Laurence-en. „Ha sereget küldök Németországba”, így felelt a támadásokra egy emlékezetes mondással, „ezt azért teszem, mert Németországban meghódíthatom Amerikát.”

Erről a fejtegetésről el kell ismernünk, hogy legalább is nagyon megközelíti ama felfogást, melyet Seeley úr elődeitől elvitat: hogy ugyanis a XVIII. században a terjeszkedés Anglia történetének lényeges jellemvonása volt.

Azután ott van Carlyle. Carlyle-nek igen rossz véleménye volt a XVIII. századról (szegény, bukott század stb.), de azt oly kevéssé tartotta köznapinak, laposnak vagy érdektelennek, hogy sohasem tudott megválni tőle. Lehet-e mondani, hogy ő is „eltévesztette a helyes szempontot?” „Frigyes Történetének” minden olvasója emlékszik a Jenkin's-Ear kérdésre és hogy „csirájában a fél világ sorsa rejtőzött benne. Kie legyen a gyarmatbirodalom? Anglia bírja-e a világ felét üzleti czélokra? Ez ártatlan, dicséretes dolog és legalább az egyszeregy s egyéb nyilvánvaló törvények szerint rendjén van. Legyen-e Yankee-nemzet vagy nem? Ezeket óriás kérdéseknek mondhatni.” Ez, az új világ birtoka volt „Angliának egyedüli oka a háborúra abban a században, melylyel most foglalkozunk” (XII. könyv, XII. fej.). Ez „mindama viták lelke és egyedüli értelme” (XVI., XIV.). A háború vége és a hubertusburgi béke létrejötté kapcsán Carlyle megmondja oly világosan, a mint csak lehet, hogy mi forgott ott kérdésben Angliára és az angol fajra nézve. Anglia, úgymond, bírni fogja Amerikát

és a tengerek uralmát — fontos két tény — „és ezeknek folyományakép az új birodalom oly kereskedésre, gyarmatosításra, idegentelepítésre, aranybányászatra tett szert, a mely felülmulta Jenkins legrészegebb álmait (feltéve, hogy Jenkins szerette a szeszestalt); és tényleg a most következett időkben a gépek, Eldoradók és a „nem reménylett jólét“ oly általános áradatába került, mely „nagy zajt támasztott“, — még inkább a jelzett eredménnyel (XX., XXIII.). Ha számolunk az író nyelvezeti különösségeivel, nem tudjuk elképzelni, hogy a tárgy velejét és gyökerét, a XVIII. század politikájának a bekövetkezett ipari és gyarmati terjeszkedéssel való összefüggését, határozottabban és szabatosabban lehetne felismerni.

Nem lehet várni a nevezett és a többi íróktól, hogy elkülönítsék a nemzeti terjeszkedés tényét egyéb, a kor mozgalmaiban felmerült, igen fontos ténycsoportoktól, miként ezt Seeley úr megtehetette. Ők történelmet írtak, nem monographiát. És kérdés, hogy Seeley úr elkerülte-e a veszélyt, melynek a monographia írója ki van téve. Midőn a társadalmi tények valamely csoportját különválasztja, természetesen hajlandó lesz ezt más csoportokkal szemben túlbecsülni. Tegyük fel például, hogy Anglia terjeszkedése volna a legfontosabb fonál, melyet a historicus Anglia XVIII. századi történetének nagy szövedékéből ki akar bogyozni. Ez nem ok arra, hogy figyelmen kívül hagyja az alkotmányos küzdelmeket, melyeket III. György király, trónralépésétől vagyis 1760-tól, Pitt kormányra jutásáig vagyis 1784-ig a whigekkel folytatott. Seeley úr azt kívánja, hogy olvasói ne vessenek ügyet „a Wilkes-korszak együgyű czivódásaira“. Pedig a „Thoughts of the Present Discontent“ szer-

zője érdemesnek tartotta hatalmas szelleme egész erejét ezen együgyű czivódás okainak kitudására fordítani és azok mélyén rábukkant a jó kormányzat és a népszabadság nagy kérdéseire. Seeley úr méltányolja az amerikai gyarmatok elszakadásának nagy fontosságát. Joggal mondja, hogy aggasztó esemény volt, talán fontosabb, mint a francia forradalom, mely oly gyorsan követte. Csakhogy súlyos következményei közül csupán egyet vesz észre: egy új állam alakulását; egy szóval sem említi, mily fontos következményei voltak az elhagyott anyaállam politikájára. Pedig az akkor élt legeszesebb és legnagyobb angol emberek közül többen, Richard Price-től fel egészen Burke és Fox-ig, azon a nézeten voltak, hogy tengerentúli atyámfiai hazánk harcát vívták és hogy a gyarmatok veresége magának Angliának szabadságára nézve is végzetes lett volna. A parlamenti szabadság megóvása bizonyára épp oly fontos dolog volt, mint a brit uralom megcsönkítése, alig kevésbé fontos, mint az amerikai új állam megalakulása. Seeley úr műve még mint monographia is túlságosan szűkre szabja a vizsgálat keretét; még a maga elé tűzött feladat szempontjából sem eléggé átfoglaló; megállapításai túlszűkeek, mert feladata az volna, hogy felderítse „a törvényeket, melyek szerint az államok keletkeznek, terjeszkednek, virágoznak vagy elbuknak“.

Kifogás alá eshetik szerzőnknel az is, hogy tárgyat sajátyszerűen elhatárolja. Elfogadjuk Seeley úr definitióját a történetírásról. E szerint a történetírás tárgya: az államnak, vagyis bizonyos közegek és gyülekezetek közvetítésével működő, szervezett ember-egyesületnek fejlődése és viszontagságai. Ha Anglia

terjeszkedése fontos, akkor épp oly fontosak a terjeszkedő ország sorsát belsőleg érdeklő változások. Terjeszkedésünk egyedül az által lett jelentős, a mi Angliában történt. Gyarmatosításunk az által vált lehetővé és fontossá, hogy gyáriparunk nagy emelkedésével a honi népesség gyarapodott. Nem volna ötletes vagy fonák felfogás Anglia tengerentúli terjeszkedését voltaképen másodrendű jelentőségűnek tekinteni a saját földünkön végbement fejlődéshez és annak okához képest. Ez az ok pedig nem egyéb, mint az, hogy otthon maradt fiaink ereje és tehetsége anyagi forrásokat szolgáltatott vállalatainkhoz. Feltéve, hogy valamelyik író Anglia műszaki és ipari fejlődésében ismerné fel a helyes történeti megítélés szempontját: ez Arkwright, Hargreaves és Crompton találmányával épp oly alaposan érvelhetne, mint a gyarmatok megszerzésével, Brindley-vel és Watt-al épp úgy, mint Clive-el és Hastings-el. Az óriás terület csak egyike az angol vívmányoknak és eszközöknek, és nem tudjuk belátni, miért kellene Anglia fejlődésének ezt az egyes mozzanatát különválasztani és mint kimagaslót fölébe helyezni ama többi tényezőknek, melyek oly nagygyá tették, a milyen. Nem csupán a faj gyarapodása vagy a föld lakható részein való elterjedése nyomja a legjellemzőbb bélyeget az állam történetére; inkább az eszmék, a hajlamok, a tehetségek és főképen az intézmények mutatják, milyen faj árasztja így el a világot. E szempontból mondja Tocqueville, hogy az emberiség ügyeinek legnagyobb színtere végre is nem Sidney vagy Washington, hanem a mi öreg Európánk világa.

Hogy amerikai gyarmataink elszakadása súlyos válság volt, ezt Seeley úr elismeri; de minthogy ide-

genkedik attól a gondolattól, hogy más gyarmataink követhetik e példát, a nagy esemény gyakorlati jelentőségéről, úgy látszik, más nézetten van, mint sokan közülünk. Megengedi ugyan, hogy az Amerikai Unio, „különös pályafutásával és új kísérleteivel“ nagy hatással van reánk. A kormányzat, az intézmények és a társadalmi fejlődés terén tett ezen új kísérletek sokak szerint az amerikai államrend legbecsesebb eredményei, még pedig függetlenségének eredményei. De éppen a függetlenség az, a mitől Seeley úr még meglevő gyarmatainkat, saját érdekükben, valamint a mi érdekünkben félti. A ki azt hiszi, hogy Amerika, ha mintegy száz évvel ezelőtt elveszti a háborút és, bár igen gyenge kötelékben, az angol koronánál marad, az volna, a mi ma: az igen rosszul látná azt, a mi Ausztráliában történt.¹ A canadai kivándorlás, a new-south-wales-i áttelepítés és a földnek Victoriában való elnemzetlenedése tanulságos történeti példái annak, mi különbség van a centralizált és a decentralizált kormányrendszer között. Ausztrália és Canada meg sem közelítették az Egyesült-Államokat erőben, eredetiségben és szellemben, a míg nem volt módjukban az Egyesült-Államok mintájára önállóan intézni ügyeiket. Nem egyedül a köztársasági formában volt a különbség, bár ennek is nevezetes volt a hatása. A függetlenség nemcsak erélyessé tette Amerika polgárait, hanem új eszmékkel, az alkalmazkodás határtalan képességével, a próbálkozás végtelen készségé-

¹ Ezt a történetet újabban ismét elmondotta C. J. Rowe egy kis kötetben, melynek czíme: *Bonds of Disunion, or English Misrule in the Colonies* (Longmans, 1883). A cím kissé furcsa, de a könyv igen meggyőző és eszmeébresztő járuléka a Seeley úrtól felvetett kérdéshez.

vel töltötte el őket és szabad tért engedett mind e tulajdonságaik használatára. Jól mondja Seeley úr: Az Amerikai Unio „kétségkívül azon állam, a melyben a szabad akarat minden egyénben a legtevékenyebb és legelevenebb“. Valamivel tovább pedig elismeri, hogy „sohasem volt államban annyi jólét és oly kevésbé demoralizáló jólét, mint az Egyesült-Államokban“. Mindazonáltal tagadja nemcsak azt, hogy e jólét okai politikai természetűek volnának, hanem azt is, hogy azokat valami nagy mértékben a különválás idézte volna elő. Úgy látszik, azt hiszi, hogy ha az első tételt elfogadjuk, a második önként következik. De ez nincs így. Az elszakadás politikai esemény volt, de az nem szűkítette a mozgás terét, sőt mi több, a Seeley úr által leírt nem-politikai erők működése számára oly ösztönöket és törekvéseket ébresztett, a melyeket semmi más körülmény nem idézett volna elő és a melyek ugyanazon mértékben élnek még megmaradt gyarmatainkban is. Éppen mert oly nagy súlyt helyezünk a lélek éberségére és frissességére, nincs bizalmunk az olyan javaslatához, mely beleavatkozik annak korlátlan működésébe és folytonos elevenességébe, a mit Seeley úr ezen új államok szabad akaratának nevez; ez tesz bennünket gyanakvókká ama „világos, észszerű rendszer“ ellen, a melyre Seeley úr sürgetve irányítja figyelmünket.

II.

Vizsgáljuk most már gyakorlatilag, egyszerű angol módon, kissé részletesebben azt a kérdést, hogy melyik az a lehetséges „világos, észszerű rendszer“. Hiába mondják, hogy azon kérdés megoldásánál, mi-

képen lehetne a tágabb Angliából foederatív államot alkotni, a sok nagy nehézség között a legnagyobb az, a melyet önmagunk támasztunk. Ugyanis „azzal a hamis feltevéssel állunk a kérdés elé, hogy a probléma megoldhatatlan, hogy ilyen sohasem volt és nem is lesz“. Ellenkezően áll a dolog. Azok, a kik állhatatosan kétkednek a foederatio lehetőségében, korántsem feltevésekből merítik aggodalmaikat, hanem tényleg felmerült javaslatokból és tényleges akadályok rationalis méltatásából. Csak ha a való életet, a gyakorlati célokat, a becsületes érdekeket, a gyarmatok területét és területi politikáját vizsgáljuk, csak akkor fogjuk látni, mily nagy határozatlanságban és képzelgésben leledzenek Seeley úr tervei.

A Seeley úr könyvéből levonható tanulság lényegileg az, hogy „ha gondolatban és érzésben erősen közelednénk a gyarmatokhoz és ahhoz szoknánk, hogy a kivándorlókat ne tekintsük Angliára nézve végkép elveszetteknek, ennek eredménye elsősorban az lehetne, hogy a nagy kivándorlás orvoslóná a pauperismust, másodsorban az, hogy fokenként oly szervezetet fejleszthetnénk ki, mely háború idején a birodalom teljes erejét értékesítheti“ (298. l.). Eszerint a gyakorlati politika, melynek a jelen tanulmány szintén szolgálni kíván, Seeley úr könyvéből két eszmét meríthet: a tömeges kivándorlást és a szervezet módosítását. Az elsőről nem kell sokat mondanunk. Ha a nagy kivándorlás nem önkéntes, az minden tapasztalat szerint szükségképen, feltétlenül és végzetesen elbukik; ha pedig önkéntes, az, ritka egyéni esetek kivételével, nem fog a zászlónk és a birodalom iránti gondolatok és érzelmek hatása alatt nagy mértékben valamely adott irányban mozogni. Nem

érzelmei, hanem anyagi érdekek határozzák meg a kivándorlás irányát. Egy bizonyos időszakban 4.500,000 angol kivándorló ment az Egyesült-Államokba és csak 2.500,000 az összes angol birtokokra. A múlt évben 179,000 ment az Egyesült-Államokba és csak 43,000 Canadába. A Hudson's Bay Company elnöke nemrég nyíltan kijelentette a részvényesek előtt, hogy „a míg az Egyesült-Államoknak pusztai vidékeik lesznek, de Canadának nem, az előbbi kétségtelenül nagyobb előnyökkel kecsegteti a kivándorlók szegényebb osztályát“. Nem kényszerítené a kivándorlókat egy bizonyos ország felé, de *egyenlő körülmények között* tőle telhetőleg arra használná erkölcsi befolyását, hogy a mi birtokainkat keressék fel (a *Times* tudósítása 1883 november 23). Az első lépésnek tehát oly irányban kell történnie, hogy a viszonyok egyenlőkké tétessenek. Ha egyenlő lesz a föld, az éghajlat, a szerzés könnyűsége, az angol kikötők közelsége, csak akkor fogjuk remélhetni a kivándorlás irányának megváltozását és ha ez az idő megjön, akkor a változást nem a hazafias érzelmek fogják előidézni, hanem az okosság számításai. Igazi hazafi nem is kívánhatja méltányosan, hogy ez másként legyen; mert a hazafiság nemcsak a zászló szeretetében, hanem a nép jólétére való figyelemben is áll.

Térjünk most át a fontosabb kérdésre: Milyen szervezet tenné lehetővé, hogy háború idején a birodalom egész ereje rendelkezésünkre álljon? Nem mondjuk, hogy nem lehet, hogy ne akarjuk vagy ne kelljen egész erőnket felhasználnunk. A szóban levő kérdés megoldása attól függ, hogy milyen természetű és kihatású az esemény, mely a birodalom egész erejének igénybevételét szükségessé teszi. Csak azt vitatjuk, hogy

ezt az eredményt nem érhetjük el valamely állandó, maradandó szervezettel. Seeley úr maga nem tesz kísérletet az ilyen világos, átgondolt szervezet kidolgozására és ez nem is volt feladata. De azért kötelességünk, tőlünk telhetőleg méltatni az eszmét, melyet az ő vonzó irálya és irodalmi tekintélye ismét forgalomba hozott a rajongó, de nem számoló elmékben. Sok más író is kísérletet tett már, fogható alakot adni ennek az eszmének, de a részletes, alaposabb vizsgálat legyőzhetetlen nehézségeket tár elénk.

E tervek némelyikét kívánjuk vizsgálni és kezdetjük mindjárt a legújabbal. Henry Parkes úr, egy most megjelent cikkében, előrebocsátván azt a szokásos megjegyzést, hogy fajrokonaink mennyire érzik mellőztetésüket, mennyire szeretnének szorosabb kapcsolatba jutni az anyaországgal és Ausztráliát véglegesebben hozzácsatolni a birodalomhoz, előterjeszti tervét, melyről feltehetjük, hogy a kitűzött cél megvalósítására gyakorlatiabbat kigondolni nem tudott. New-South-Wales volt miniszterelnöke a következő „változásokat” ajánlja a „birodalmi kapcsolatban”:

1. A gyarmatok ausztráliai csoportja alakítson confederatiót és vegye fel az „ausztráliai brit államok” vagy a „brit-ausztráliai állam” nevét.
2. Ausztráliának legyen Londonban képviseleti tanácsa a foederatiót és Angliát érdeklő ügyek ellátására.
3. Idegen nemzetekkel kötendő szerződésekre nézve, a mennyiben Ausztrália érdekeit érintik, Ausztráliát képviseleti tanácsa útján meg kell hallgatni. Megjegyezzük, hogy Parkes úr nem nevez meg idegen állammal kötött oly szerződést, a mely Ausztrália érdekeit sértette vagy azokra figyelemmel nem lett volna.
4. Az Ausztráliában élő angolok a királyi kegyek, különösen a

főrendiség elnyerése tekintetében, az Angliában élő angolokkal egyenlő elbánásban részesüljenek. 5. A kormányzó hatáskörét lehetőleg azokra az ügyekre kell szorítani, a melyeket a jelenlegi alkotmány szerint a fejedelem intéz el, továbbá a szertásos állami teendőkre. Ezek a Parkes úr részéről „fenntartás és habozás nélkül kimondott eszmék”, melyek „a jól megfontolt módosításoknak” irányát jeleznék. A kérdés megoldásának azt a népszerű gondolatát, hogy a gyarmatoknak képviseletet kell adni a birodalmi parlamentben, határozottan elutasítja. „Ez,” úgymond, „halva született gondolat, mely csak újabb versengést és elégedetlenséget okozna.” Az egész terv tehát arra megy ki, hogy a hazai angolok és az antipódok angolai között az összetartozás érzetét erősíteni kell. Történnék pedig ez először új Sz. Mihály-lovagok avatásával; másodsor victorai, tasmani és new-south-walesi főrendek szapora kinevezésével; harmadszor a kapcsolatot személyesítő tisztviselő állásának pusztá díszszé lefokozásával; negyedszer tizenkét, húsz vagy ötven tisztos úri embernek foglalkozásától sok ezer méternyi távolságra való elvonásával avégből, hogy oly ügyeket intézzenek el, a melyeket a miniszter a főügynökkel hetenként vagy havonként vagy negyedévenként, nem is hosszasan értekezve, minden nehézség nélkül elvégezhet. Ha ez minden, akkor csak azt mondhatjuk, hogy ilyen nagy hegy ritkán szült ilyen kis egeret.

„Az európai, amerikai, afrikai, ázsiai, ausztrálázsiai angoloknak,” így szól Parkes úr, „bizonyára nagyobb a rendeltetése, mint az a munka, mely a népek erejét az elmúlt századokban felemésztette. Ha az előttünk járt nemzedékeken át összetartottak egy viláátfoglaló

birodalomban, megőrizvén és terjesztvén az igazság, szabadság és béke elveit: mennyi áldást várhat egyesült erejüktől az élet szépítése és erősítése.“ Ékeszoló megnyilatkozása ez egy fenkölt, nemes törekvésnek, melyben minden jó angol osztozik és melyet szívből melegen viszonz. De az ausztráliai államférfiú nem hiheti komolyan, hogy az igazság, a szabadság, a béke megóvása, az élet szépítése és erősítése vagy az egyesült hatalmasság többi áldása a javaslatában szereplő négy-öt, egytől egyig köznapi, részben értéktelen rendszabálytól függ. Még sohasem hallottunk egy demokratikus államnak oly furcsa boldogításáról, a milyen az örökletes méltóság intézménye, mely — úgy képzeljük — az elsőszülöttségre és a földbirtokra támaszkodnék. A mi a tanácsadó testületet illeti, mely különben Lord Grey régi eszméje, miképen volna megoldható a következő nehézség? Ha a korona a megbízottak tanácsa szerint tartoznék eljárni, akkor minden gyarmat birodalmi politikáját vagy a tanácstagok többsége határozná meg — bármily kevésbé legyen az inyére az érdekelt gyarmatnak — vagy pedig a koronának joga volna saját belátása szerint cselekedni és így magához vonhatná a gyarmat politikájának irányzását (*Row, Bonds of Disunion*, 356). A tréfás könyvek bolondja egy olyan hídról beszél, mely a folyó két partját elválasztja. Parkes úr egyesítő terve csakhamar komolyan elválasztó hídnak bizonyulna.

Parkes úr nem titkolja, sőt intelemképen szívünkre köti azt, hogy az Angliától való elszakadás, „bármennyire vitassák is felszínes loyalisok az ellenkezőt, a legközelebbi nemzedék alatt nem lehetőségen kívüli dolog“. „Vannak Ausztráliában és a legtöbb

ausztráliai törvényhozásban emberek, a kik nyíltan vagy hallgatag pártolják az elszakadás gondolatát.“ „A mi az ausztráliai angolok nagy tömegét illeti“, így folytatja egy másik helyen, „nem fér kétség ahhoz, hogy igazán hű a mai államrendhez, és hogy szeretve bámulja a trón jelenlegi dicső birtokosát. De ez a hűség nagy távolságról táplálkozik és tízezrekre megy azoknak folyton növekvő száma, a kik sohasem láttak más országot, mint azt a szeretett földet, a hol laknak. Ez az érzület ama félig tropikus, lágy és buja talaj terméke és egy csekélység megtepheti, sőt összetörheti zsenge hajtasait.“

„A kinek koczkázataiban és vállalataiban szerencséje volt, az másban fog elégtételt keresni,“ így ír nagyon bölcsen, „mint a pusztá vagyongyűjtésben“; mi pedig hozzátehetjük, hogy más elégtételt fog kívánni, mint lovagi rangot és címzetes főrendiséget. „A tehetséges, hősi akarat ébredő becsvágyának alkalmas térre lesz szüksége, a hol nemes kielégítést talál“; és mi meg vagyunk győződve, hogy ezt a működési teret nem fogja megtalálni egy harmadrendű kis tanácsadó testületben, mely Westminster egy melléktermében várja a minister parancsait. Szóval, gyanu támad az emberben, hogy némely gyarmatosaink részéről jelentkező az a higgadság, a szorosabb kapcsolatnak az a határozatlan jelentésű sürgetése, az az unio-kiáltás csak a nyugtalan „malaise“ jele, mely, ha fenekére nézünk, éppen nem az egyesülés kívánságát, hanem a függetlenségre való érettség érzetét tanúsítja.

A külügyi és gyarmatközi viszonyokban nagy, folyton növekvő nehézségek fordulnak elő. De ezeket nem fogja elhárítani egy olyan tanács, mely ellen-

kezésbe juthat a gyarmat kormányával és többségével. Sokkal jobban el lehet azokat esetről esetre intézni a gyarmatok ügyviselőjével, vagy úgy, a mint a canadai kérdésben történt, megengedtetvén a gyarmat kormányának, hogy vegyen részt a tárgyalásokban és adja elő feltételeit. Példák erre a halászat, a szerzői jog, sőt a vámkérdések is. Ezt a módszert tovább kellene fejleszteni. Minden nagy gyarmat külviszonyaiban fog-nak felmerülni érdekek, melyek mindjobban elüt-nek az anyaország érdekeitől. Meg kell engedni, hogy ezeket a viszonyokat ők maguk rendezzék. A dolog mikéntje csak esetről esetre határozható meg. Új fejezete lesz ez a nemzetközi jognak; de oly fejezet, mely *pro re nata* fog kialakulni. Nincs *a priori*-rendszer, mely ezt előmozdíthatná vagy siet-tethetné. Az ily rendszer mindig az előrelátás hiá-nyában fog szenvedni, csak feszélyezne és izgatna.

III.

Annak méltatása végett, hogy mi hatása volna, ha Ausztrália ragaszkodik a birodalmi kapcsolathoz, képzeljünk oly esetet, hogy Anglia háborúba keveredik egy elsőrangú hatalommal. Elhagyjuk itt Parkes urat és egy másik tekintélyhez fordulunk, a ki felvilágosíthat bennünket az ilyen eset következményei-ről. Archibald Forbes úr éles megfigyelő, ki nem sze-reti az elvont elmélkedéseket, hanem katonai szemmel nézi a létező tényeket és erőviszonyokat, függetlenül az érzelmektől és eszményektől, melyekhez némelyek a tényeket idomítani szeretik. Forbes úr megjelöli ama hatások egy részét, a melyekkel az anyaország-nak egy hatalmas ellenféllel való összeütközése az

ausztráliai érdekekre lehet. Az ilyen összetűzés, mondja hangsúlylally, bizonyára messzeható, rémületes veszélyekkel járna. Fogalmunk lehet erről, ha arra emlékezünk, mily számító sietséggel készült Oroszország Amerikában felszerelt gyors czirkálóit tengerre küldeni, midőn 1878-ban Angliával bonyodalom fenyegette. Nagy tengeri erőnk van, de nem elég nagy arra, hogy saját partvonalaink védtelen városait az ellenük intézett támadás ellen hadihajókkal oltalmazzuk és egyúttal birodalmunk távoli részeit is biztosítsuk. Az ilyen ellenséges czirkálók bolygatnák az ausztráliai vizeket (a keleti archipelagus semleges kikötőiben szerezhén szenet); volna ijedelem, veszély, bizonytalanság, a mi zavarná a kereskedést, lohasztaná a vállalkozókedvet és rémítené a bankokat. Ezekhez járulna egy további, Forbes úrtól nem említett körülmény. Az angol hajótulajdonosok nagy megelégedésére ma mi látjuk el a fuvarozó forgalmat Ausztrálázsia felé (*Economist*, 1881 augusztus 27). Ha idegen czirkálók fenyegetnék az angol lobogót, Ausztrália nem venné igénybe hajóinkat és talán az elszakadásal és önálló semleges zászló felvételével biztosíthatná magát.

A háború más kétségtelen bajokkal is járna. Az ausztrálázsiai gyarmatos máról holnapra él, kölcsönpénzzel folytatja vállalatát és termékei gyors értékesítése útján teljesíti kötelezettségeit. Azért mihelyt pénzszűkének híre ér oda, rögtön rázkódás, ingadozás, rémület támad Ausztrálázsia összes városaiban. A háború rögtön megakasztaná egész üzleti életüket; megdrágítaná a fuvarozást és a háború kockázatainak megfelelően felszöknének a biztosítási díjak. A forgalom e közvetlen megrendülését idővel követné a gyarmati köztartó-

zások, félig-köztartozások és magántartozások utáni kamatfizetések elmaradása. Minthogy e követelések nagy tömege angol kézben van, az ausztráliai angolok e késedelme sértené és nyugtalanítaná a hazai angolokat, a mi feszültséget szülne. Ez a gyarmati adóست annál inkább bántaná, mert tudja, hogy „egészen ártatlan a kényszerhelyzetben, mely őt késedelembe ejtette“.

Forbes úr így végzi kis jövendölését: „Én legalább bensőn meg vagyok győződve, hogy ha Anglia komoly bajba keverednék egy erős, tehetős hatalommal, bármi legyen e küzdelem eredménye: következményeinek egyike az volna, hogy ausztráliai gyarmatai elválnának tőle“ (Nineteenth Century, 1883 október). Más szóval: a lelkes európai külpolitikának, melyet az imperialistikus vagy bombastikus iskola úgy kedvel, egyik biztos eredménye a birodalom szétdarabolása volna, a mit pedig ez az iskola a legnagyobb nemzeti szerencsétlenségnek tart.

Boldog napja volna a Békeegyesületnek az, a melyen a gyarmatoknak vétőjog jutna a birodalmi háború kérdésében. Igaz, hogy az indiai fölkelés folyamán New-South-Wales felajánlotta azt az üteget, melyért fizetett; de mikor tényleg elvitték, feldühödött. Ausztráliának militiája van; de ki hiszi, hogy ez oly nagyra fog emelkedni, hogy hosszabb háborúban számot tegyen és hogy Ausztrália kész lesz még ezzel a veszteséggel és csapatelhelyezéssel is tetézni ama bajokat, a melyeket Forbes úr felsorolt? Tegyük fel például, hogy Ausztrália képviselve lesz a háborúról döntő tanácsban (pedig ne feledjük, hogy még a mi erényes korunkban is indítanak háborút a parlament hozzájárulása nélkül): csak nem hihetjük, hogy az ausz-

tráliai képviselőknek a költségeket megszavazó gyűle-
kezetben való részvétele ki fogja békíteni a földgömb
tulsó oldalán lakó küldőiket azzal, hogy egy olyan
háborút kell megfizetniök, a melynek célja Afghanis-
tánt megvédeni Oroszország ellen vagy megóvni Bel-
gium semlegességét. Az ausztráliai ember, kinek elég
gondot ad a máról holnapra megélhetés, csakhamar
megbánná az anyaországához való szoros, gyermeki
viszonyt, a melyet némelyek szerint ma oly hön óhajt,
ha látná, hogy az európai garantiák vagy az indiai
határok biztosítása kedvéért az ő vagyforrásait
gyengítik. Csak nemrég igen tanulságos példáját
láttuk annak, mily kész bőkezűséget várnak az
angol államférfiak birodalmi célokra a gyarmatoktól.
Hadat küldöttünk Egyiptomba a Suez-csatorna bizto-
sítása végett. A csatorna az India felé vezető útnak
egy része s ez okból (némelyek szerint elég kalmá-
riasan) kényszerítettük Indiát, hogy járuljon hozzá az
expeditio költségeihez. De a csatornából Ausztráliában
élő honfitársainknak van a legnagyobb hasznuk; tágí-
totta kivitelük piaczat, új utat nyitott kereskedelmük-
nek. És még sem kér tőlük senki egy garast sem.
Forbes úr és mások leírásai éppen nem biztatók arra
nézve, hogy a hét ausztráliai kormány valamelyikének
valamelyik miniszteriuma hajlandó lesz önzetlenül oly
rendelkezéseket javasolni, a melyek birodalmi célokra
való adózást jelentenek. „Az ausztráliai ember“, úgy-
mond Forbes úr, „keménynyakú és nagyon vigyáz
érdekeire; nem engedi meg, hogy üzleti életének
érdekeibe beleszóljon az a ragaszkodás, melylyel nem
éppen túlságosan kegyes anyja iránt kétségtelenül
viseltetik. Ha zsebéről van szó, nem tanusít iránta
különös kedvezést. Kodexében anyja számára valami

„legkedvezményezettebb nemzet“-féle záradék van, de nem kereskedelmi értelemben. Az angol árúbehozatalt épp úgy megadóztatja, mint a bataviait. A gyapjút azért küldi Angliába, mert London a világ gyapjúvására; nem azért, mert Anglia — Anglia. Beviteli kereskedést főképen Angliával folytat, mert ott nagyobb finansialis könnyűséggel értékesítheti a gyapjút. De szívbeli vonzalma a londoni pénzhez éppenséggel nincs.“

IV.

Lord Dunraven eredetibb javaslatokat tett, mint Parkes úr, bár azok is alig állják jobban a bírálatot. Dunraven lord ismeri a világ nagy részét, bátor, üde lelkű férfiú. Kifogásolja a liberálisokban, hogy nem méltatják eléggé a gyarmatok fontosságát és nem értik meg, hogy nemzeti létünk birodalmi létünk fenntartásától függ. Az élelmezés tekintetében Anglia folyton növekvő mértékben a külállamokra van utalva. Háború esetén tehát éhinségbe jutunk, ha nincs hatalmas flottánk; a flotta pedig csak úgy hatalmas, ha bármily hosszú időre megszállni képes a tengert, a mi viszont csak a föld egész kerekiségén szétszórt dependentiáink és gyarmataink segítségével lehetséges. Ez magában véve igen helyes okoskodás, de megvalósításához például Délafrikában az kellene, hogy foglaljuk el Table-Mountot és Simon's Bayt és mondjunk le a többiről. Tudjuk, el lehetne ezt érni egy másik módon is: ha ugyanis kivihetnők azt, hogy a tengeren is a szárazföldi hadviselés szabályai jussanak érvényre, megszűnván a tengeren a magántulajdon lefoglalhatósága.

Ehhez járul, úgymond lord Dunraven, hogy a gyarmatok a mi legjobb fogyasztóink; azért kereskedelmünk emelkedésének vagy fenntartásának egyedüli biztosítója „gyarmataink fejlesztése”. Hogy mit ért fejlesztés alatt, azt nem mondja meg világosan. A kivándorlás előmozdítását és az ehhez hasonló rendszabályokat, mint meddőket, elutasítja. Valami oly rendszert kellene kitalálni, úgymond, mely szerint a független gyarmatoknak szavuk volna a birodalmi ügyek intézésében; de hogy miben állana ez a rendszer, azt még csak nem is sejteti. Az anyaországot szorosabban össze lehetne kapcsolni a gyarmatokkal, ha elejtenők a szabad kereskedelem rendszerét és valami birodalmi Zollverein vagy tágabb birodalmi vámegyesület jönne létre. Ekként a tőke szabadabban mozogna a birodalom egyik részéből a másikba. Mintha máris nem eléggé szabadon mozogna a tőke, mely oly mennyiségben vándorol Angliából a gyarmatok ausztráliai csoportjába, hogy ott a közadósság fejenként háromszor nagyobb, mint az anyaországban (nem is szólva a magánvállalatokba fektetett nagy összegekről, melyekkel az összes adósság $1\frac{1}{4}$ millióval emelkedik). Végre is a kínálat alkalmazkodhatnék a kereslethez, a nélkül hogy a föld nagy részét akadályoknak és korlátozásoknak kellene alávetnünk; mintha ehhez több kellene, mint a tarifák leszállítása, a mit a protectionista gyarmatok megtehetnek foederatio, confoederatio és minden egyéb intézkedés nélkül is. Mai helyzetükben a gyarmatok évenként és fejenként négyszer annyit fogyasztanak gyári termékeinkből, mint az Egyesült Államok (32 shilling értékűt 84 shilling értékű ellenében).

Nincs terem hozzá, de nem is szükséges felsorolnom mindazon érveket, melyek az egész angol biro-

dalomra kiterjedő egységes vámszövetség lehetősége ellen szólnak. Újabban mesterien kifejtette azokat Thomas Farrer úr (*Fair Trade v. Free Trade*, kiadta a Cobden-Club, 38—60. l.). Az ilyen megoldás ellen tehető kifogások azon tényből indulnak ki, hogy oly országokat, a melyek között éghajlat, kormányzat, szokások és politikai nézetek tekintetében ég és föld a különbség, egységes fiscalis rendszer alá akar vonni. „Ezen országok egyikében csak úgy lehetne megváltoztatni az adórendszert, ha ez valamennyiben megtörténék.” Azt kívánni Canadától és Ausztráliától, hogy fogadják el az angol külvámrendszert; hogy ennek megfelelően módosítsák beladózási rendszerüket; követelni, hogy tartsák azt fenn még akkor is, ha nézeteik és viszonyaik megváltoznak: ez nem volna egyéb, mint a helyi önkormányzat megsemmisítése. „A szabad kereskedelem igen fontos, de a szabadság mégis csak fontosabb.”

V.

Ama javaslatok között, melyek az anyaországot közelebb kívánják hozni a gyarmatokhoz, ma már kevésbbé van szó arról a régi tervről, mely a gyarmatok képviselőinek helyet akar adni az angol parlamentben. Valaha igen tekintélyes emberek vitatkoztak róla. Burke nem bízott benne, Adam Smith mellette kardoskodott. Húsz évvel az utolsó küzdelem előtt Franklin visszautasította az eszmét. Hume József 1831-ben azt ajánlotta, hogy Indiának négy képviselője legyen, a Korona gyarmatainak nyolcz, Nyugat-Indiának három, Channel-Islands-nek egy képviselője. Meglehet, hogy Seeley úr könyve rövid időre hasonló általános eszméket fog ébresztetni. Creasy Edward úr,

ki, mellesleg említve, szintén a történelem tanára, nyíltan pártolta, de a következő nevezetes fenntartással: „A gyarmatokat be kell fogadni a birodalmi parlamentbe, magától értetvén, hogy nem kell hozzájárulniok a birodalmi adókhoz“.¹ Más szóval: ők határoznának a mi jövedelmünkről, de mi az övékről nem. Cobden látta, hogy ez végzetes hibája a javaslatnak. „Mi az oka,“ kérdé, „hogy még nem jutott eszébe államférfiúnak azt ajánlani, hogy a gyarmatok vegyenek részt az anyaország törvényhozásában? Nem a távolság tette, mert mai napság az utazás majdnem oly gyors, mint a gondolat. Az oka az, hogy a gyarmatok nem fizetvén adót és nem lévén kötelezve adósságainkért, részünkről az érdek, részükről az illendőség nem engedi meg, hogy adóügyekben reájuk nem vonatkozó törvényeket hozzanak.“ Kifejtette azt is, mily baj volna, ha a parlamentben külön, elszigetelt érdekek érvényesülnének (*Speeches*, I., 568., 569.). Lord Grey egy másik nehézségre mutat reá. A gyarmati képviselők szükségképen valamelyik parlamenti pártunkhoz csatlakoznának. „Ha az ellenzékbe lépnének, lehetetlen volna nekik, bizalmas érintkezést tartani fenn a kormánnyal; ha pedig a miniszteriumot támogatnák, a kormány bukása még nehezebbé tenné az új kormányhoz való viszonyukat“ (*Nineteenth Century*, 1879 június). Szóval, legfontosabb gyarmatainknak független törvényhozása lévén, az a gondolat, hogy a birodalmi parlamentben képviselve legyenek, egy nagy gyarmati tekintély kijelentése szerint romantikus álom. Ha Victoria törvényhozása önállóan intézi Victoria belügyeit, Anglia törvényhozása is füg-

¹ Constitutions of the Britannic Empire (1872) 43. 1.

getlenül kell hogy intézze a mi belügyeinket. A gyarmati képviselők tehát csak arra volnának feljogosíthatók, hogy bizonyos esetekben résztvegyenek a birodalmi ügyek tárgyalásában. De ez azt jelentené, hogy nem *egy* parlamentünk van többé, hanem kettő: volna angol parlamentünk és foederalis tanácsunk.

Egy további, igen fontos körülmény sem maradhat figyelmen kívül. Növekvő népesedésünk, társadalmi bonyodalmaink és sokféle ipari és kereskedelmi kapcsolataink folytán, az *időnek* életbevágó fontossága van a hazai törvényhozás és a belügyi reformok terén. Megengedjük-e, hogy törvényhozóink és a gyarmati törvényhozók ideje és figyelme állandóan elvonassék saját feladatuktól és saját népük helyzetének javításától ama tetszetősb, de kevésbbé hasznos feladat kedvéért, hogy egy mesterséges birodalmat tartanak fenn és intéznek?

VI.

Nyolcz-kilencz évvel ezelőtt Forster úr Edinburgban nevezetes előadást tartott gyarmatbirodalmunkról. Nehéz feladat volt, politikai szempontból elfogadhatóvá tenni azt az eszmét, a melynek igazolását Seeley úr történelmi alapon kísérelte meg. Forster úr nem úgy képzelte a dolgot, hogy „az egyesülésnek állandó alakja a gyarmati képviselőknek parlamentünkbe való befogadása legyen,“ bár megjegyezte, hogy ez talán ideiglenesen jó szolgálatot tehetne a függő helyzetből a társas viszonyba való átmenetel korszakában. Hogy mi volna a haszna, azt nem fejti ki közelebbről. A végleges alakulást valami foederatio-félében látja. A birodalmi hatalomnak fenntartásához szükséges egye-

sülés általános feltételei gyanánt hármat említ. „Az önkormányzatú közületek arra köteleznék magukat, hogy *egy* fejedelemnek tartanak hűséget; közös honpolgárságot (nationality) ismernek el, úgy hogy minden egyes alattvaló láthassa, hogy a birodalom bármely részében egyenlő jogokat és kiváltságokat élvez annak többi polgáraival;¹ végül a külállamokkal való összes viszonyokban nemcsak állják a szövetséget, hanem az ebből eredő kötelmeket is aránylagosan viselik“.² Tudjuk, hogy az utolsó pont a bökkenő. A birodalmi és az ír parlament között 1788/89-ben a regensség kérdésében kitörőben volt összeütközés intelmül szolgál a második pontból származható nehézségekre nézve; a mi pedig az első pontot illeti, ne feledjük, hogy a sógornővel kötött házasságból eredő gyermekek polgári jogai a birodalom különböző részeiben ma sem egyenlők. De ez hagyján. A kérdés lényege: a szövetségbe lépő egyenjogú államok kötelmeinek felosztása. Milyen legyen a leendő szövetség szerkezete? Forster épp úgy, mint Seeley, talán joggal, az időtől várja a megoldást; megleégszenek azzal a kedélyes reménnyel, hogy „ha megjön az ideje, a jóakarat megtalálja a módját“. A mi nézetünk az, hogy inkább az akarat függ az eszközöktől és hogy minél közelebbről vizsgáljuk a szövetkezés felételeit, annál kevésbbé valószínű, hogy meg lesz hozzá az akarat.

¹ E tekintetben emlékeztet eset, hogy a Phoenix-Park perben nem engedték meg Ausztráliában a vádlóknak a partraszállást.

² Our Colonial Empire. By the Right Hon. W. E. Forster, M. P. Edmonston and Douglas. 1875.

Nem csak a szövetség gépezete szül mérhetetlen nehézségeket, hanem az is, hogy kétséges, vajjon a nemzeti érzés elegendő gőzt fog-e szolgáltatni a géphajtáshoz. Mindjárt előttünk áll az, a mi Forster úr szerint legerősebb akadálya az Irland részére biztosítandó felelős kormányszatnak: az alkotmány írásba foglalásának szüksége. A titkos tanács törvénykezési osztálya csak nemrég foglalkozott egy esettel (Hodge v. the Queen), melyben az ontarioi törvényhozás és a canadai parlament jogköréről volt szó. A brit észak-amerikai alkotmány értelmét kellett megállapítani. Vajjon ki képes oly törvényjavaslatot szerkeszteni, mely a canadai, az angol és a tágabb angol általános törvényhozás megfelelő jogköreit szabatosan körülírja?

Jó volna tudni, milyen helyet foglalna el a nagy Staatenbund vagy Bundesstaat-ban az olyan birtokunk mint Nyugatindia, Mauritius, a West Coast és a birodalomnak oly *védőbástyái*, mint Gibraltar, Malta, Aden vagy Hong-Kong. Milyen ellenértéket adhatunk Ausztráliának azért, hogy együttes kötelezettséget vállal velünk az ezekből eredő tartozásokért? Oly nagyon szeretnének az ausztráliai adófizetők e költségekhez hozzájárulni? Van-e Ausztrália államférfiainak idejük és külön képességük résztvenni e birtokok kormányzásában? Fel kell tennünk, hogy India is tagja lesz a foederatióknak. A fiatal álladalom népe, melynek annyi a sürgős teendője, alig fog hasznot látni vagy örömet találni abban, hogy egy indiai felkelés elnyomása végett ember- és pénzáldozatokkal hátráltassa munkáját és hogy államférfiai, még nyugalmas időkben is, saját nehéz munkájuk ellátása helyett, Indiában foglalatoskodjanak.

A szövetségtanács bizonyára nem csak tanácskozó, hanem végrehajtó testület is volna; de nem mondják meg, honnan venné végrehajtó közegeit. Ha saját tagjai közül rendelné ki őket, akkor Londonban (feltéve, hogy ez volna a szövetségi kormány székhelye) nemcsak két törvényhozás, hanem két kabinet is volna; mert bizonyára úgy történnék, hogy a szövetségtanács mindig a gyarmatok küldötteit részesítené bizalmában, a kik nem tagjai az angol parlamentnek. Ez esetben a parlamentek ősapja egy szövetséges állam parlamentjének állapotára süllyedne le, ámbár Anglia járuléka bizonyára sokkalta többet tenne ki, mint a gyarmatoké összevéve. Ha pedig, ellenkezőleg, Anglia vezetné a tanácsot, irányítaná politikáját és adna neki minisztereket: lehet-e kételkedni abban, hogy az új tanács centralisatiója rögtön ugyanazt az ellenszenvet idézné elő, a melyet hajdan a gyarmati hivatal centralisatiója.

Nem mondotta meg senki, mi volna a szövetségtanács határozatának, adókivetésének vagy rendeletének sanctiója, vagyis mit tehetne e tanács a szövetségnek oly tagja ellen, a mely a pénzjárulékot vagy a Bund közös kormánya által elrendelt valamely teljesítést megtagadja. A ki azt hiszi, hogy például Anglia tengeri hadat küldene Canada ellen, hogy a szövetségtanács nevében behajtsa a hajópénzt, az elhiheti azt is, hogy Anglia ezt a saját nevében is megtenné. E feltevés csak az ellenkező feltevésnél fonákabb: hogy ugyanis minden szövetséges állam mindig szívesen fog hozzájárulni a többieknek követeléséhez. Forster úr komolyan hiszi, hogy a szövetség sikeres lesz; de azért oly záradékot tart felveendőnek vagy alattomban értendőnek, hogy „a szövetség bármely

tagjának, az anyaországnak épp úgy mint leányországainak, joga legyen, kellő értesítés után a szövetségből kilépni“. Az ilyen záradék bizonyára szükséges; de ha Amerikában Lincoln elnök megválasztása után ilyesmit fogadtak volna el, az Unio egy nappal sem állott volna fenn tovább, mint nyolczvan esztendeig. A válságot az a nagyon hathatós sanctio hárította el, melyet a foederalisták tartalékban őriztek.

Milyen közös érdek vinné az egyes gyarmatokat a foederalis egyesülésbe? Bizonyos, hogy ez csak a politikai és nemzeti érdek szövetsége lehet, nem pedig a puszta érzelem, bár díszként az érzelem is szerepelhetne. Tudjuk, mily fölötte nehéz volt rábírní Canada tartományait, hogy „Dominionná“ egyesüljenek. Közvetlen emlékeztünkben van még, hogy Délafrikában a Kapföld, Natal, Griqualand és a két hollandi köztársaság között oly nagy volt az érdekellentét, hogy a confoederatio terve, a miniszterek és a parlament minden odaadó erőlködése ellenére, reménytelenül szétfoszlott. Mondják, hogy Ausztráliában az újabban Sidneyben tartott értekezlet némileg fellendítette a confoederatio eszméjét. De a helyszínén szerzett legjobb értesülések kétségbe vonják, hogy ennek nagyon hosszú időn belül, vagy talán valaha is gyakorlati eredménye lehetne, — annyira eltérők az érdekek és az érdekekről való nézetek. Három évvel ezelőtt az összes ausztráliai gyarmatok tanácskoztak egy közös pénzügyi politika megállapításáról. New-South-Wales, Dél-Ausztrália, Új-Zeeland, Tasmania és Nyugatausztrália oly határozat mellett szavaztak, hogy közös bizottság közös tarifát állítson fel; egyedül Victoria szavazott ellene, minélfogva a terv dugába dőlt. Ha valamely egyes gyarmatvidék egyesülése ennyi nehézséggel jár,

képzeltetjük, mennyi nehézségbe ütköznék oly rendezést kigondolni, a mely *penitus toto divisos orbe* vidékeket érdekelne vagy vonzana.

A megfontolások egy másik sorozata még közvetlenebbül bizonyítja annak valószínűségét, hogy a vállalkozás csakhamar zátonyra jutna. Forster úr szerint az ő eszményi foederatiójában a civilizálatlan vagy félig civilizált fajokkal való elbánás tekintetében az egész birodalomra kiható egységes elvet kellene elfogadni. E humánus fenntartás indító okait minden jó angol, bárhol éljen is, lelkéből méltányolni fogja. De nagyobb hatalma lehetne-e a foederalis egyesületnek, mint a milyen a lord Kimberley-é volt? Pedig ő nem volt képes megakadályozni, hogy például a kapföldi parlament elfogadja a Vagrant Act nevű törvényt. E törvény, lord Kimberley beismerése szerint, több megdöbrentő rendelkezést tartalmazott s czélja az volt, hogy a feketék kénytelenek legyenek a fehéreknek alacsony munkabérért dolgozni. Be kellett valania, hogy nem volt hatalma ezen változtatni és biztosra vehetjük, hogy ha akkor a tágabb brit unio fennállott volna és megkísérelte volna a törvény módosítását, ez Délafrikát arra készítette volna, hogy ki lépjen az unióból. Más szempontból is méltathatjuk az ilyen eshetőségeket. Anglia, a mint ezt Gladstone úr a parlament utolsó ülészakában megállapította, azon nyolczvan év alatt, a míg szerencsétlenségünkre a délafrikai területet bírtuk, tizenkét millió fontnál többet költött ott határháborúkra. A gyarmatosoknak a benszülöttek iránti viselkedése volt e háborúk főoka és mégis ki van mutatva, hogy a gyarmatosok évi tízezer fontnál többel sohasem járultak hozzá az érdekükben költött katonai kiadásokhoz. Fel lehet-e

tennünk, hogy a canadai házaló és az amerikai birka-
tenyésztő szívesen fog hozzájárulni Nagyobb Britannia
oly költségeihez, melyeknek célja, nyugalomban tar-
tani a basutokat, pondókat és zulukat ama tisztelt
délafrikai urak kedvéért, kivált mikor kétharmad-
részükben nem is angolok, hanem hollandiak? Ha
pedig az ilyenmű segélyek megtagadása első ered-
ménye volna annak, hogy az anyaország mostoha-
anya Unióvá változzék át: mi oka volna Délafrikának
ahhoz csatlakozni? Másrészt van-e ok feltenni, hogy
Délafrika hajlandó czirkálójajók tartásához hozzá-
járulni a végből, hogy franczia elitéltek és mások
a Csendes-tengertől távortartassanak, vagy oly expe-
diókhöz, melyeknek célja, olcsó munkaerőt szerezni
a queenslandi ültetvényeseknek, vagy visszatartani
az ausztráliai kalandorokat az új-guineai földek bitor-
lásától? Ha azt mondaná valaki, hogy a külhoni
angolok nagy uniójának erkölcsi ereje megszűntetné
a nyers, támadó politikát, mely ily költséges kis
háborúkra vezet, annak csak azt lehet felelni, hogy
ez aránytalanul kis siker volna ahhoz az áldozathoz ké-
pest, hogy birodalmi ügyeinkben döntő szavazatot adunk
népünk ama töredékeinek, a melyek helyzetüknél és ér-
dekeiknél fogva a lehető legtávolabb állanak az em-
berbaráti érzelmektől. Egészen világos, hogy ama
nehézségek, melyek az anyaországnak a felelős kor-
mányú gyarmatokkal való érintkezésében felme-
rülnek, egyszerűen ismétlődnének, ha a Downing-
Streetben az angol miniszterium helyett foederalis
tanács székelne.

A közös érdek és az egységes felfogás hiányából
eredő nehézségeket megvilágíthatja a newfoundlandi
vitás halászat esete. Lord Grey azt az eszmét vetette

fel, hogy ily ügyekben igen czélszerű volna, ha az általa ajánlott titkos tanácsnak bizottságában külön osztály alakíttatnék, mely egyrészt közvetítené a gyarmatok kívánságait és nézeteit, másrészt támogatná a kormányt intézkedései okainak hiteles magyarázatában a gyarmatok előtt. Hogy Newfoundland megbizottai a kormánynak felvilágosításokkal szolgálhatnak, az kétségtelen; de mi felvilágosítást adhatnak neki New-Zeeland megbizottai a halászat kérdéseiben? És most lássuk az esetet a foederalis javaslat szempontjából. Minthogy ez a vitánk az Egyesült-Államokkal és Franciaországgal folyik, az ügy, mint birodalmi, a szövetségtanácshoz tartoznék. Ez a testület, bár vegyes elemekből áll, az ügy érdekéhez nem értene jobban, mint a mai kormány, és mi valószínűség sem szól a mellett, hogy határozata helyesebb volna. De bármiként legyen: azt nem igen hihetjük, hogy a cape-towni kereskedő, a queenslandi czukortermelő vagy a fidsii kávéültetvényes szívesen fizetne egy garas adót is a Franciaországgal viselendő háború céljaira, akármilyen hitelesen megmagyaráznák neki, hogy Nova-Scotia halászhajói miatt pusztították el a vitás tengerparton francia versenytársaik szállásait és szárító helyeit. Nem tudjuk belátni, hogy saját küldötteik hiteles magyarázata miért nyugtatná meg őket jobban, mint a miniszteré; hisz végre is Seeley úr biztosítani fogja őket, hogy lord Derby és Sir Michael Hicks-Beach nekik testvéreik és honfitársaik. Nem, biztosak lehetünk, hogy minden szövetségi delegatus kötelező utasításban venné, hogy egy fillért se szavazzon meg az olyan háborúra vagy annak előkészítésére, a melyet más gyarmat közvetlen vagy közvetett érdekei okoznak.

Nem igen szólottam ama nehézségekről, melyek e szétszórt gyarmatoknak egymástól és az anyaországtól való nagy földrajzi távolságából erednek. Pedig ezek tényleges nehézségek és mint további nehézségek kútforrásai még jelentősebbek, mint önmagukban. A dependentiáknak egy szabad állam által való kormányzásáról szóló kitünő fejezetében ezeket írja Mill: „A fél földgömb távolságában egymástól elválasztott országokban nincsenek meg a foederatióba lépés feltételei. Ha volnának is azonos érdekeik, nincs és nem lehet meg náluk az együtt való tanácskozás megszokottsága. Nem ugyanazon közösség tagjai; más-más alapon vitatkoznak és határoznak és csak igen hiányosan tudják, miképen gondolkozik a másik. Nem ismerik egymás céljait és nem bíznak egymás szándékainak tisztaságában. Kérdezze meg magától az angol ember, szívesen tenné-e le sorsát az olyan gyülekezet kezébe, a melynek egy harmada angol-amerikaiakból, másik harmada délafrikaiakból és ausztráliaiakból áll. Pedig szükségképen így fog alakulni a dolog, ha ama képviselet csak némi-
leg is méltányosan és egyenletesen lesz szervezve. Nem látja-e mindenki, hogy Canada és Ausztrália képviselői még birodalmi ügyekben sem fogják kellően ismerni vagy érezni az angolok, írek vagy skótok érdekét, felfogását vagy kívánságát.“¹ Látuk, hogy a tarifa és a benszülött fajokkal való elbánás oly két kérdés, a melyekben a hazai és a legfontosabb gyarmatokban élő többi angolok között a rokonérzés és az egyetértés hiánya nyilvánvaló és kirívó.

¹ J. S. Mill: On Representative Government, pp. 317, 318.

A létező foederalis egyesületek tényleges viszonyai igazolják Mill azon megjegyzését, hogy a fél földgömb távolságában külön élő államok érdekeit összeegyeztetni nem lehet. Az, hogy manapság Újzeeland csak negyven napnyira van a Temzétől, ezen mitsem változtat. Az aetoliai és achaiai városok területe szomszédos volt. A német szövetséget határos királyságok és fejedelemségek alkották. Az amerikai unio földrajzilag egységes terület. Ilyenek a svájcz kantonok is. Az a kilencz millió négyzetmérföld ellenben, melyen az angol lobogó uralkodik, szerteszéjjel van a föld egész kerekiségén. E tény közkeletű és világos ugyan, de azért mégis fontos argumentum. Vele szemben Seeley úr feltevései mitsem nyomnak.

Nem czáfolat, ha Forster úr azt mondja, hogy „az angolajkú férfiak és nők az életet és annak problémáit, különösen a kormányzat problémáit, mindenütt igen egyformán fogják fel“. Igaz lehet ez az elméleti vita és bizonyos erkölcsi általánosságok szempontjából. De a kormányzás oly téren mozog, hol, ha egyébben nem, az adófizetésben áldozatokra van szükség; ebben a dologban pedig az angolajkú férfiak és nők az életet és annak problémáit — Grenville bélyegtörvényétől le egészen a victorai tarifa 333 tételéig — nem egyformán fogják fel. A kormányzat problémái az érdekek összeütközéséből állanak elő, ebben az összecsapásban pedig az egész emberiségnek közös természeti tulajdonsága az, hogy csak olyan czélokra áldozunk szívesen, a melyeket áldozatra érdemeseknek találunk. Ha meggyőződünk és gyarmatosainkat is sikerül meggyőznünk, hogy a szorosabb egyesülés haszna megfelel a vele járó áldozatoknak, akkor egyenlő lesz a felfogásunk a problémáról; ha nem,

nem. Mi hazai angolok visszavontuk seregünket Újzeelandból, mert nem akartuk fizetni. A canadai és victorai angolok lehetőleg becsmérlik gyármányainkat, mert a magukéit akarják gyámolítani. A jellem alapvonásai, a mozdító ösztönök, a szabadságszeretet, a becsülettudás, a lelkiület őszintesége, mind e nagy vonások és főelvek azonosak lehetnek; de az azonos elvek alkalmazása, az azonos hajlandóságok kielégítése mellett tág tere marad még a keserű vitáknak és az éles ellentéteknek. Nemzedékünk legvéresebb küzdelme az északon és a délen élő angolnyelvű emberek között folyt, mert a gazdasági nehézségek oly kormányzati problémát vetettek fel, a melyet, a szokások és az érdekek különbsége folytán, a vitázó felek különbözően fogtak fel. Éppen nem elég tehát, általában az egyetértés szellemére hivatkozni a kormányzat ama nagy feladatainak megoldásánál, melyeknek célja, valamely szűk, particularis tárgyban a távolságszülte ellentéteket elenyésztetni.

Ha a távolság nehézségei, így kérdi ugyanazon államférfiú, „nem gátolták a gyarmatoknak Angliából való kormányzását: miért gátolnák az önkormányzatú álladalmaknak Angliával való szövetkezését?” Csak hogy éppen a távolság volt egyik főoka és talán joggal mondhatjuk a főoka annak, hogy idővel lehetetlen lett bizonyos gyarmatokat Angliából kormányozni, — a távolság — nemkülönben a gondolkodásnak és az elveknek Mill által felhozott ama különbségei, melyeket a távolság szült vagy előmozdított.

A jelen dolgozat írója nem akar — Seeley úr kifejezését használva — sem a pessimista, sem a bom-

bastikus iskolához tartozni, ha csak nem pessimista az, a ki a positiv viszonyokból indul ki és a rideg tényekkel számol. Az angol fajrokonság érzete bennünk épp oly erős, mint másokban; mi épp oly büszkék vagyunk az angol erélyre, elszántságra és bátorságra, jelentkezzék az akár új, akár régi országainkban. Mi is kívánjuk, hogy az eszmék, eszmények és intézmények tekintetében folytonos, erős kölcsönhatás legyen a szigethon angolai és azon angolok között, kik minden tengereken át új hazába vitték az anyaország okos szabadságát és kemény szorgalmát. Azok, a kik leginkább óhajtják politikánkban a demokratikus változást, legkevésbé lehetnek elfogultak ama honfitársaik irányában, a kik diadalmasan mutatják, hogy a rend és jólét összefér a szabad egyházzal, a szabad iskolával, a képviselők díjazásával, az általános szavazatjoggal és az örökletes főrendiség hiányával. Minket nem téveszt meg az a fonák hasonlat, mely párhuzamba helyezi a függetlenségre alkalmas gyarmatot az önállóságra érett fiúval; mi nem hasonlítjuk a gyarmatokat, mint Turgot, a gyümölcshöz, mely csak addig marad a fán, a míg meg nem érik. Mi Seeley úrnak magának világos elvéből indulunk ki, a mely szerint „a politikai egyesületek tagjaikért léteznek és csak oly nagyoknak, nem nagyobbaknak, szabad lenniök, hogy ne szűnjenek meg hasznosak lenni“. A kérdés egyszerűen az, hogy az egész világra kiterjedő angol unióra nézve az hasznosabb-e, ha mesterséges centralisatióra törekszünk, avagy az, ha lehetőleg tág teret engedünk az egyéni álladalmak alakulásának oly utakon és csatornákon, melyeket ők maguk jelölnek ki maguknak. Ha mint eszmény egy nagy római birodalom áll előttünk, mely

hadihajók és seregek segítségével a világra kényszerítheti akaratát, akkor a fent kifejezett okokból bizton hihetjük, hogy eszményünk elérhetetlen. Az angol birodalomnak ily czélzattal való szorosabb tömörítésének minden kísérlete feltétlenül megghiusulna. Az otromba fegyver kezünkben törnék össze. Ez az eszmény elérhetetlen, gyermekes és retrogad.

TARTALOM.

Carlyle.

	Lap
Carlyle hatása és annak tartóssága	1
Irodalmi szolgálatai	4
Külön mértékkel kell mérni	8
A költői és a politikai véralkatról.	9
Rousseau és Carlyle	10
A társadalmi kérdések kezelésének költői módja	13
A tehetetlen nyugtalanság; miképen tárgyalja Carlyle . .	15
Módszere a legtisztább individualismuson alapszik . . .	18
Carlyle történelmi állása az európai reakcióban	20
Coleridge	22
Byron	23
Carlyle legyőzi a byronismust	25
Goethe	26
Carlyle iránya valójában gyakorlati, bár elfátyolozza . .	28
Azonosítja az anyagi rendet az erkölcsivel	30
Elfogadja azt a tételt, hogy a cél szentesíti az esz- közöket	31
A viszonylatoknak a pathologikus elv szerint szabályozott két rendje	34
Carlyle hibásan tárgyalja őket	35
Elhallgatásai	37
Egyaránt ellenzi a metaphysikát és a physicisták végső követelményeit	38
A természeti supernaturalismus és igazságának mértéke .	40
Sajátos fatalismusból származó két tulajdonsága :	
1. Lenézi az erkölcsi szabadoság túlhajtását	42
2. Nincs benne rokonérzés a tömegek iránt	46
Az élet semmiségéről való nézetének veszélyei	48
A hősök imádata és annak helytelensége	49
A régi európai rend feloszlásáról való elméletek	53
Carlyle nézete a francia forradalomról	55
Carlyle nézete a reformatióról és a protestantismusról .	57
A politikai szempont megértéséhez nincs érzéke	59

Robespierre.

	Lap
I.	
Bevezetés	62
Különböző nézetek Robespierre-ről	64
Ifjúsága története	65
Mint ügyvéd Arras-ban	67
Ismeretsége Carnot-val	69
A Rendek egybehívása	70
A forradalom megjövendölése	71
Kísérletek reform-miniszterekkel és azok elbocsátása	72
Franciaország pénzügyi állapota	73
A monarchia tehetetlensége	75
Az „alkotmányozó gyűlés”	77
Robespierre helyesen ítéli meg a forradalmi mozgalmat	78
1789 október 6-ika	80
Robespierre helyzetének megváltozása	82
XVI. Lajos jellemzése	84
Marie Antoinette jellemzése	86
Az alkotmány és benne Robespierre nyomai	90
Az új rendezkedés bizonytalansága	92
A jakobinusok túlsúlyának jelentősége	95
A „törvényhozó gyűlés”	96
Robespierre hatalma a jakobinus klubban	98
Szónoki tehetsége	99
Népszerűségének valódi titkai	101
A válság súlyosodása 1792 tavaszán	103
1792 augusztus 10-ike	105
Danton	106
Összehasonlítása Robespierre-el	106
Összehasonlítása Marat-val és Sieyès-el	108
A „rémuralom” jellemzése	110
II.	
A girondisták bukása elkerülhetetlen	111
Franciaország kétségbeejtő veszélyben	112
A „közbiztonsági bizottság”	115
A Tuileriákban	116
A küzdő pártok	119
Az elméletek küzdelme megismétlődik	121

	Lap
Robespierre magatartása	122
A hébertisták	125
Chaumette és alaptévedése	127
Robespierre és az atheisták	129
Ellenszenve Anacharsis Clootz-al szemben	132
Az események új fordulata (1794 márczius)	136
Az első szakadás a jakobinusok soraiban: a hébertisták	136
Robespierre elhagyja Dantont	137
A második szakadás: a dantonisták (1794 április) . . .	140
Egy másik emlékezet ebből az időből	142
Robespierre viszonya a Bizottságokhoz megváltozik . .	143
A Legfelső Lény ünnepe	145
Hamis philosophiája	146
És politikai értéktelensége	147
A „prairiali törvény“	149
Miért gondolta ki Robespierre?	150
A törvény megteremti a „nagy rémuralmat“	151
Robespierre kedvetlensége a siker elmaradása miatt . .	154
Felelősségét nem lehet tagadni:	
1. Cathérine Théot ügye	155
2. Cécile Renault ügye	156
A thermidori dráma: a küzdő felek	158
Körülményei	159
Thermidor 8-ika	160
Robespierre beszéde hatástalan	161
Thermidor 9-ike	162
Híres jelenet a conventben	164
Robespierre-t elfogják	166
Küzdelem a convent és a commune között	168
Robespierre halála	169
A Bizottságok és a convent közötti küzdelem végki- menetele	170

Macaulay.

Macaulay életrajza	172
Macaulay nagy népszerűsége	173
Ő és Mill a mai újságírók mesterei	175
Jellemző tulajdonsága	177
Bélyegét rányomja stilusára	178

	Lap
Elbeszélő tehetsége	179
Képekben való bősége	181
Macaulay irálya az irodalmi tudás irálya	183
Nemes közhelyeket használ	184
Teljes egyetértése hallgatóival	186
Nem szereti az analysist	188
Nem elmélkedő	189
Macaulay prózája az élőszó stílusa	191
Genialitásának jellege	193
Érczes keménysége és fénye	194
Összehasonlítása Carlyle-el	196
Kemény modulációja és gyarló ütemei	197
Összehasonlítása Burke-el	197
És Southey-vel	198
A szellemi önérzet hibái	200
A gondolatok köznapiassága	202
Befejezés	203

Joseph De Maistre.

A katolikus reactio Franciaországban a XIX. század elején	205
De Maistre a mozgalomnak legjellemzőbb alakja	209
Születése, nevelése és ifjúsága	210
A francziák benyomulása Savoyába, De Maistre szökése	214
Tartózkodása Lausanneban, Velenczében és Cagliariiban .	215
1802-ben mint követ Szt. Pétervárra megy	220
Ottani életének sanyarúságai 1802-től 1817-ig	220
Hazatértének körülményei, halála	228
De Maistre nézete a XVIII. századból	229
De Maistre nézete a francia forradalomról	232
A nagy kérdés, mely elé e körülmények a katolikusokat állították	234
Miképen tárgyalja De Maistre a világot kormányzó isteni rend kérdését	234
Mennyiben felel Isten a rosszért?	235
A természettudományról	239
Mit jelentenek ezek az eszmék egy oly elmének, milyen a De Maistre-é volt?	240
A társadalom-bölcselek a forradalom után két elméletet követhettek	243

De Maistre véleménye a pápaság jóltevő működéséről a multban	247
Követeli a pápai hatalom megújítását, mint az európai rend helyreállításának lényeges feltételét	252
Állampolitikai szempontból vizsgálja a kereszténységet .	253
Belső gyűlölete a görögöknek speculativ gondolkozása ellen	255
Czélja socialis vagy politikai volt	257
E szempontból érvel a csalhatatlanság mellett	257
Az ő ultramontán elméletének alapját képező analogia .	259
A nagyzsínatok tekintélyét ellenzi	261
Nézete a pápai canonok kötelező erejéről	262
Szózata az európai államférfiakhoz	264
Comte és De Maistre	266
Kedvezőtlen bírálata a protestantismusról	267
Törekvéseinek reménytelensége	270

Anglia terjeszkedése.

Politika és történelem	274
Tekintet a XVIII. századra	277
Green úr és <i>History of the English People</i> cz. munkája	279
Az amerikai gyarmatok elszakadása	281
Anglia műszaki és ipari fejlődése	282
Az amerikaiak és a függetlenség	283
Seeley úr könyvének tanulságai	286
Szervezkedés háború idején	287
Sir Henry Parkes Ausztráliáról	288
Archibald Forbes úr és az ausztráliai gyarmatok . . .	292
Earl of Dunraven javaslatai a gyarmatok tárgyában . .	296
Császári Zollverein vagy Tágabb Vámsszövetség alakítása	297
Sir Thomas Farrer <i>Free Trade</i> cz. műve	298
A gyarmatok képviselte az angol parlamentben . . .	298
Lord Grey	299
W. E. Forster úr előadása Gyarmati Birodalmunkról . .	300
A newfoundlandi halászat körüli vita	306
A német államszövetség	309
Befejezés	310
Név- és tárgymutató	313

NÉVMUTATÓ.

A

Adam Smith 298.
Addison 183, 202.
Anacharsis Clootz 132, 136.
Arras 67.
Archibald Forbes 292—296.
Arthur Young 88, 97.
Artois gróf 81.

B

Baco 231.
Barère 160, 164, 170.
Barnave 84, 85.
Barras 169.
Bastille 79.
Bazein 110.
Bazire-szövetség 118.
Bentham 14.
Bertalan-éj 57, 58.
Billaud de Varennes 115, 120,
122, 133.
Bordeaux 112.
Bossuet 262.
Burke 81, 298, 188, 192, 197.
Burns 44, 45.
Byron 23—25, 140.

C

Caen 112.
Carlyle Tamás 1—61, 182, 200,
280.
Carlyle főművei 20.
Carnot 69, 115.
Carrier 131.
Cave 276.
Cécile Renault 156.
Chambéry 210, 212, 213, 215.
Chateaubriand 208, 209.
Chaumette 121, 125—129, 136,
145.
Chouton 115, 149, 160, 166,
169, 170.
Chauvelin 73.
Chesterfield lord 71.
Clarendon 197.
Cobden 186, 299.
Coblenz 104.
Coleridge 22, 23, 205.
Collot D'Herbois 131, 133, 156,
160, 170.
Comte 38, 53, 62, 179, 266.
Commune 111, 129.
Condillac 231.
Condorcet 98, 142.
Cordeliers Kolostor 131.
Creasy Edvard 298.

D

Danton 65, 105—107, 114, 118,
120, 130—141, 160.
D'Argenson 72, 73.
De Bonald 208, 209.
De Maistre Joseph 28, 32, 105,
208—273.
De Maistre Xavier 226.
Demouriez 114.
Desmoulins Camille 78, 132.
De Quincey 178.
D'Héricault 62—64, 104.
Diderot 21.
Dupley 102.

E

Earl of Dunraven 296, 297.
États Généraux 77.

F

Farrer Thomas 298.
Finlay 255.
Forster 300—305, 309—312.
Fouquier-Tinville 117.
Frigyes II. 29—31, 55.

G

Gallitzin 228.
Gibbon 203, 215, 216.
Gladstone 305.
Goethe 26, 27.
Goldsmith Oliver 72.
Görögország 254.
Green 279.
Grey lord 290, 299, 306.

H

Hamel Ernest 64.
Hanriot 166—168.
Hebert 121, 125, 129, 132, 136.
Hume 230, 231, 298.

J

Jeffrey 203.
Jenkims-Ear kérdés 280, 281.

K

Kant 33.
Károly Emanuel IV. 219.
Kimberley lord 305.
Közbiztonsági Bizottság 115.
Közjóléti Bizottság 115.

L

Lafayette 83, 107.
Lajos XVI. 75, 76, 81, 85, 116.
Lamennais 209.
Lausanne 215, 217.
Les Bas 163, 166.
Locke 230, 231.
Loi de Albrogés 215.
Loménie de Brienne 74.
Louis Blanc 64.
Louvois 69.

M

Macaulay 44, 173—182, 185—
204, 278.
Machiavelli 120.
Marat 107, 108.
Marais 163.
Marchault 73.
Maria Antoinette 86—89, 110.

Mária Terézia 72.

Marsailles 112.

Malesherbes 87.

Michelet 64.

Mill James 100, 308, 309, 175,
206.

Mirabeau 83, 84, 106.

N

Nagy Terror (napjai) 151, 152.

Narbonne 103.

Necker 73, 83.

P

Parkes Henry 288—291.

Pavillon de flore 117, 162.

Pavillon Marsant 117.

Pitt 279.

Plaine 161, 163—165.

Pride 111.

Prudence Mme 214, 215, 228.

R

Richelieu 81.

Robespierre Augustin 150, 166,
170.

Robespierre Maximilian 11,
64—71, 79—84, 90, 91,
98—109, 115—118, 122—
124, 129—151, 154—169.

Rousseau 10, 11, 15, 17, 22,
66, 78, 71, 99, 144, 230.

Rosati társaság 67.

S

Saint Beuve 182.

Saint Just 115, 158, 159, 162,
163, 166, 169, 170.

Sardinia 219.

Savoya 214, 215.

Szt. Pétervár 220, 222.

Shakespeare 184, 185.

Seeley 274—288, 298, 300,
301, 307, 309.

Stäel Mme 216.

Sterling Élete 23.

Southey 199.

T

Talleyrand 94.

Tallien 163, 164.

Theot Katalin 155.

Thomassin 263.

Tocqueville 227, 228, 283.

Turgot 72, 88.

Trevelyan 173.

V

Vagrand Act 305.

Varennes 170.

Vendée 112.

Voltaire 21, 95, 230, 238.

W

Windham 152.